Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Armjanskie Aršakidy v "Istorii Armenii" Moiseja Chorenskago

opyt kritiki istočnikov

Materialy

Xalaťeanć, Grigor

Moskva, 1903

urn:nbn:de:hbz:5:1-72564

Visual Library

ТРУДЫ ПО ВОСТОКОВѢДѢНІЮ,
издаваемые Лазаревскимъ Институтомъ Восточныхъ Языковъ.
Выпускъ XIV.

Г. Халатьянцъ.

АРМЯНСКІЕ АРШАКИДЫ

ВЪ „ИСТОРІИ АРМЕНІИ“ МОИСЕЯ ХОРЕНСКАГО.

ОПЫТЪ КРИТИКИ ИСТОЧНИКОВЪ.

Часть II. Матеріалы.

МОСКВА.
Типографія Варвары Гатцукъ.
1903.

Оглавленіе.

Глава I. Объ Аршакидахъ. Стр 1—4.

Глава II. О Вахаршакѣ, родоначальникѣ армянскихъ Аршакидовъ.—Объ Аршакѣ I. Стр. 5—8.

Глава III. Объ Арташесѣ I. Стр. 9—13.

Глава IV. О Тигранѣ II и Артаваздѣ I. Стр. 14—21.

Глава V. Объ Аршамѣ и Абгарѣ. Стр. 22—34.

Глава VI. О Санатрукѣ. Стр. 35—37.

Глава VII. О потомкахъ Арташеса II — Тиранѣ I, Тигранѣ III и Вахаршѣ. Стр. 38—41.

Глава VIII. О Хосровѣ I. Стр. 42—46

Глава IX. О Трдатѣ Великомъ:—1) Стр. 47—54.

Глава X. О Трдатѣ Великомъ:—2) Стр. 55—70

Глава XI. О Хосровѣ Маломъ. Стр. 71—77.

Глава XII. О Тиранѣ II. Стр. 78—85.

Глава XIII. Объ Аршакѣ II. Стр. 86—102.

Глава XIV. О Папѣ и Вараздатѣ. Стр. 103—109.

Глава XV. Объ Аршакѣ III и раздѣленіи Арменіи. О Хосровѣ III и Врамшапухѣ. Стр. 110—118.

Глава XVI. О Врамшапухѣ и просвѣтительной дѣятельности свв. Саака и Маштоца. Стр. 119—130.

Глава XVII. Объ Арташирѣ и паденіи Аршакидской династіи въ Арменіи. Стр. 131—143.

ГЛАВА I.

Объ Аршакидахъ.

Хоренскій. II, 1.

Գրեմ քեզ այժմ և որ ինչ առանձին մերոյ աշխարհիս գործք, երկրորդ առնելով գիրս, սկսեալ ի թագաւորութենէն Աղէքսանդրի մինչև յԹագաւորութիւնն սրբոյ և քաջի առնն մեծին Տրդատայ, կարգաւ, որ ինչ եղեալ աստ գործ քաջութեան և արութեան, իմաստից և կարգաց միոյ միոյ ուրուք ի նոցանէ, որք յարքայէն Պարսից Արշակայ և Վաղարշակայ եղբօրէ նորա, զոր մերոյ ազգիս Բափաւորիցոյց. և ինչ որ յետ նորա եղեն թագաւորք աշխարհս մերոյ ի նորին սերմանէ, որդի ի հօրէ առնլով զտէրութիւնն՝ անուանեցան Արշակունք յԱրշակայ. աւելորդքն յազգ և ի բազմութիւն աճեցեալք, և միակն ըստ կար-

Хроника Евсевія.

I, p. 141. Պարթևք ի Մակեդոնացւոց ապստամբեցին և առաջին Բափաւորիցոյ Արշակ, ոստիկ և Արշակունիք։

I, p. 153. Ի Կարանայ, որ զառաջինն միախումբ կալաւ զՄակեդոնացւոց հարստութիւնն, մինչև յԱղէքսանդրոս, որ զԱսիացւոց աշխարհն վկանդեաց, համարին տասն և չորք թագաւորք...

I, p. 155. Պիւռոս ընկենու զնա՝ արքայ Եպիրացւոց տանիրորդ երրորդ յԱփիշդեայ, որդւոյ Թեատայ, որպէս թէ նմա իսկ էր անկ իշխանութիւնն յետ Փիլիպպեայ ազգին՝ վասն Ողնաթեայ՝ մօր Աղէքսանդրի...

I, p. 91. Եւ յետ նոցա (Պարսից) հրէայք) Մակեդոնացւոց ծառայեցին՝ որ յետ Աղէքսանդրի փիրիցին մինչև ցԵփիտանէս...

Анонимъ.

с. 10. Եւ այսեն թագաւորք Արշակունի, որք թագաւորեցին Հայաստան երկրի զկնի Արշակայ Մեծի։ Արդ թագաւորէ Արշակ Փոքր կոչեցեալ...ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մբրծուին քաղաքի եղբարբ իւրով Վաղարշակայ, զոր Բափաւորիցոյց Հայաստան աշխարհն ամս ԻԲ։

с. 6. Եւ ապա յայնմ հետէ Բաբելացւոց և Մարաց թագաւորքն փիրեցին մինչև Աղէքսանդր Մակեդոնացի, որ զամենայն փիրեալս հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն մինչև ցապրստամբութիւնն Պարթևաց Լ (я читаю: Ի) Մակեդոնացւոց և ցհամարձումն Արշակունեաց թագաւորութեանն։

Библія.

I кн. Мак. 1, 1-10. Եւ յետ հարուածոցն Աղէքսանդրի կայսեր Մակեդոնացւոց որդւոյ, Փիլիպպեայ... զաշխարհս ամենայն ի հարկի կացուցանէր։ Եւ յետ այսր անկանէր ի մահիճս իւր և զախտ մահու ջերանէր. և իբրև ետես եթէ մեռանիմ, կոչեաց նա զծառայսն զայլեկորդիսն իւր... և բաժանեաց և նոցա զարքայութիւնն իւր, մինչդեռ ինքն կենդանի էր. և թագաւորեաց Աղէքսանդրոս ամս երկոտասան և ութ։ Եւ նորա զատեալ հաս-

Ан. Шир.

Географ. изд. Сукри с. 41—42. ...Բայց Պարսիկք կոչեն այժմ (զՊարթևաց աշխարհն) յազգս Բահլ քաղաքի զնա Բահլի-Բամիկ, որ է Բահլ առաւօտին. և աստուածային գիրն զամենայն Արեաց աշխարհն Պարթև կոչէ, ինձ թուի վասն Բափաւորութեան ի նոցանէ լինելոյ։ Բայց Պարսիկք կոչեն

Бесѣды Григ. Просв.

с. 238 Эчм. изд. Եւ այս յայտնի է, չի ոչ տոհմից փառաւորութիւն փառաւոր առնի առ Աստուծոյ, այլ առաքինութեան բարետոհմութիւն։ Զի ի Հայս ոչ ինչ մեծագոյն և ի Պարսքան զԱրշակունեաց ազգս և տոհմս որ և յԱբրահամ սերեցան աստ, նաև

Хоренскій.	Хроника Евсевія.	Анонимъ.	Библія.	Шир.	Бес. Григ. Прос.
զի հետևանայ ի թագաւորութիւն։ Բայց գրեմ կարճ ի կարճոյ որ ինչ մեզ անկ է, և զաւելորդն թողում։ Քանզի բաւական է յաղագս այլոց ազգաց որ ինչ ի բազմաց ասացեալ եղև։ Յետ դէպ ելոյն ամենայն դէպ ելիցս Ալէքսանդրի Մակեդոնացւոյ, որոյ Փիլիպպեայ և Ոլոմպիադայ, որ էր տուն և ազգ-ազգ յԱթենացւոյ, բազմաց դալով զտէրութիւնն կտակաւ, զի ամենեցուն իշխանութիւն Մակեդոնացւոցն անուանեսցի, ինքն դառնի։ Զկնի որոյ ընդարձակեալ Բաբելոնին Սելևկոս, զյոլովից կորզելով զիշխանութիւն. ուստի և զՊաբիլոն հնագանդեաց մեծաւ պատերազմաւ, և էուլեցաւ Նեփանովք այնորիկ աղագաւ։ Սորա դէպ ելեալ ամս երեսուն և դ, թողուլ զընդարձակութիւնն որոյ իւրում Անդիոքայ անուանեցելոյն Սատէր ամս ինն։ Զսա յաջորդէ Անդիոքոս, ասացեալն Թէոս, ամս դաան. և ի դէպ ասանելորդին ազգատոհմին Պաբիլոնի ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոյն։ Ոսկի և ընդարձակ Արշակ Քաջ որ ի գաւակէ Աբրահամոս, ի Քեռուրական ծնունդոց առ ի հապարելիանին Տեառն առ Աբրահամ, թէ ընդարձակ ազգաց է էին նոցին։	Ի pp. 163, 164. Իսկ Սելևկոս իբրև չոգաւ ի մէջ բարբարոսաց (այն է Պարթևաց) և յաղթեաց, թագաւորէր. և անտի կոչէր Նեփանովք՝ որ է յաղթող, և ունէր զընդարձակորդն ամս ԼԲ... [II, p. 128. Ասորւոց և Բաբելոնի և վերնոց կողմանցն թագաւորեաց Սելևկոս Նեփանովք ամս ԼԲ.] Զսա պայազատէ նորին որդի Անդիոքոս յԱպամայ՝ որ լեալ ի Պարսկաստանէ. և կոչեցաւ Սոտէր՝ որ է Փրկիչ, դէպ ելամս ԺԹ... ի վախճանել ճառելոյն Անտիոքայ Սուլտէրի, յաջորդէ զիշխանութիւնն Անդիոքոս, որոյ կոչեցաւ անուն յորջորջանաց Թէոս... և ձգեալ ամս ԺԹ[1]) խօթացաւ և վախճանեալ Յեփեսոս...	c. 7. Եւ եղև յետ մահուանն Ալէքսանդրոս կայսեր Մակեդոնացւոյ ծառայեցին Պաբիլոն Մակեդոնացւոց ամս կԱ։ Քանզի ընդարձակեաց Սելևկոս Նեփ[ի]անովք ի Բաբելոն ամս ԼԲ[2])։ Անդիոքոս Սոտէր՝ ամս ԺԹ։ Անդիոքոս Թէոս՝ ամս Ժ։ Եւ յամի ինգերորդի Անտիոքայ Արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պաբիլոն ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոյ։ Եւ ընդարձակեաց Արշակ մեծ...	տատեցան կացին յիւրաքանչիւր տէրութեան դպեկորդիքն իւր, թագ կապեցին իւրաքանչիւր յետ մահու նորա... кн. Быт., XVII, 5-7 ...այլ եղիցի անունքդ Աբրահամ, զի հայր ազգաց բազմաց եդի զքեզ։ Եւ աճեցուցից զքեզ, և եդից զքեզ յազգս. և ընդարձակ ի էին ելցեն. և հաստատեցից զուխտ իմ ընդ իս և ընդ քեզ... Ib. XVII, 17. Թագաւոր ազգաց ի նմանէ եղիցին. Ср. также Ib. XXV, 1-7. (Էմրան, Յեկտան, Մադան...) ամենեքեան սորա էին որդիք Քեդուրայ... և որդւոց հարճիցն իւրոց, որ էին Աբրահամ, ետ Աբրահամ պարգևս և արձակեաց... ընդ արևելս՝ յերկրին արևելից...	զկողմանքըս զայս Յորասան, այսինքն Արևելեայ,	յամենայն ազգս ընդարձակ երկրի ըստ անսուտ բանին Տեառն ամենեցուն.[3])

---

[1]) Очевидная описка, вм. ԺԵ (15), какъ и стоитъ въ двухъ случаяхъ въ *Хроникѣ* (I, p. 170, II, 130). У *Анонима* это число образуется изъ 10-ти лѣтъ (Ժ) царствованія Антіоха *до* возстанія парѳянъ и 5-и лѣтъ (Ե) *послѣ* этого событія.

[2]) Здѣсь по ошибкѣ, какъ я полагаю, стоитъ ԼԸ (38), вм. ԼԲ (32), вслѣдствіе сходства Ը съ Բ; у Евсевія показано вѣрно.

[3]) Ср. также у *Григорія Нарекаци* (x в.): Похвальное слово апостоламъ, стр. 436 (Полн. собр. соч.). Եւ իբր զմի հնազանդ պատանի՝ զաշխարհս ամենայն աշակերտեցին, սկզբնաւորեալ յԵրուսաղէմէ... զԲինկորոյն դրամբքն Պարսից, տոհմին Եմրանայ որդւոյ Քեդուրայ սերմանն Աբրահամոյ...

Ib. Похвал. слово Св. Якову Низиб., стр. 442. Ի հեռաւորաց խուժային պարսկական ազանց դիւցազանց՝ շառաւեղ լուսոյ աստուածպաշտութեան, ի հովուէ որդւոյ Քեդուրայ որ յԱբրահամէ...

Воцареніе Аршака и его сыновей. Война съ македонянами. Дружба съ римлянами.

Хоренскій. II, 2.

Որպէս ասացաք, յեւ վերնոսն ամի Տահուանն Ա-ղէքսանդրէ՝ թագաւորէ ի վերայ Պարսից Արշակ Քաջ ի քաղաքին, որ կոչի Բահղ Աւաւդին, յերկրին Բաշանայ։ Եւ տայ պատերազմս սաստիկ յոյժ, թափելով յինքն զանձնայն Աբէլեանս։ Հալածէ և ի բաբելոնէ զՄակեդոնացւոց իշխանութիւնն։ Լոե զղջանալն Հռոմայեցւոց ի վերայ արևմտից և ծովու, և թէ ի Սպանիայոյն թաքեցին զբովն, ասէր ասէր և արձանն հոդանի. և զԳաղատոյնս հարեալ ընդ հարէն լայոյց, և զթագաւորութիւնն Ասիայոյ։ Հրեշտակս առաքեալ ենդրէր ընդ դաշնաւորութիւն, զի մի օգնեսցէ Մակեդոնացւոցն. ոչ դալով հարս, այլ պատարագս միայն ամի ամի հարիւր քանքարոյ։

Այսպէս տիրեալ ամս երեսուն և մի, և յետ նորա Արտաշէս որդի նորա ամս

Анонимъ.

с. 7. Եւ եղև յեւ տահուանն Ա-ղէքսանդրու կայսեր Մակեդոնացւոց, ծառայեցին Պարթևք Մակեդոնացւոց ամս վերնոսն և մի (կԱ.)... Եւ յամի մետասաներորդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց։ Եւ թագաւորեաց Արշակ մեծ որդի արքային Թէոտալացւոց ի բահլ Շահաստանի յերկրին Բաշանայ, որում ամենայն ազգք արևելեայ ի Հիւսիսոյ հնազանդեցան ի ծառայութիւն։ Զուեաց խաղաց գնաց Արշակ արքայն ամենայն զաւրաւքն հանդերձ յարևելից երթալի Բաբելն...

с. 8. Եւ եղև յամին հարիւր և տասներորդի Հոռոմայեցւոց Արշակայ արքայի Պարթևաց, ի հոռոմայեցւոց ամի թագաւորութեան Դե-

Хр. Евсевія

II, p. 130. Պարթևք ի Մակեդոնացւոց ապստամբեցին և ի նոցանէ թագաւորեաց Արշակ։ ուստի և Արշակունիք։

I, p. 166... Եւ ի միւս ևս ամի զումարէ (Դեմետրիոս) զօրս և խաղայր ի վերայ Արշակայ ի Բաբելն և ի վերին աշխարհն։ Եւ ի միւսում ևս ամին... ի գերութիւն ընկնէր Արշակայ, զոր ետ դանել ի Պարթևս պահել. ասէր և հանէր... Սիդիդիդես [1]), քանզի գերի էր, յերկիրս կապեալ կայր ի պահեստի։ Եւ Դեմետրի եղբայրս կերտսեր՝ որ կոչէր Անդիոքոս ի Սիդէ քաղաքի

Библія.

I кн. Мак., VIII, 1-4, 6-9, 17-29. Իբրև լուաւ Յուդա զանուն Հռոմայեցւոց, եթէ են նոքա հզօրք զօրութեամբ իւրեանց, և նոցա բարւոք թուի թէ նոքա թիկունս առնէ զնոսա և դաշնաւոր լինի նոցա. և զի զբաղեալ են զօրութեամբ ի վերայ երկրի, և վասն մարտից պատերազմի, զի հարկանէին քաջութեամբ իւրեանց զկողմանս Գալատացւոց, զի զօրացան ի վերայ նոցա և կացուցին զնոսա ի հարկի. և որ ինչ միանգամ արարին նոքա ընդ կողմանս Սպանիացւոց, և ի նոցանէ զբովն՝ ասէր ասէին և արձանն հոդանի... և զԱնտիոքոս մեծ արքայն Ասիացւոց, որ եկեալ էր ի վերայ նոցա մեծաւ պատերազմաւ... և պարտեցաւ ի նոցանէ, զի ձերբակալ արարին զնա կենդանւոյն, և կացուցին զնա ի տեղի մի հարկ հարկանել. և զթագաւորսն որ ըստ նմանէ էին՝ դալ պատանդս և գրաւականս, և զաշխարհն Հնդկաց և Պարթևաց և Լիդացւոց, զընտիր ընտիր գաւառաց նոցա, և առին զայնս և ի ձեռս ետուն Եւմենեայ արքայի։

Procop.

De Bello Gothh. IV, 6. Ὁ τοίνυν Ἀλεξανδρεὺς Ἡρόδοτος ἐν τῇ τῶν ἱστοριῶν τετάρτῃ φησὶ μίαν μὲν εἶναι τὴν γῆν ξύμπασαν, νομίζεσθαι δὲ εἰς μοίρας τε καὶ προσηγορίας τρεῖς διῃρῆσθαι, Λιβύην τε καὶ Ἀσίαν καὶ Εὐρώπην φημί.

Ан. Шир.

Географія, изд. Сукри Венеція, стр. 41. ...Կրանապատ, զոր Պարսիկ[ք] յուրտ Կրման կոչեն. որոյ ի հիւսիսոյ Պարթևաց աշխարհն, ասէ Պտղոմէոս՝ ընդ մէջ յուրտ Կրմանայ և Վրկանայ. բայց Պարսիկք կոչեն այժմ յաղագս Բահլ քաղաքի զնա Բահլի Բամիկք, որ է Բահաւոն. և ասասուածային գիրն զամենայն Արեաց աշխարհն Պարթևք կոչէ. ինձ թուի վասն թագաւորութեան ինոցանէ

---

[1]) У *Синкелла* (ed. Bonn, p. 552), пользовавшагося Евсевіемъ, есть, между прочимъ, слѣдующій варіантъ этого слова: Σιριππίδης, приближающійся къ чтенію Хоренскаго.

Хоренскій.

բսան և վեց. զսա պայազատէ նորին որդի Արշէ (всѣ рукоп. Արշակն), որ կոչեցաւ Մեծ. պատերազմի ընդ Դեմետրիոսի որդւոյն Դեմետրեայ Անտիոնեայ. քանզի ի վերայ նորա եկն ի Բաբելոն Մակեդոնական զօրու, և պատերազմեալ՝ ի քեռորինն ընդ նոսա. զոր կալեալ Արշէայ՝ տարաւ ի Պարսիս երկիրն կապանօք, ասէր Ի Սելեւկիդեանն (var. Սերիպիդէան) կուսոյս։ Այլ ինքնելեալ բերնորին Սելեւկոսայ, Անտիոխոս զգնալն Արշակայ, քայ առնի զԱսորիս։ Իսկ Արշէ երկիրսառն բնակեալ անդրէն դարձեալ, և Անտիոխոս ի սաստիկ յորդոյն հերքեալ պատահի նմա պարեցաւոյն ծանուցեալ դեղի, և կորնչի հանդերձ զօրօքն. և Արշէ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս, որոյ իրականացն (var. յերականացն, յիրականացն, յերիկայցն) Պոնտոսի հերոդոտոսայ։ ուստանել ի ընդդէմ, որ յաղագս բաժանելոյ զբոլոր երկիրս յերիս տեղիս հասուցանէ, և կոչէ զսմն Նիրոպնէ, և զսմն Լիբիէ, և զսմն Ասիայ, որում և տիրեաց Արշակ։

Анонимъ.

մեռեալ ի վերայ Ասիասատանի և Ասորւոց, մինչ Արշէ արքայ գնաց յարևելս, զաւրաժողով լեալ և Դեմետրիոս չոգաւ կալաւ զԲաբելոն... Եւ եղև պատերազմ մեծ առ Անտիոք քաղաքաւ. հարկանեն և սրբայ զունչ առնեն զզաւրն Դեմետրեայ, և ձերբակալ առնեն զԴեմետրիոս. կապէ զնա Արշէ արքայ ոտիւք և ձեռաւք, և առնու գնայ յարևելս ի Բահլ Շահաստան։ Իրև եկեալ Անտիոխոս եղբայրն Դեմետրեայ, եթէ ընկալեալ Դեմետրիոս ի ձեռս Արշակայ արքայի, ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորւոց և Ասիասատանի. զաւրաժողով լինի և գնայ ի Բաբելոն... Ապա խաղայ Արշէ ի Բաբելոն երեք տասն ընդ քովն... իրև մաւտ եղև ի Բաբելոն, անկանի ի վերայ նորա Անտիոխոս յանկարծակի ի ինքն ժամանակի՝ ի նեղ վայրի. և ոչ կարեն զաւրել. սպառեն ըզզաւրն. զարկանեն և ընկենուն զԱնտիոքոս ի խոնարհ և սպանանեն...

с.7-8. Ի Արշէ արքայ հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն զԱսորեստանեայս որ ըստ Անտիոքայ, և զԲաբելացիս, և զՊարսիկս, և զՄարս, և զերկիրն հայոց...

Хр.Евсевія

անեալ, որ յայնսակս իսկ և Սելեւկոսի կոչէր, ինքնա թէ եղբայրն Դեմետրիոս յանցեաւ և ի կալանս է, զնայր ի Սիգէ քաղաքէ և գայր առնէր զԱսորիս... Իսկ ի չորրորդումամին հարիւրերորդի վաթսներորդի երկրորդի Ողոմպիադին՝ երկոտասան ընդ զայր հասանէր Արշէ. և սա խաբկամէր գործել. արձակէր զեղբայրն նորա զԴեմետրիոս՝ որի գերութեանն էր յԱսորիս։ Բայց Անտիոխոս՝ քանզի ինքն հասի վերայ յանկարծակի անկեալ ի վերայ բարբարոսացն և սաստկացուցանէր զպատերազմն, խոցեալ անկեալ մեռանէր...

Библія.

...Ապա կարգեաց արս ընտիրս Յուդա յիւրաքանչիւր զնդէ անտի... և առաքեաց զնոսա ի Հռոմ քաղաք, ընդդէմ ի նոցանէ ըստ հաշտութիւն և թիկունս, և զի բարձցեն զլուծն ի պարանոցէ նոցա. քանզի ծանրացուցեալ էր Յունաց զլուծ ծառայութեան ի վերայ պարանոցին Իսրայէլացւոց... եկին հասին հրեշտակքն և յանդիման եղեն նոցա ի տաճարին խորհրդոց.

Ib. XIV, 1–4. Յամին հարիւրերորդի եօթանասներորդի երկրորդի, զօրաժողով լինէր Դեմետրիոս արքայ, և անցանէր ի կողմանս Մարացն և Պարթևացն խնդրել իւր անտի թիկունս, զի եկեսցէ տացէ մարտ պատերազմի ընդ Տրիփոնեայ։ Իրև զայն լսէր Արշէ արքայ Պարսից և Պարթևաց՝ թէ եկն եմուտ Դեմետրիոս ի սահմանս աշխարհի նորա, արձակեաց նա մի յիշխանաց իւրոց՝ երթալ ձերբակալ առնել զնա։ Գնաց նա՝ եհար սատակեաց զզօրսն Դեմետրեայ, և արար զնա ձերբակալ. եկն ած՝ կալաւ զԴեմետրիոս առաջի Արշէայ. և հրամայեաց կապել զնա ի կապանս ոսկիսն և դնել ի բանդի։

Pr.

А. Шир.

լինելոյ։ Բայց Պարսիկք կոչեն զկողմանքս զայս Խորասան, այսինքն Արևելեայ.

Ib. стр. 12. Նոյնպէս եւ զԼիբիբ բաժանեալ յերիս. յԵրոպէ, ի Լիբիա, յԱսիա։

См. также изд. К. Патканова, стр. 7.

ГЛАВА II.

О Ваѣ́харшакѣ и Аршакѣ I.

а) Ваѣ́харшакъ назначается царемъ въ Арменіи.

М. Хоренскій. II, 3.

Ի ժամանակին յայնմիկ Բաֆաւրեցոյանէ (Աբշէ Մեծ) ելեալ էր Վաղարշակ մերոյ աշխարհին, ընտրեալ և զարհուրելոյ նմա սահմանաւ։ Սա, որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այր քաջ եւ խոհեմ՝ ընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց. եւ կարգս կենցաղականս, որչափ մարթ էր, սահմանեաց աշխարհիս. եւ Նախարարութիւնս, եւ նոցին Նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որ ի զաւակաց նախնւոյն մեր Հայկայ եւ յայլոց։ Քանզի յետ սանձահարելոյ զՄակեդոնացիս եւ դադարելոյ պատերազմացն, սկիզբն առնէ բարեգործութեանց Պարթեւն քաջ. նախ եւ առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի եւ իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամրայ Բաֆարայ. զոլնմա նշխանութիւն ազգաւ թագադիր լինել Արշակունեաց. եւ որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել յանուն նորա կոչմամբ Բազրատունի,

Библія.

IV кн. Цар. XVII, 29—30. Եւ արարին ազգք ազգք աստուածս իւրեանց... եւ արք Քութայ զԱնգեղ...

кн. Неем. VII, 6, 30, 38, 48, 51, 59, 63. Այս են անուանք որդւոցն Իսրայելի, որք ելին ի գերութենէն, զորս պանդխտեցոյց Նաբուզոդոնոսոր Բաբելացւոյ, և դարձան յԵրուսաղէմ ի Հրէաստան, այր իւրաքանչիւր ի քաղաք իւր... Որդիք Արամայ և Գաբայ... որդիք Անա-

Анонимъ.

с. 6. ...Եւ տիրէ ի վերայ նոցա (Հայոց՝ յետ Սենեքերիմայ) Զարեհ որդի որդւոյ Արամանեկայ... ապա Շաւաշ. ապա Փառնաւազ։ Սա ծնաւ զԲազամ եւ զԲազարատ, եւ Բաֆաբաբ ծնաւ զԲիւրատ, եւ Բիւրատ ծնաւ զԱսպատ, եւ որդիքն Բազարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեաց ի կողմանս արևմտից, այսինքն է Անգեղտուն. վասն զի կոչեցաւ Բազարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչեցին։ Այս Փառնաւազ հնազանդեալ Նաբուզոդոնոսորայ արքայի ի Բաբելոն։ Եւ ապա յայնմհետէ Բաբելացւոյ եւ Մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչեւ Աղէքսանդր Մակեդոնացի, որ զամենայն տիեզերս հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն... с. 7. Եւ յամի միասանելորդի Անտիոքայ արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնացոյ։ Եւ Բաֆաւրեայ Աբշէ Մեծ որդի արքային Թէատալացւոյ ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց, որում ամենայն ազգք արևելից և հիւսիսոյ հնազանդեցան

А. Шир.

Географія, изд. Патк., стр. 22. Արուաստան, որ կոչի Ասորեստան՝ այս ինքն Մուծղ, յելից կալով Միջագետաց երի Հայոց. ունի լերինս և գետս, եւ բաղաք Նինուէ։ *Измѣреніе* разстояній между городами въ миляхъ, приписываемое Ан. Ширакаци, издан. Венец. 1752, стр. 48.

Себеосъ.

с. 79—80 (изд. *Паткан.*). Սա (Ճոռճվէհան) հետամուտ լեալ ըստ հետ թագաւորին Երակղայ ի Հայս մինչեւ ի սահմանս Ասորեստանի, մինչեւ եղև պատերազմեալ ի Նինուէ՝ յորում անկաւ ինքն եւ ամենայն զաւրք իւր։ См. также стр. 23 и 94 с. 45. Եւ իւր (Խոսրով Ապրուէզ) զուարթեալ յԱտրպատականէ՝ գնաց յԱսո-

М. Хоренскій.

որ եւ այժմ մեծ նախարարութիւն ի մէջ աշխարհիս։ Քանզի այս թագաւոր նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց Տոգոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմն Արշակայ ընդ Մակեդոնացիսն, եւ սա ի դրան արքունի։ Իսկ ի ծայրս հայերէն խօսից կողմնակալ նշխան բիւրոց և հազարաց յԱբնոգնոյ կուսէ։ Բայց դարձցուք անդրէն ի վերս պատմելով յաղագս պատերազմին Վաղարշակայ ընդ Պոնդացիս եւ որ ի Փռիւգիա եւ վասն յաղթութեանն։

[I, 8. Աբշէ Մեծ արքայ Պարսից և Պարթևաց, որ եւ ազգաւ իսկ Պարթեւ, ապստամբեալ ասեն ի Մակեդոնացւոցն, եւ Ռաքաւաբեալ ի վերայ ամենայն աշխարհին եւ Աղուանից, եւ ապանեալ զԱնդիոխոս թագաւորէ ի Նինուէ, հաղանդեցուցեալ զամենայն դիւղեղբ ընդ իւրով ձեռամբ. սա Ռաքաւաբեցուցանէ զերբայրն ի զվաղարշէ ի վերայ աշխարհին Հայոց, պատեհ իմն համարեալ այսպէս անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն լինել։ Եւ տալոյ թագաւորութեան տայ նմա զԱնբիին, եւ ահման հատանէ նմա զման ինչ յարեւմտեայ Աղուանից եւ զՊաղեստին եւ զԱսիայ եւ զամենայն Միջերկրեայս և զԹիտալիայ, ի ծովէն

Библія.

նայ... որդիք Սարիաս... որդիք Գեեղամ... որդիք Սափատիայ, որդիք Եսեմ, որդիք Փոքաքեմ, որդիք Սաբայիմ... որդիք Տուբիայ...

I кн. Мак. XIV, 2. Իբրեւ զայն լսէր Աբշէ արքայ Պարսից և Պարթևաց՝ թէ եկն եմուտ Դեմետր ի սահմանս աշխարհի նորա...

Анонимъ.

ի ծառայութիւն։ Զուեայ խաղաց գնաց Արշակ արքայն ամենայն զաւրաւքն հանդերձ յարեւելից երթալ ի Բաբիլոն... Եւ Աբշէ արքայ հնազանդեցոյց ի ծառայութիւն զԱղորբեսդանեայս, որ ըստ Անտ-(8)-իոքայ, եւ զԲաբելացիս եւ զՄարս, եւ զերկիրն Հայոց մինչեւ ցլեառն մեծ Կապկոհ, եւ ի յեզը ծովուն մեծի արեւմտից... Ցամի հարիւրերորդի քսաներորդի ութերորդի թագաւորութեան իւրոյ իբրեւ մաւտ եղեւ Աբշէ) ի Բաբելոն, անկանի ի վերայ նորա Անտիոքոս... զարկանեն եւ ընկենուն զԱնդիոխոս ի խոնարհ և ապանեն... c. 9. Յայնմ ժամանակի Ռաքաւաբեցոյց Աբշէ զորդի ի՛ր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին տաղտի։ Եւ զատուցանէ նմա ահման զԱրուաստան առ երկրաւն Տաճկաց եւ առ երկրաւն Ասորւոց։ Եւ զկապուտկեայ առ Կիւղիկեաւ՝ մինչեւ ցեզը ծովուն մեծի աբեհոնից. եւ ցհնդեսեայս կողմանէ ի լեառն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արեւելից, եւ անցանէ առ սահմանաւ առ ամուր աշխարհաւն Մարաց եւ հասանէ ի լեառն Զարասպ եւ անցանէ առ Նոր Շիրակ երկրաւն։ Եւ յուղարկէ զնա ի Մրծանայ ընդ աբեհոտաս զաւրու մեծաւ եւթանասուն հազարաց սպառազինաց. եւ մեծամեծ իշխանաւք նախարարաց հազարաց բիւրաւորաց, որում ոչ որ կարէ զդէմ ունել պատերազմաւ։ Սմա ընդ առաջ ելանէր Բաքարան Փառաղեան, յորդւոցն Արամանեկայ, նախարար մեծ հանդերձ զաւրու։ Մարտսցանէ նմա պատարագ ոսկի եւ արծաթ, եւ զարդարէ զնա ի սնդր եւ ի վակաս, պսակէ

Шир.

Դարձեալ՝ ի Գանձակայ մղոն հարիւր ի Նէնուէ։

Себеосъ.

բեստան՝ ի բնիկ թագաւորական կայանս իւր... c. 56. Եւ հասեալ նոցա (նախարարացընչայոց) յԱսորեստան ի տեղի արքունական տանն և յանդիման եղեն թագաւորին (Պարսից)։ c. 58. Եւ թագաւորին (Պարսից Խոսրովու Ապրուէզի) չուարեալ յԱսորեստան՝ հասանէր ի բուն կայանս իւրոյ արքունական

М. Хоренскій.	Библія.	Анонимъ.	Шир.	Себеосъ.
Պոնտոսի մինչեւ ի տեղին, ուր Կոստանդինուպոլիսն յանգի ծով, եւ զԱտրպատական, եւ այլ որչափ միտք բո եւ քաջութիւն հատանեն (var. հասանեն). զի սահմանք քաջաց, ասէ, զէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այնքան ունի...]		զնա ի թագ հայրենի, եւ նստուցանէ զնա ի վերայ ոսկիապատ ականակուռ գահոյիցն եւ տայ նմա զգուստր իւր ի կնութիւն։ Զսա արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաստան երկրին, որ էր նշխան եւ հրամանատար, ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ եւ հայր արքայի եւ եղբայր, որում եւ նշխանութեան տէրութեան այնորիկ։ Նա կոտորեաց զՀսկայսն, որ զաւրաժողով եղեն ի վերայ նորա ի Միջագետս Ասորւոց... c. 10. Արդ թագաւորէ Արշակ Փոքր կոչեցեալ յամի հարիւրերորդի քսան եւ իններորդի թագաւորութեան Արշակայ հաւրիւրոյ ի վերայ Հայաստան երկրի՝ ի Մրծոնի տղայի եղբաբէ ի-րով Վաղարշակա, զոր Ռաֆաելեանցն Հայաստան աշխարհն ամ տան և երկոս...		

Պարսից)։ 58. Եւ խուզեալ սորա զամենայն մատեանսն, գտանէ մատեան մի հելլէն գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիրն այսպիսի...]

[II, 8. Բայց Վաղարշակ... մեռանի ի Մրծոնի, թագաւորեալ ամս տան և երկոս]։

b) Ваѣаршакъ, собравъ въ одно храбрѣйшихъ изъ армянъ, идетъ войною на союзниковъ македонянъ.—c) Ваѣаршакъ занимается устройствомъ западной и сѣверной странъ нашей земли.—d) О нашемъ Аршакѣ и его дѣяніяхъ.

М. Хоренскій. II, 4, 6, 9.

...Վասն որոյ ոմն Մորփիւղիկեայ միաբանեալ զասացեալ կողմանս զայսոսիկ, և զրդռի ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ։ Բայց պատահեն միմեանց առ Բ-ղբ-ա-ն-ք-ի ծովՔ Բ-ր-ով ք-ր-ք-ք-Ղ-ն-, որ այժմ ասի Կ-ղ-ն-...

II, 6. ...Եւ ինքն (Վաղարշակ) արձակեալ զարևմտեայ բազմութիւնն, իջանել ի տեղիս խոտաւէտ մերձ ի սահմանն Շարայի, զոր հինքն Անփայտ և վերին Բասեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածին Վ-ղ-ղ-ղ-ղ Բ-ղ-ի-ղ-ղ Վնդայ բնակելոյ ի տեղիս, յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ. և անուանք շինիցն յանուն եղբարց և զարմից նորա անուանեալ կոչին մինչև յայժմ...

II, 9 [1]).—Ա-ղ-ղ զրդի Վաղարշակայ թագաւորէ ի վերայ Հայոց մ- Է-ղ-ի-ք-ա-ն [2]) նախանձաւոր և հետևող հայրենի առաքինութեանցն լեալ, բազում կարգս ուղղութեանց գործեաց, պատերազմելով ընդ Պոնդացիս, և նշանակ եթող յեղեր ծովուն մեծի. ընդ-ղ-ն իւր զբոլորատէգ, որ էր արեամբ զեռնոց մխեալ, ձգեալ ի հետևակուց՝ խորագոյնս նստոյց յերկանաքար արձանին, զոր կանգնեաց ի ծովեղերն։ Զայս արձան բազում ժամանակս պատուեցին Պոնդացիք, որպէս զառ ի յաստուածոց գործ։ Իսկ ի գոռալն Արտաշիսի միւսանգամ ընդ Պոնդացիս, ընկեցեալ ասեն զարձանն ի ծով։—Ի սորա աւուրս աղմուկ մեծ լեալ ի գօտիս մեծի լերինն Կաւկասու յաշխարհին Բ-ղ-ղ-ղ, և բազումք ի նոցանէ հատուածեալք եկին յաշխարհս մեր և բնակեցան ներքոյ Կողայ՝ յարգաւանդ և ի հացաւէտ տեղիս բազում ժամանակս...

Прок.

De Aedif., III, 1. „...ἐν ἀκρωνυχίᾳ λόφῳ κατακρήμνου πεποιημένον ...φρούριον Κολώνεια...“

Ананія Ширакаци.

Измѣр. разстояній въ миляхъ, Венец., 1752, стр. 46. Անտի (ի Դունայ) մղան ինն սուն է Կ-ղ-ն-ղ բերդն. — *Географ. изд. Сукри*, стр. 25. (Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացւոց)... Որ ըստ հիւսիսոյ են ազգ Թուրքաց և Բ-ղ-ղ-ղ-ղ, ըստ անուանց գետոցդ կոչեցեալ՝ Կուփի Բուլղար, Դուշի Բուլղար, Ոլխոնդոր Բ-ղ-ղ-ղ-ղ, Զդար Բոլկար. օտար այժմ ի Պոդոմէականէն են այս անուանք։ Եւ ի Զիական լեռունէն փախեաւ որդին Խուդրադրայ...

Ib. c. 17. (Թրակացւոց աշխարհ) ...և լերինք երկու, և գետս մի է Դանոբ, որ բաժանի ի վտակս վեց, և առնէ լիճ մի և կղզի, որ կոչի Պիւկի. ի կղզիս այս բնակեալ է Ասպար-Հրուկ, որդի Խուրրաաթայ, որ փախեաւ ի Խաղրաց ի Բուլխարաց լեռնէն, և գնայ հալածեաց ի մուտսկոյս զԱւառն ազգ, և բնակեցաւ անդ...

Себеосъ.

c. 30. Եւ եղև ի ժամանակին յայնոսիկ Վահրամ ոմն Միհրևանդակ իշխան արևելից կողմանց աշխարհին Պարսից, որ հարկանէր քաջութեամբ իւրով զզաւրս Թեսալացւոց և բռնութեամբ ունէր զԲահլ և զամենայն երկիրն Քուշանաց՝ մինչև յայնկոյս գետոյն մեծի, որ կոչի Վ-ղ-հոտ, և մինչև ցտեղին, որ կոչի Կապրիոն։ Քանզի զանց արարյայնկոյս ն-ղ-ի բաջին Սպանդիատայ, զորմէ ասեն բարբարոսքն եթէ «Հասեալ նա պատերազմաւ մինչև ցայս վայր ցցեալ ն-ղ-ի իւր ի գետնի։»

---

[1]) Объ источникахъ 8-ой главы см. мое изслѣд. объ „Арм. эпосѣ“, ч. II, стр. 77—78.

[2]) Ср. у *Анонима* (стр. 10): „Ապա (զկնի Վաղարշակայ թագաւորէ) Ա-ղ-ղ զ- Է-ղ-ի-ք-ա-ն։“

ГЛАВА III.

Объ Арташесѣ Первомъ.

---

a) Откуда заимствуетъ авторъ матеріалъ для своей Исторіи послѣ книги Маръ-Абаса Катины.—b) Походъ Арташеса на западъ.

М. Хоренскій. II, 10, 12.

Սկիզբն արասցուք պատմել քեզ ի հինգերորդ գրոցն Աւրելիանոսի ժամանակագրի, որում վկայէ Յովսէպոս և Հիպոլիտոս և այլք բազումք Յունաց։ Քանզի նա բովանդակ փոխադրեաց և որ ինչ ի տարբերս գրեանցն Եգեսիպ՝ որ է Ո՛ւռհայ, որ յաղագս Թագաւորացն մերոց պատմէր. որ Տարեանդն ի Մծբնայ էին փոխեալ անդր. և ի Սինոպայ Պոնդոսէ ի մեհենական պատմութեանցն։ Մի՛ օր անհաւատասցի, քանզի մեղէն իսկ ականատես եղաք այն գրեանցն։ Եւ վասն քեզ ի հոգոյ երաշխաւորեցուցէ Եկղեսիաստէ գիրք Եւսեբի Կեսարացւոյ, զորս ետ թարգմանել երանելի վարդապետն Մաշտոց ի Հայ լեզու։ Խնդիր արասցես ի Գեղաքունի ի գաւառին Սիւնեաց, և գտցես յառաջին հաղներդութեանն յերեքտասաներորդ թուին, զի վկայէ յԵգեսիպայ գրեանցն լինել ամենայն հորձոյ առաջին

Евсевій.

Хроника, I, 75.

„...Նաև զայսու իսկ նախ էէ պարտ առանց բընութեան անցանել, որպէս և Աւրելիանոս ի հինգ ժամանակագրութեան գրոցս կարգեաց։ Եւ թուի ինձ՝ թէ կարի իսկ մեծամեծս սխալէ Յայսոսիկ, որ առաջիս կան։ Քանզի յելեցն Մովսիսի մինչև զՍողոմոն...“

II, 164.

„Ո՛ւռհայի թագաւորեաց Աբգարն այր աշնիւ, որպէս Աւրելիանոս պատմէ։“

Ц. И. VI, 31. „Յայնմ ժամանակի Աւրելիանոս հրայատնի օրինակագիտ զրիչ իսկ թուղթ մի նորա զոր գրեաց առ Որոգինէս վասն պատմութեանն Շուշանայ, որ է ի Դանիէլ անդ... Բայց սորին իսկ զԻփրիանոսի (զԱփրիկանոսի) ընկալաք մեք հինգ գրութիւն ղերոցն ժամանակաց, զոր եդ նա բազում փութով և պընդութեամբ... Բայց է և այլ միւս թուղթ Աւրիկանոսի զոր գրեացն առ Հռիստիդէս վասն երկմտութեանն որ կարծի բազմաց, թէ է ի դպրութիւն ծննդոց, որ վասն Քրիստոսի զոր գրեցին Մատթէոս և Ղուկաս...“

VI, 22. „Հիպոլիտոս ի ժամանակին յայնմիկ իբրև գնէր խօսս բազումս ընդ նոսին և վասն Զատկայ արար նա խօսս մի, զի ի նմա եդ նա զհամարս ժամանակաց և զտասնամեայ կանոնն և մինչև յամին առաջնում ինքնակալ Աղէքսանդրեայ բովանդակեաց զհամարն զամենայն զոր եդ։“

Фавстъ.

III, 7. Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մաղբթայ Սանէսան անհնարին նիւթեաց զսրտմտութիւն ոխութեան ընդ իւրում ազգակցին՝ Խոսրովու արքային Հայոց և գումարեաց ժողովեաց զամենայն զէր Հոնաց և Փոխաց... Եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից զերկիրն Հայոց աշխարհին։ Եւ չբգոյր թիւ բազմութեան հեծելազօր գնդացն, և ոչ հանաբշերտաւոր հետևակ զօրուն. զի և ինքեանք զինքեանս զիւրեանց զօրսն թուել ոչ կարէին։ Բայց ուր լինէր հանդէս, ի նշանաւոր տեղիս՝ գնդի գնդի, դրօշու

М. Хоренскій.	Евсевій.		Фавстъ.
թագաւորացն մերոց մինչև ցԱՔՓար, և զկնի Աբգարու մինչև ցԵրուանդ։ Որ այժմ կարծեմ գոռանչ պահեալ ի նոյն քաղաքի։“	I, 89—90. „...Բայց մինչև ցԴարեհի երկրորդ ամն եօթանասներորդի աւերածոյ տաճարին ձգելոյ՝ վկայ ի Տէրոյ երաշխաւորեսցէ Զաքարիա մարգարէ...“	I, 13. (Պատմութիւն վասն թագաւորին Ուրհայի։) „...Ունիս դու քեզ գրով վկայութիւն սոցա, որ առեալ լինին ի Տաքինէ անտի յիշատակաց, որ են յՈ-ըհայ քաղաքի. զի յայնմ ժամանակի ցայն վայր կայր արքայութիւնն նորա անդ՝ ի տարեսա որ կային անդ. զի էր գրեալ ի նոսա ամենայն ինչ որ միանգամ գործեցեալ յառաջնոց անտի մինչև ցայսօր ժամանակի պահեալ գոռանչն անդ. բայց չէք ինչ արգել լսել զնոցն թուղթս, զոր առեալ է մեր ի տանէ անտի գրչանցն...“	դրօշու, վաշտուց վաշտուց, յերևելի երևելի տեղեաց՝ մէն մի բռնաբար առ այր հրամայէին, զի բերցեն ընկեսցեն՝ շեղջ կուտել. զի որչափ լեցի, այնու երևեսցի նշանակ բաղմութեանն, առ իմանալ առ վաղիւ անցելոց իրացն ահաւորութեան նշանակ։ Եւ ընդ որ միանգամ անցանէին, այսպէս ընդունին յամենայն ճանապարհակիցս՝ ի վերայ անցեալ պողոտայից...“

---

[1]) Объ источникахъ остальной части этой главы (о вывозѣ Арташесомъ изъ Эллады статуй боговъ и пр.) см. мое изслѣд. объ „Армян. эпосѣ“, ч. II, стр. 66.

c) Свидѣтельства о завоеваніяхъ Арташеса по заключеніи Креза въ оковы — изъ другихъ источниковъ.

М. Хоренскій. II, 13.	Ан. Шир.	Каллисѳенъ.	Іос.	Малала.	Епиѳаній Кипрск.	Фил.	Библ.
Զայս ասացեալ պատմագրացն Յունաց, ոչ միոյ կամ երկուց, այլ բազմաց. ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյլ խնդրոյ արարաք։ Քանզի լսէաք ի պատմութեանց ոմանց՝ կնոջն սպանեալ զԿրիւսոս և բարձեալ զթագաւորութիւն Լիւդէացւոց։ Եւ զարձեալ պատմի առարկութիւնն Կրիւսեայ (всѣ списки им. Կրիդմեայ) և Նեբտանեբայ։ Եւ Նէդոանէբոս այս վերջին Բաբելոնի է Եգիպտոսոյ ի Մանեթոսէ պատմեալ, զոր ոմանք հայր Աղէքսանդրի ասացին։ Եւ գտանեմք զժամանակս Կրիւսոսի երկերիւր ամաւ յառաջ քան զՆեբտանեբայ, իսկ զՆեբտանեբայ ժամանակս աւելի ևս երկերիւր ամաւ յառաջ եղեալ քան զԱռաջին Արտաշէսն Բաբելոնի Հայոց։ Բայց բանզի բազումք են, որ ասեն զԿրիւսոս մերոյ Արտաշէսի կալեալ, եւ ոճով իմն պատմեն, ես հաւանիմ։ Քանզի ասէ Պոլիկրատէս այսպէս. Վեհ ինձ Արտաշէս պարթև քան զՄակեդոնացին Աղէքսանդր, զի կալով յիւրումաշխարհին, իշխեաց Թերայ և Բաբելոնի. եւ չև ընդ Ալիւսս գետ անցեալ զԼիւդական սատակեաց զզօրս, և կալաւ զԿրիւսոս. եւ յառաջ քան յԱսիայ հասանելն՝ յԵտաիկէ ջղէին բարոզեցաւ։ Աւաղ բախտին.	Գեոգրաֆ., изд. Сукри, с. 17. „...Բնաշխարհ Եէ ...։ Ունի կղզիս բառասուն եւ չորս, յորոց է Կրիտն. ի նմա է Շանթական լեառն եւ Ելևսինա քաղաք։ Եւբիու մեծ կղզի, եւ Ատալանդ փոքրիկ կղզեակ ի մէջն. զոր ասեն գտեալ զբոյն Արտաշէսն հայոց արքայն, զի մի նաւք ոռճկացն յամիցեն, մինչեւ պաշարեալն էր զքեղեալն Զարմանալի, զի ջուրք յանպատճառս այսր անդրը հոսէին. եւ ասեն	с. 58. „...Եւ ոչ այլ ինչ էր անդ (ի պատերազմին Աղէքսանդրի ընդ Դարեհի) տեսանել, բայց միայն ի վայր անկելոցն, զի ոչ գոյր որոշել ոչ զպարսիկս և ոչ զմակեդոնացիսն, ոչ զլօրագլուխ և ոչ զնախարար, ոչ զհեծեալ և ոչ զհետեւակ ի բազումքեանցն. քանզի ոչ երիվար և ոչ երկիր տեսանէր մարդ ի բազում եղելոյ ապաժուժին։ Եւ ինքն իսկ արքեանքն վրշտակից եղեալ ընդ անցեալիրս՝ չկարացեալ տեսանել զայնքան հեղումն արեանց՝ որոնց երանեալ ամպով ծածկեցաւ...“		ed Bonn. p.155—156. „Κροῖσος Ἅλυν ποταμόν διαβὰς μεγάλην ἀρχὴν κατα λύσει“.	Въ предисловіи къ венеціан. рукописи „Исторіи императоровъ“, стр. 386. „...Աէրէանոս առ թագաւորութեամբն Աբրաշէսի համարէր զիմաստասէրսն ուստի և Նէդոանէբոս վերջին Բաբելոնի Եգիպտոսի, որ Փարաւովն կոչիւր, գերծեալ զհեր գլխոյ յայզակերպս փախեաւ...“		

М. Хоренскій.	Ширак.	Каллисѳ.	Іосифъ.	Мал	Еп. Кип.	Фил	Библія.
միայն թէ ի տէրութեանն եւ ոչ ի փախստեան էր վախճանեալ։ Հանգոյն դմին ասէ Եւագարոս. Փոքր Աղէքսանդրի եւ Դարեհի պատերազմ առ Արտաշիսին բաղդատեալ. քանզի նոցայն ոչ թողցոյն մաքուր երեւեր լոյս պատուական, այլ սա ծածկեաց նեպայթութեամբն եւ սպասաւորեաց ընթերցմանն. յետ գործ գիշեր զմիջօրէիւ արարեալ։ Ոչ փախստեայ համբաւաբեր Լիւդացւոցն թողեալ, այլ եւ զթագաւորն զԿրիւսոս ի տապակի հրամայեաց կացուցանել։ Վասն սորա եւ ոչ ոխ[1]) ունէին ստուարացուցին՝ արբմանբն ի յոնոյն նուաղութիւն իջուցանելով. վասն զի և զթուոցն եղոյց տկար՝ բազմութեամբ զօրացն, մինչ զի չափոյ պէտք եղեն առաւել քան զհամարոյ։ Ընդ այս ոչ հպարտացեալ, այլ արտասուեաց ասելով. Աւաղ փառացս անցաւորի։ Գրէ եւ (вар. ևս) Կամադրոս այսպէս. Խարկանք լինէին հպարտացելոցն Լիւդացւոց, Կրիւսեայ Պիւթեայ (всѣ списки им. Թեատիայ) հարցուկն պատասխանելով. Կրնոս անցեալ ընդ Աւլոս գետ փոկեոցէ ընչեանոնքնոնս։ Զոր նորա զօտարաց կարծեցեալ, զինքն բակէ. քանզի կալեալ զնա պարթեւին Արտաշիսի (4 списка им. Արշակայ), հրամայեաց հանել յերկաթեղէն տապակ։ Իսկ Կրիւսոսի յիշեալ զբան Սողոնի, Աթենացւոյ, ասէ յիւր լեզուն. Ո՛վ Սողոն, Սողոն, գեղեցիկ բարբառեցար, ոչ երանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչև ցվախճան։ Եւ լուեալ որ մերձն կային պատմեցին Արտաշիսի, եթէ զնոր ոմն աստուած կարդայ Կրիւսոս։ Եւ զթացեալ Արտաշիսի հրամայեաց ածել, եւ հարցեալ եւ ուսեալ, թէ զինչ	անդ մոռեալ Արդաշէսի. եւ Արիստոտէլ անդ եղև խորասոյզ...“	с. 104-105. „Եւ սկըսան ոմանք բարայնէ լինել և ոմանք ենոս առաքէին մինչև յերկինս, իբր այն թէ ծածկել և սպասաւորել զսպիտակ որակութիւն պոնքնոնախանճառագայթիցն...“	A. J. XI, 6, 1. Τελευτήσαντος δὲ Ξέρξου τὴν βασιλείαν εἰς τὸν υἱὸν Κῦρον, ὃν Ἀρταξέρξην Ἕλληνες καλοῦσι, συνέβη μεταβῆναι.				Ի кн. Мак. V, 21. „Այլ Անտիոքոս... արագ հասանէր ի քաղաքն Անտիոքացւոց, հպարտացեալ մտօք համարէր զծով ի ցամաք և զցամաք ի ծով փոխել“ кн. Сир., XI, 30. „Մի ոմեք երանէր յառաջ քան զվախճան...“

[1]) Срв. у *Григ. Нисскаго*, въ словѣ его Григорію Чудотворцу: „Գեղեցիկ յոնոյսն սպիտակ գոյութիւն“ См. Ак. сл. *п. с.* „Ոուդ“.

М. Хоренскій.	Шир.	Каллисѳенъ	Іос.	Мал.	Еп. Кип.	Фил.	Биб.
է որ աղաղակեացն, հրամայեաց ներել զտանջանսն։ Գրէ և Փղեգոնիոս. Ամենայն թագաւորաց հուժկու եղեալ Պարթեւն Արտաշէս. և ոչ միայն զԼիւդացիս վանեալ և զԿրիւսոս կապեալ, այլ Յելէսպոնտոս և ի Թրակէ զտարերացն էնենոց զընութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր և ընդ ծով հեղհեղելով Թեսեղացւոցն սպառնալով, և համբաւն հիացուցանէր զհելլենականն։ Կործանեաց զԱկեդեմոնացիս... առ հասարակ Ելլադայ մատուցանէր զահն։ Յետ փոքու ժամանակի աղէտք անցին զամենեքումբք. ոչ այնքան թշուառացաւ Կիւրոս ընդ Մաղբուեթս պատերազմելով, ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Դարեհ ի Սկիւթացւոցն պահուստ, և ոչ Կամբիւսէս Յեթովպացիս. փոքր եւ Քսերքսին Յելլադայ զօրու երթալն, թողլով նոցա զգանձս և զխորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մաղապուր։ Այս սա մեծամեծ յաղթանակօք պանծացեալ ի յիւրոց զօրացն խողխողի։ Արդ ես հաւատարմութեան արժան ի համարիմ զայսոսիկ պատմութիւնս. և զայն Կրիւսոս, որ առ Կիւրոսն և կամ Նեբտանեբաւն պատմին, կամ սուտ լեալ եւ կամ միով անուամբ բաղում թագաւորաց վարեալ, որպէս յոլովից է սովորութիւն։						Объ Ессеян. с. 10. „...Յերկերս աղքատութիւն և կարաւտութիւն նոցա կապմեցին...“ с. 31. „...ընդ որ (Ծովն կարմիր) ժողովուրդքն հեղհեղեաց“.	
[II, 8. „...Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ կոչէր Արշակ, պահէ (Վաղարշակ) առ իւր ի համար թագաւորութեան, եւ զնորին ուստր, զոր անուանեաց Արտաշէս եւ յոյժ սիրեցեալ քանզի էր արդարեւ տղայն կայտառ և հզօր մարմնով, որպէս զի կարծիս հայեցողացն տալ որ ի նմայն ճեղեաց էին արութիւնք...“]		с. 15. „...Զի զվարսն առիւծոյ ունէր (Աղէքսանդր)... եւ զդիմադրութեան յարձակումն երեւեցուցանէր յինքեան իբրև առիւծու. և քաջայայտ էր ընութիւնն, թէ որպիսի լինելոց էր մանուկն. եւ ի ժամանակս ճեղեալ ապայուսմունս թեակոխէր եւ ի թագաւորել“					

ГЛАВА IV.

О Тигранѣ II и Артаваздѣ I.

а) Воцареніе Тиграна Средняго. Походъ въ Палестину.

М. Хоренскій. II, 14.

Յետ Արտաշիսի Առաջնոյ թագաւորէ Տիգրան որդի նորա յինն եւ տասներորդ ամի Արշանակայ թագաւորի Պարսից։ Եւ ժողովեալ զզօրս Հայոց, ընդդէմ երթայ զօրացն Յունաց, որք յետ մահուանն Արտաշիսի հօրն իւրոյ եւ ցրուելոյ զօրացն՝ հետամուտ լեալ դիմեալ դային յաշխարհս մեր։ Որոյ ընդդէմ պատահեալ Տիգրանայ, արգելեալ ի վերջ նահանջէ։ Եւ ի բեռայր իւր Միհրդատ հաւատացեալ զՄաժաք եւ զհոգս միջերկրայցն, եւ զօր բազում թողեալ նմա, դառնայ յաշխարհս մեր... [1]).

Եւ նոյն հետայն ՔՆԴ ՅԱՇԽԱՐՀՆ ՊՈՂԵՈՒՆԱՅՈՅ վրէժ պահանջել ՚ի Պտղոմայէ կղեոպատրայ յաղագս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց։ Առեալ գերի բազում եւ ի հրէից, նոցին ՀՐԷԻՑ ՀԱՂԹԱՆԴՐԻՆ որ եւ Մեսաղնա, որ էր լեալ ՀՅՈՒ Աղթանդրի, որդւոյ Յովանու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբօր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն հրէից, ՆՈՒՆ ԲԱՂՈՒՆ ՊՈԼՈՎ ԲՐԻՆՑՆ ԸՆ ԱՆԴՐ։ Քանզի էր լուեալ և հանքաւ ՐԷ Վայկուն ոմն անուն յեղուզակ խոովէ զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ. որ եւ այժմ յանուն յեղուզակին կոչին Վայոց-Ձոր [2]).

Іосифъ.

A. J. XIII, 16, 4. Κατὰ δὲ τοῦτον τὸν καιρὸν ἀγγέλλεται Τιγράνης ὁ τῶν Ἀρμενίων βασιλεὺς ἅμα μυριάσι στρατιωτῶν πεντήκοντα ἐμβεβληκὼς εἰς τὴν Συρίαν καὶ επὶ τὴν Ἰουδαίαν ἀφιξόμενος. Τοῦτο, ὥσπερ εἰκός, ἐφόβησε τὴν βασίλισσαν [Ἀλεξάνδραν] καὶ τὸ ἔθνος. Δῶρα δὴ πολλὰ καὶ λόγου ἄξια πέμπουσιν αὐτῷ καὶ πρέσβεις πολιορκοῦντι τὴν Πτολεμαΐδα. Βασίλισσα γὰρ Σελήνη, ἡ καὶ Κλεοπάτρα καλουμένη, τῶν ἐν τῇ Συρίᾳ κατῆρχεν, ἣ καὶ ἐνήγαγε τοὺς ἐνοικοῦντας ἀποκλεῖσαι Τιγράνην. Συνετύγχανον οὖν αὐτῷ καὶ ἐδέοντο χρηστὰ περὶ τῆς βασιλίσσης καὶ τοῦ ἔθνους συγγινώσκειν. Ὁ δὲ ἀποδεξάμενος αὐτοὺς τῆς ἐκ διαστήματος θεραπείας ἐλπίδας ὑπέθετο χρηστάς. Ἄρτι δὲ τῆς Πτολεμαΐδος ἑαλωκυίας, ἀγγέλλεται Τιγράνῃ Λεύκολλον διώκοντα Μιθριδάτην ἐκείνου μὲν διαμαρτεῖν εἰς τοὺς Ἴβηρας ἀναφυγόντος, τὴν δε Ἀρμενίαν πορθήσαντα πολιορκεῖν. Τιγράνης δὲ ταῦτα ἐπιγνοὺς ἀνεχώρει τὴν ἐπ' οἴκου.

---

[1]) Объ источникахъ слѣдующей за симъ части этой главы см. мое изслѣдов. объ „Армян. эпосѣ", ч. II, стр. 67.

[2]) *Географія Ширакаци*, стр. 609 изд. венец. „Արցախ՝ յերի կայ Սիւնեաց, գաւառք են ի նմա ԺԲ... Միւս Հաբանդ, Վայոց-Ձոր, Բերդաձոր..."

b) Походъ Помпея въ Арменію. Взятіе Мажака. Смерть Митрадата.

М. Хоренскій. II, 15.

II, 15. Յայնմ ժամանակի Պոմպիոս հռոմայեցւոյ ղերեալ զօրօք բազմօք եկեալ հասեալ ի մէջերկրեայս, զԱխուրս ապրաւեալ ի յԱսորիս առաւէ՝ դալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ։ Որոյ եկեալ եւ ոչ պատահեալ Տիգրանայ, բանզի էր դարձեալ յիւր աշխարհն վասն խուճապանաց յեղուզակին, անդեալ Սիւրս ի Դամասկոս և գնեալ զքաղաքն առեալ ի Մեդեղայ և ի Ղուզայ, զնոսա հալածեալ անդէ, ինքն ի Հրէաստան փութայր հասանել ի վերայ Սրինոքոդի օգնականութեամբ եղբօր նորա երիցու՝ Հիւրկանոս քահանայապետի, որդւոյ Աղէքսանդրի։ Իսկ Պոմպիոս պատերազմեալ ընդ Միհրդատայ, տեսանէ սաստիկ ընդդիմակայութիւնս եւ ահագին մարտս, եւ վտանգի յոյժ. սակայն բազմութեանն յաղթեալ, փախստական լինի Միհրդատ ի կողմանս Պոնդոսի։ Յորմէ իբր թէ վերծեալ Պոմպիոս, որում ակն ոչ ունէր, եւ առեալ զՄաժաք, և կալեալ զորդի նորա զՄիհրդատ, նստուցանէ զօր ի բաղաքին. եւ ինքն ոչ հետամուտ լինի նմա, այլ ընդ Ասորիս ի Հրէաստան փութայ հասանել։ Եւ ի ձեռն հօրն Պոնդացւոյ Պիղատոսի զՄիհրդատ սպանանէ թունաւոր դեղովք։ Վկայէ այսմ բանիս եւ Յովսէպոս ի ճառին որ վասն Ասրոսին, այսպէս ասելով. Պոմպէի հոգ յԵրուսաղեմ հասանէր առեալ հոհոանն Միհրդատայ։

[II, 11. ...Բայց զդուստր իւր զԱրտաշամայ տայ (Արտաշէս) կին Միհրդատայ ումեմն Վրաց բդեշխի մեծի, որ էր ի զաւակէ Միհրդատայ՝ Դարեհի նախարարի, զոր կացուցեալ էր Աղէքսանդր ի վերայ գերութեանն Վերիացւոց... եւ հաւատայ նմա զկողմնակալութիւն հիւսիսային լերանցն եւ Պոնդոս ծովու։]

Іосифъ.

Ib. XIV, 3, 3. Ἐν τούτῳ πέμπει καὶ Σκαῦρον εἰς Συρίαν Πομπήϊος, αὐτὸς ὢν ἐν Ἀρμενίᾳ καὶ πολεμῶν ἔτι Τιγράνῃ. Ὁ δὲ ἀφικόμενος εἰς Δαμασκὸν Λόλλιον μὲν καὶ Μέτελλον νεωστὶ τὴν πόλιν ἡρηκότας εὑρὼν αὐτὸς εἰς τὴν Ἰουδαίαν ἠπείγετο... (XIV, 3, 2) Μετ᾽ οὐ πολὺ ἧκον πάλιν πρέσβεις πρὸς αὐτόν, Ἀντίπατρος μὲν ὑπὲρ Ὑρκανοῦ, Νικόδημος δὲ ὑπὲρ Ἀριστοβούλου... (XIV, 3, 4) ...Καὶ μετ᾽ οἰ᾽ πολὺ Πομπήϊῳ στρατιὰν ἐπ᾽ αὐτὸν ἄγοντι καθ᾽ ὁδὸν ἀφικόμενοί τινες ἐκ Πόντου τὴν Μιθριδάτου τελευτὴν ἐμήνυον, διὰ Φαρνάκου τοῦ παιδὸς αὐτοῦ γεγομένην.

[B. J. I, 6, 6. Ὁ δὲ (Πομπήϊος) εὐθέως εἴπετο, καὶ πρεσεπέρρωσε τὴν ὁρμὴν ὁ Μιθραδάτου θάνατος, ἀγγελθεὶς αὐτῷ περὶ Ἱεριχοῦντα...]

(XIV, 4. 1). Στρατοπεδευσάμενος δὲ ἐπὶ Ἱεριχοῦντα (οὗ τὸν φοίνικα τρέφεσθαι συμβέβηκε, καὶ τὸ ὀποβάλσαμον μύρον ἀκρότατον, ὁ τῶν θάμνων τεμνομένων ὀξεῖ λίθῳ ἀναπιδύει ὥσπερ ὀπός) ἕωθεν ἐπὶ Ἱεροσόλυμα ἐχώρει. Καὶ μετανοήσας Ἀριστόβουλος ἀφικνεῖται πρὸς Πομπήϊον, καὶ χρήματα διδοὺς καὶ τοῖς Ἱεροσολύμοις αὐτὸν εἰσδεχόμενος παρεκάλει παύσασθαι τοῦ πολέμου καὶ πράττειν μετ᾽ εἰρήνης ὅτι βούλεται. Συγγνοὺς δὲ Πομπήϊος αὐτῷ δεομένῳ, πέμπει Γαβίνιον καὶ στρατιώτας ἐπίτε τὰ χρήματα καὶ τὴν πόλιν. Οὐ μὴν ἐπράχθη τι τούτων, ἀλλ᾽ ἐπανῆλθεν ὁ Γαβίνιος, τῆς τε πόλεως ἀποκλεισθεὶς καὶ τὰ χρήματα μὴ λαβών, τῶν Ἀριστοβούλου στρατιωτῶν οὐκ ἐπιτρεψάντων τὰ συγκείμενα γενέσθαι. Ὀργὴ δ᾽ ἐπὶ τούτοις Πομπήϊον λαμβάνει, καὶ τὸν Ἀριστόβουλον ἐν φυλακῇ καταστήσας αὐτὸς ἐπὶ τὴν πόλιν (Ἱεροσόλυμα) ἔρχεται, τὰ μεν ἄλλα πάντα οὖσαν ὀχυράν... (XIV, 6, 2). Γαβινίῳ δ᾽ ἐπὶ Πάρθους στρατεύοντι καὶ τὸν Εὐφράτην ἤδη πεπεραιωμένῳ μετέδοξεν εἰς Αἴγυπτον ἀποστρέψαντα Πτολεμαῖον εἰς αὐτήν· καὶ ταῦτα μὲν καὶ ἐν ἄλλοις δεδήλωται...

c) Сраженіе Красса. Тигранъ наноситъ ему пораженіе.—d) Кассій противодѣйствуетъ Тиграну. Возстаніе Митридата. Возобновленіе Кесаріи.

М. Хоренскій. II, 16, 17, 18.

II, 16. Իսկ Թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւն Հրէիցն նստուցեալ յԱրմաւիր ի յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ, եւ զյեղուզական բնաջինջ արարեալ ի լեռնէն, եւ զսուգն Միհրդատայ կատարեալ, խաղայ գնայ յԱսորիս ի վերայ զօրացն Հռոմայեցւոց առ ի վրէժս պահանջել։ Ընդդէմ նորա գայ Գաբինոս զաղբաղեան հռոմայեցւոց, զոր Թողեալ էր Պոմպիոս ի դառնալն իւրում ի Հռոմ եւ Գարիանոս ոչ իշխեաց ի զիմի հարկանել Տիգրանայ, դառնայ յԵփրատայ յԵգիպտոս, զՊաղամէոս ունելով պատճառս։ Եւ դաղանի հաշտութիւն խօսեցեալ ընդ Տիգրանայ, տայ զքեռորդին Մինդրդատ, զորդին Միհրդատայ, զոր կալեալ էր Պոմպէի ի Մաժաք, ասելով թէ դաղտ գնաց։

II, 17. Զկասկած առեալ Հռովմայեցւոցն, զԳարիանոս փոխեն եւ զկրասոս փոխանակ առաքեն. որոյ եկեալ ՝ առեալ զմենայն գանձս գրեալս ի դամբարն Ասորոցոյ յԵրուսաղէմ, խաղայ ի վերայ Տիգրանայ։ Եւ անցեալ ընդ Եփրատ, սպասէր ամենայն զբոլոն հանդերձն ի պարերաղրենն ընդ Տիգրանայ։ Զորոյ ժողովեալ Տիգրանայ զգանձս, դառնայ ի Հայս։

II, 18. Զչարեալ Հռովմայեցւոց, առաքեն զկասոս անթիւ զօրօք։ Սա եկեալ և ընդդէմ կացեալ ցոյց Ռոյլ զբոլոն Հայոց անցանել ընդ Եփրատ եւ ասպատակել յԱսորիս։ Զայսու ժամանակաւ թերահաւատութիւն լեալ Տիգրանայ ի պատանին Միհրդատ, չը կարծելով ինքեան բուեր որդի, չտայ նմա մասն ինչ իշխանութեան, այլ և ո՛չ զիւր աշխարհն Վրաց։ Եւ Մինդրդատայ արհամարհութիւն կրեալ ի բեռուոյն իւրմէ Տիգրանայ, ապստամբութեամբ անխնդ առ կեսար. նշխանութիւն գրեալ ի նմանէ զՊերգրեայ քաղաքն, զբովէրն օգնական-ութեան լինի Անդիոպատրոսի հոր Հերովդէի, կեսարս հրամանաւ։ Սա շինէ զՄաժաք ընդարձակագոյն և պայծառ շինուածովք և անուանէ Կեսարիա ի պատիւ Կեսարու։ Եւ յայնմ հետէ բարձեալ լինի իշխանութիւն Հայոց ի քաղաքէն յայնմանէ։

Іосифъ.

Ἐπανελθὼν δ᾽ ἐκ τῆς Αἰγύπτου καταλαμβάνει τὴν Συρίαν στάσει καὶ ταραχῇ νοσοῦσαν... (XIV, 6, 4) Καταστησάμενος δὲ Γαβίνιος τὰ κατὰ τὴν Ἱεροσολυμιτῶν πόλιν, ὡς ἦν Ἀντιπάτρῳ θέλοντι, ἐπὶ Ναβαταίους ἔρχεται. Καὶ κρατεῖ μὲν τούτων τῇ μάχῃ· Πάρθων δὲ φυγάδας Μιθριδάτην καὶ Ὀρσάνην πρὸς αὐτὸν ἐλθόντας προὔπεμψε, τῷ δὲ λόγῳ ἀπέδρασαν αὐτόν. Καὶ Γαβίνιος μὲν ἔργα μεγάλα καὶ λαμπρὰ κατὰ τὴν στρατηγίαν δράσας ἀπῆρεν εἰς Ῥώμην, Κράσσῳ παραδοὺς τὴν ἀρχήν...

Ib. XIV, 7, 1. Κράσσος δ᾽ἐπὶ Πάρθους μέλλων στρατεύειν ἧκεν εἰς τὴν Ἰουδαίαν καὶ τὰ ἐν τῷ ἱερῷ χρήματα, ἃ Πομπήϊος καταλελοίπει, (δισχίλια δ᾽ἦν τάλαντα) βαστάσας, οἷός τε ἦν καὶ τὸν χρυσὸν ἅπαντα (τάλαντα δὲ καὶ οὗτος ἦν ὀκτακισχίλια) περιδύειν τοῦ ναοῦ... (XIV, 7, 3) Κράσσος δὲ πάντα διοικήσας ὃν αὐτὸς ἐβούλετο τρόπον ἐξώρμησεν ἐπὶ τὴν Παρθυαίαν· καὶ αὐτὸς μὲν σὺν παντὶ διεφθάρη τῷ στρατῷ... Κάσσιος δε εἰς Συρίαν φυγὼν καὶ περιποιησάμενος αὐτὴν Πάρθοις ἐμποδὼν ἦν ἐκτρέχουσιν ἐπ᾽ αὐτὴν διὰ τὴν κατὰ Κράσσου νίκην... Κάσσιος μὲν οὖν ἀναστρατοπεδευσάμενος ἐπὶ τὸν Εὐφράτην ἐπείγετο, ὑπαντιάσων τοῖς ἐκεῖθεν ἐπιοῦσιν... (XIV, 8, 1) Μετὰ δὲ τὸν Πομπηΐου θάνατον καὶ τὴν νίκην τὴν ἐπ᾽ αὐτῷ Καίσαρι πολεμοῦντι κατ᾽ Αἴγυπτον εἰς πολλὰ χρήσιμον αὐτὸν παρέσχεν Ἀντίπατρος, ὁ τῶν Ἰουδαίων ἐπιμελητής, ἐξ ἐντολῆς Ὑρκανοῦ. Μιθριδάτῃ γὰρ τῷ Περγαμηνῷ κομίζοντι ἐπικούρικον καὶ ἀδυνάτως ἔχοντι διὰ Πελουσίου ποιήσασθαι τὴν πορείαν, περὶ δὲ Ἀσκάλωνα διατρίβοντι, ἧκεν Ἀντίπατρος ἄγων Ἰουδαίων ὁπλίτας τρισχιλίους... (XIV, 8, 2) Ἐπεὶ δὲ τὸ καλούμενον Δέλτα ἤδη περιεληλύθει, συμβάλλει τοῖς πολεμίοις περὶ τὸ καλούμενον Ἰουδαίων στρατόπεδον... Μιθριδάτης δὲ περὶ τούτων ἐπιστέλλει Καίσαρι, τῆς τε νίκης αὐτοῖς ἅμα καὶ τῆς σωτηρίας αἴτιον τὸν Ἀντίπατρον ἀποφαίνων, ὥστε τὸν Καίσαρα τότε μὲν ἐπαινεῖν αὐτόν...

e) Союзъ Тиграна съ Арташесомъ. Нападеніе на Палестину. Плѣненіе первосвященника Гиркана и множества евреевъ.

М. Хоренскій. II, 19.

II, 19. Յետ այսր ամենայնի ի հիւանդութիւն եղեալ Տիգրան, աղերսէ ի սէր զԱրտաշէզ արքայ Պարսից յաղագս հպարտութեան հօրն՝ հանելով ի նոցանէ զնախագահութիւնն։ Իսկ սա իւրովք կամօք զերկրորդականն ունելով ըստ իրաւանց դարձուցանէ ի նա զնախագահութիւնն. եւ ի հաշտութիւն ածեալ զԱրտաշէզ, առնու ի նմանէ զօր յօգնականութիւն ինքեան։ Յայնմ ժամանակի առեալ Տիգրանայ զԲարզաֆրան նահապետ Ռշտունեաց նախարարութեանն, սպարապետ կացուցանէ Հայոց եւ Պարսից զօրաց, և առաքէ ի վերայ զօրացն Հռովմայեցւոց, հրաման տուեալ զբնակիչս աշխարհին Ասորոց և Պաղեստինայցւոց ի հաշտութիւն հաւանութեան խօսել Նմա ընդ առաջ լինի ումն Պաքրս անուն, որոյ հայրն Խաֆաոր լեալ Ասորւոց, եւ ինքն խնամի Անդիգոնայ Արքեպաբուքէանց։ Եւ եկեալ առ Բարզաֆրան նահապետ Ռշտունեաց եւ սպարապետ Հայոց եւ Պարսից, և խոստանայ հինգ հարիւր ֆին գեղեցկի և հազար փանֆար ոսկւոյ, զի օգնեսցէ նոցա՝ ընկենուլ ի Խաֆաորոնէն հրէից զՀիրկան։ և Խաֆաորքեցուցանէ զԱնդիգոնս։ Իբրև եկեալ Հիրկանոս Հրէից փախանայցէ և Խաֆաոր, և փաստեղոս եղբայր Հերովդեայ, եմեռ զչորս Հռովմայեցւոց փախստական արարեալ, զնոսա ի ծով, զնոսա ի փաղատ, խաղաղութեամբ ընդ երիսիրն անցանէր Բարզաֆրան, խօսին եւ ինքեանք զխաղաղութիւն առ Բարզաֆրան։ Եւ նորա զԳնէլ ումն փախստական արտոյն Հայոց, որ էր յազգէն Գնունեաց, առատէ յԵրուսաղէմ հանդերձ հեծելազօրս. նէր մի ի պատճառս խաղաղութեան. բայց ի գաղտնի՝ օգնել Անդիգոնայ։ Եւ Հիրկանոս զփախստականն ածնայն զերծն ոչ ընդունէր յԵրուսաղէմ, այլ ծուցն հինգ հարիւր հեծելովն։ Եւ փախստականին գաւով նոցայ գոնեալ Հիրկանու զի առ Բարզաֆրան երթիցէ վասն աւերածոյ աշխարհին.

Фав

Іосифъ.

A. J. XIV, 13, 1. Μετὰ δὲ ταῦτα εἰς Συρίαν Ἀντωνίου παραγενομένου, Κλεοπάτρα περὶ Κιλικίαν ἐντυχοῦσα δι' ἔρωτος αὐτὸν ἐκεχείρωτο... (XIV, 13, 3). Δευτέρῳ δὲ ἔτει Συρίαν κατέσχον Πάκορός τε ὁ βασιλέως παῖς καὶ Βαρζαφόρνης σατράπης ὢν Πάρθων. Τελευτᾷ δὲ καὶ Πτολεμαῖος ὁ Μεννάιου, καὶ τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ὁ παῖς Λυσανίας παραλαβὼν διαπράττεται φιλίαν πρὸς Ἀντίγονον τοῦ Ἀριστοβούλου, πρὸς τοῦτο χρήσιμον τὸν σατράπην παραλαβών, μέγα παρ' αὐτῷ δυνάμενον. Ἀντίγονος δ' ὑπισχνεῖτο χίλια τάλαντα καὶ πεντακοσίας γυναῖκας δώσειν Πάρθοις, εἰ τὴν ἀρχὴν Ὑρκανὸν ἀφελόμενοι παραδώσουσιν αὐτῷ καὶ τοὺς περὶ τὸν Ἡρώδην ἀνέλοιεν· οὐ μὴν ἔδωκεν. Ἀλλ' οἱ μὲν Πάρθοι διὰ τοῦτο ἐπὶ τὴν Ἰουδαίαν ἐστράτευσαν κατάγοντες Ἀντίγονον, Πάκορος μὲν διὰ τῆς παραθαλαττίου, ὁ δὲ σατράπης Βαρζαφάρνης διὰ τῆς μεσογείου. Τύριοι μὲν οὖν ἀποκλείουσι Πάκορον, Σιδώνιοι δὲ καὶ Πτολεμαιεῖς ἐδεξαντο. Ἴλην μέντοι Πάκορος ἱππέων εἰς τὴν Ἰουδαίαν ἐξέπεμψε, κατασκεψομένην τε τὰ κατὰ τὴν χώραν καὶ Ἀντιγόνῳ συμπραξουσαν, ἡγεμόνα τε ὁμώνυμον τοῦ βασιλέως οἰνοχόον (Ib. 13, 4) ...Φασάηλος μὲν οὖν τὸ τεῖχος ἐφύλασσεν, Ἡρώδης δὲ λόχον ἔχων ἐπέξεισι τοῖς πολεμίοις κατὰ τὸ προάστειον, καὶ καρτερῶς μαχεσάμενος πολλάς τε μυριάδας τρέπει... Πάκορος δὲ ὁ Πάρθων στρατηγὸς σὺν ἱππεῦσιν ὀλίγοις Ἀντιγόνου δεηθέντος εἰς τὴν πόλιν (Ἱεροσόλυμα) ἔρχεται, λόγῳ μὲν ὡς καταπαύσων τὴν στάσιν, τὸ δ' ἀληθὲς συμπράξων ἐκείνῳ τὴν ἀρχήν.

[B. J. I, 13, 3. „...Κἂν τοῦτο διαλλαττ τὴν μὲν Ἀντίγονος παρακαλεῖ Πάκορον εἰσαφεῖναι".]

Φασαήλου δ' ὑπαντήσαντος καὶ δεξαμένου ξενίᾳ, Πάκορος πείθει πρεσβεύσασθαι παρὰ Βαρζαφάρνην αὐτόν, δόλον τινὰ τοῦτον συνθείς. Καὶ Φασάηλος οὐδὲν ὑπιδόμενος πείθεται, μὴ ἐπαινοῦντος Ἡρώδου τοῖς πραττομένοις, διὰ τὸ τῶν βαρβάρων ἄπιστον, ἀλλὰ καὶ Πακόρῳ καὶ τοῖς ἥκουσιν ἐπιτίθεσθαι κελεύοντος. (XIV, 13, 5). Ὤχοντο οὖν πρεσβεύοντες Ὑρκανός τε καὶ Φασάηλος, Πάκορος δὲ καταλιπὼν Ἡρώδῃ διακο-

М. Хоренскій.

և ինքն թոստանայր լինել բարեխօս։ Եւ Հիւրկանու երդումն խնդրեալ ի Բարզաֆրանայ, երդնու նմա յարեգակն եւ յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինս և երկրայինս, և յարև Արտաշէզի և Տիգրանայ։ Ընդ որ վստահացեալ Հիւրկանու, թողու զՀերովդէս ի վերայ Երուսաղէմի, և զփաստելոս երեց եղբայր Հերովդեայ տեսեալ ընդ նոսա, փայ առ Բարզաֆրան ի ծովեզրն ի գեօղն որ կոչի Եւոկպոն։ Եւ Բարզաֆրան խորամանկութեամբ պատուէր զնոսա. և ինքն յանկարծակի գնացեալ անտի, մնացելոց զօրացըն Հրաման տայր՝ ի բուն առնուլ զնոսա և ի ձեռն Անտիգոնի մատնել։ Եւ Անտիգոնոս ի վերայ Հիւրկանու անկեալ զփոնն ապտանքն ի բաց կորուցանէր. զի թէ և այլ ժամանակ փոխեսցի, անհնար լիցի նմա զգահանայութիւնն ունել, քանզի երկնչի զոչնչանալն հրամայեն կայսրացանել փոխանայս։ Եւ փաստելն եղբայր Հերովդէի զարթեալ զիւրեանս ի զարթի, առաջեցաւ բժշկի յԱնտիգոնէ. նէր թէ բժշկել զնա. եւ նոյն զվերն ունառաւ զերեսս։ Եւ Բարզաֆրանայ հրաման տուեալ պահապանքն Հայոց յերուսաղէմ զՀերովդէս տալ նոքա զոչ կամ պահապանքն եւ զանել զարթեալ զարթնեալն Հերովդէի, այլ և ուշ կալ ի փաղաքին, երկիւղեալ ի պատատամանէ Անտիգոնեանցն, ի գնէրէի ի ծածուկ ընդանեօքն հանդերձ առ Եգիպտացիսն փախէր։ Մասանդան յանուր ունելոյ զընդանեան, ինքն ի Հռոմ գնալոյր հասանել։ Բայց զերկրն Հայոց ձեռնուտուիթեամբ Անտիգոնեանցն յերուսաղէմ տանին, ոչ ինչ ումեք վնասել։ Բայց միայն զՀիւրկանու զինքն առնուին առելի տան զերեսարքոր տանտար[1]։

Фав

Іосифъ.

σίους ἱππεῖς καὶ δέκα τῶν ἐλευθέρων λεγομένων προὔπεμψεν αὐτούς. Γενομένοις δ'ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ μεθ'ὅπλων ὑπαντῶσιν οἱ ταύτῃ τῶν πόλεων ἐφεστῶτες. Καὶ Βαρζαφάρνης τὸ μὲν πρῶτον αὐτοὺς ὑποδέχαι προθύμως καὶ δῶρα δίδωσιν, εἶτα ἐπεβούλευε. Πλησίον δὲ μετὰ ἱππέων ὑπὲρ θαλάττης οἱ περὶ Φασάηλον κατάγονται.

[B. J. I, 13, 4. „...Τοῖς δὲ αἴσθησις γίνεται τῆς ἐπιβουλῆς, καταχθεῖσιν εἴς τι τῶν παραθαλασσιων χωρίων, ὃ καλεῖται Ἐκδίππων"].

Καὶ ἐνταῦθα ἀκούσαντες ὡς Ἀντίγονος ὑπόσχοιτο χίλια τάλαντα καὶ γυναῖκας πεντακοσίας τοῖς Πάρθοις κατ'αὐτῶν, δι' ὑποφίας εἶχον ἤδη τοὺς βαρβάρους· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ νύκτωρ ἐπιβουλευομένους αὐτοὺς ἀπήγγειλέ τις, φυλακῆς αὐτοὺς ἐκ τάφανοῦς περιισταμένης. Καὶ συνελήφθησαν ἄν, εἰ μὴ περιέμενον ἕως ἂν οἱ περὶ Ἱεροσόλυμα Πάρθοι Ἡρώδην συλλάβοιεν, μὴ προανῃρημένων τούτων ἐκεῖνος αἰσθόμενον διαφύγοι... (XIV, 13, 6) Οἰχομένου (τοῦ Βαρζάφαρνου) δὲ τῶν Πάρθων ἐδέσμευόν τινες Ὑρκανὸν καὶ Φασάηλον, πολλὰ τῆς ἐπιορκίας κακίζοντα τοὺς Πάρθους. Ὁ δ'ἐπὶ τὸν Ἡρώδην ἀπεσταλμένος οἰνοχόος ἐντολὰς εἶχε προαγαγὼν αὐτὸν ἔξω τοῦ τείχους συλλαμβάνειν... (Ib. 13, 7) Βουλευομένων δὲ τῶν Πάρθων τί χρὴ ποιεῖν... καὶ ὑπερθεμένων εἰς τὴν ὑστεραίαν, ἐν τοιαύταις ταραχαῖς Ἡρώδης γενόμενος, καὶ μᾶλλον οἷς ἤκουσε περὶ τἀδελφοῦ καὶ τῆς Πάρθων ἐπίβουλῆς ἢ τοῖς ἐναντίοις προσθέμενος, ἐσπέρας ἐπελθούσης ἔγνω ταύτῃ πρὸς φυγὴν χρήσασθαι καὶ μὴ διαμέλλειν ὡς ἐπ' ἀδήλοις τοῖς παρὰ τῶν πολεμίων κινδύνοις. Ἄρας οὖν σὺν οἷς εἶχεν ὁπλίταις... ἐπιθέμενος, μητέρα τε αὐτοῦ καὶ ἀδελφήν... ἐδίωκε τὴν ἐπὶ Ἰδουμαίας, λαθὼν τοὺς πολεμίους... (Ib. 13, 8) ...ἀνακτεσάμενος τὴν μητέρα καὶ θεραπείας ἧς ὁ καιρὸς ἤπειγεν ἀξιώσας, ἔβαδιζε τὴν προκειμένην ὁδόν, συντονωτέραν ποιούμενος τὴν πορείαν εἰς Μασάδαν τὸ ἔρυμα... (Ib. 14, 3) Ἀναχθεὶς οὖν ἐκεῖθεν ἐπὶ Παμφυλίας καὶ χειμῶνι σφοδρῷ περιπεσὼν μολις εἰς Ῥόδον διασώζεται... κἀκεῖθεν εἰς Ῥώμην ἀφικόμενος... (Ib. 13, 9) ...Ἅμα δ'ἡμέρᾳ τὰ μὲν ἄλλα πάντα τῶν Ἱεροσολυμιτῶν διήρπαζον οἱ Πάρθοι καὶ τὸ βασίλειον, μόνων δὲ ἀπείχοντο τῶν Ὑρκανοῦ χρημάτων· τὰ δ'ἦν εἰς τριακόσια τάλαντα. Πολλὰ δὲ τῶν Ἡρώδου διέφυγε, καὶ μάλιστα ὅσα καὶ προκεκομίσθαι κατὰ προμήθειαν τ'ἀνδρὸς εἰς τὴν

[1]) Это мѣсто невѣрно передано у Хоренскаго: по Іосифу, пареяне предали грабежу весь городъ и дворецъ, но, напротивъ того, не дотронулись до 300 талантовъ Гиркана.

М. Хоренскій.

Ե- ընդ գահաւոն ապարդանեալ զՀԷ-ր· կանխանան առեալ ա-ՀԷրէն. և զՄարքեսա-ց-ոյ թոլոտն գԷրէն առեալ Ռոգաւոր կա-ց-ոյանելովզԱնդրկոն-նու։ Ե- զՀԷ-րքանաս կապեալ ածէն Տիգրա-նայ [1]) հանդերձ գԷ-բրանեանքն. և Տիգ-ران Հրաման տայ Բարզաֆրանայ նըս-տուցանել զԷրէրն Հրէից՝ որ ի Մարքեսա-ց-ոյ, ի քաղաքն Շամիրամայ։ Եւ Տիգրանայ ոչ աւելի բաւեալ քան զերեամ յետայնորիկ վախճա-նի, թագաւորեալ ամս երեսուն և երիս։

Фавстъ.

IV, 55. ...Զայս ամենայն բազմութիւն Հրէից, զոր գերեցին տարան (Պարսիկք) յերկրէն Հայոց ածեալ էր յերկրէն Պաղեստինայոյ մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին, յորժամ գերէրեալ նա եւ ած ի Հայս զքահանայապետն Հրէից զՀԷ-ր քանաս զառաջին ժամանակաւ։

Іосифъ.

Ἰδουμαίαν ἐφθάκει. Τὰ μὲν οὖν κατὰ τὴν πόλιν οὐκ ἀπέχρησε τοῖς Πάρθοις, ἀλλὰ καὶ τὴν χώραν αὐτῶν ἐξιόντες ἐκάκουν, Μάρισσάν τε πόλιν δυνατὴν ἀνέστησαν. (Ib. 13, 10) Καὶ Ἀντίγονος μὲν οὕτω καταχθεὶς εἰς τὴν Ἰουδαίαν ὑπὸ τοῦ Πάρθων βασιλέως Ὑρκανὸν καὶ Φασάηλον δεσμώτας παραλαμβάνει. Σφόδρα δ'ἦν ἄθυμος τῶν γυναικῶν αὐτὸν διαφυγουσῶν, ἃς τοῖς πολεμίοις ἐνεθυμεῖτο δώσειν, τούτον αὐτοῖς μετὰ τῶν χρημάτων τὸν μισθὸν ὑποσχόμενος. Φοβούμενος δε τὸν Ὑρκανὸν μὴ τὸ πλῆθος αὐτῷ τὴν βασιλείαν ἀποκαταστήσῃ παρασταν, (ἐτερεῖτο δὲ ὑπὸ τῶν Πάρθων), ἀποτέμνει αὐτοῦ τὰ ὦτα, πραγματευόμενος μηκέτ' αὖθις εἰς αὐτὸν ἀφικέσθαι τὴν ἀρχιερωσύνην διὰ τὸ λελωβῆσθαι, τοῦ νόμου τῶν ὁλοκλήρων εἶναι τὴν τιμὴν ἀξιοῦντος. Φασάηλον δ' ἄν τις θαυμάσειε τῆς εὐψυχίας, ὃς γνοὺς αὐτὸν ἀποσφαττεσθαι μέλλοντα, οὐχὶ τὸν θάνατον ἡγήσατο δεινόν, τὸ δ' ὑπ' ἐχθροῦ τοῦτο παθεῖν οἰκτρότατον καὶ αἰσχιστον ὑπολαβὼν τὰς χεῖρας οὐκ ἔχων ἐλευθέρας ὑπὸ δεσμῶν πρὸς ἀναίρεσιν, πέτρα προσαράξας τὴν κεφαλὴν, ἐξέγαγε μὲν ἑαυτὸν τοῦ ζῆν, ὡς ἐδόκει κάλλιστα παρὰ τοιαύτην ἀπορίαν, τῆς δ' ἐξουσίας τοῦ κτείναι πρὸς ἡδονὴν αὐτὸν ἀφείλετο τὸν πολέμιον. Λέγουσι δ'ὡς τραύματος μεγάλου γενομένου φαρμάκοις αὐτὸν ὑποπέμψας ἰατροὺς Ἀντίγονος ὡς ἐπὶ θεραπείᾳ διέφθειρε θανασίμοις χρησαμένων εἰς τὸ τραῦμα... (XV, 2, 1) ...Βαρζαφάρνης καὶ Πάκορος οἱ τῶν Πάρθων στρατηγοὶ λαβόντες αἰχμαλώτους Ὑρκανὸν τὸν πρῶτον ἀρχιερέα γενόμενον, εἶτα βασιλέα, καὶ τὸν ἀδελφὸν Ἡρώδου Φασάηλον εἰς Πάρθους ἀνῆγον... Ὑρκανῷ δ'ἀναχθέντι, Φραάτης ὁ τῶν Πάρθων βασιλεὺς ἐπ' αὐτὸν ἐπιεικέστερον προσηνέχθη, τὸ τῆς εὐγενείας αὐτοῦ διάσημον προπεπυσμένος. Διὰ τοῦτο δεσμῶν μὲν ἀφῆκεν, ἐν Βαβυλῶνι δὲ κατάγεσθαι παρεῖχεν, ἔνθα καὶ πλῆθος ἦν Ἰουδαίων.

---

[1]) По Іосифу, къ пареянскому царю Фраату.

f) Вторая война съ римлянами, пораженіе Силона и Вентидія.—g) Антоній лично идетъ на армянскія войска и беретъ Шамшатъ.

М. Хоренскій. II, 20, 21.

II, 20. Հերովդէս անցեալ ի Հռովմ առաջի Անտոնի և կնքառ և Սենէդիոսին, զինքեան միամտութիւն առ Հռովմայեցիսն պատմէ, և բաւական եղեալ Հրէասդանի յԱնտոնինէ, առնու իւր զօրավիգ օգնականութեան զԲենդիդիոս զպարտեալ Հռովմայեցւոյն զերբ, ի պատերազմել ընդ զերբ Հայոց և բակել զԱնտիգոնոս։ Որոյ հասեալ յԱռքիս, փախուցեալն առնէ զերբ Հայոց, և զՍնէան ընդդէմ։ Եւ զանգնեալ զանգնեալ զանգնեալ

h) Антоній беретъ въ плѣнъ Артавазда.

М. Хоренскій. II, 23.

Մանէաւ առիւծարար զաղանութեամբ Անտոնինոս, առաւել ևս թունեալ ի Կղէոպատրայ, բանզի քէն պահէր վասն լկանաց իւրոյ Հանոյն, որ ի Տիգրանայ. եւ ո՛չ միայն Հայոց, այլ բաղում բաֆաորոյ լինէր հահաբեր, զի նոցայոյն տիրեսցէ եշխանութեանց։ Սակայն որոյ բաղում բաֆաորս ոպանէաւ Անդոնի, է Կղէոպատրայ հաւատոյ ընդս եշխանութեանն, բայց է Տիրոէ և է Սիդոնէ. եւ որ միանգամ ընդ Աշտ գէոռն էին։ Ց՝ ասէաւ զբաղութեան զերացն, զոր է վերայ Արտաշիրայ. եւ անցեալ ընդ Միջագետս, կոտորէ անհնարին զզօրս Հայոց եւ յերբեմեալ առնէ զերգոյն նոցա։ Ց՝ քանոյ յնգիպտոս պարգևեալ Կղէոպատրէ զԱրտաշիր որդի Տիգրանայ հանդերձ բաղում ընչիւ յանկանէ պատերազմին։

Іосифъ.

A. J. xv, 4, 1. Ἐν δὲ τούτῳ καὶ περὶ τὴν Συρίαν ταρακὰς εἶχε, οὐκ ἀνιείσης τῆς Κλεοπάτρας τὸν Ἀντώνιον μὴ πᾶσιν ἐπιχειρεῖν. Ἐπειθε γὰρ ἀφαιρούμενον ἑκάστων τὰς δυναστείας αὐτῇ διδόναι, καὶ πλεῖστον ἴσχυσεν ἐκ τῆς ἐκείνου πρὸς αὐτὴν ἐπιθυμίας... Λυσανίαν μὲν οὖν τὸν Πτολεμαίου Πάρθους αἰτιασαμένη τοῖς πράγμασιν ἐπάγειν ἀποκτίννυσιν· ἤτει δὲ παρ' Ἀντωνίου τήν τε Ἰουδαίαν καὶ τὴν τῶν Ἀράβων, ἀξιοῦσα τοὺς βασιλεύοντας αὐτῶν ἀφελέσθαι... μέρη τῆς χώρας ἑκατέρου παρελόμενος, τούτοις αὐτὴν ἐδωρήσατο· δίδωσι δὲ καὶ τὰς ἐντὸς Ἐλευθέρου ποταμοῦ πόλεις ἄχρις Αἰγύπτου, χωρὶς Τύρου καὶ Σιδῶνος, ἐκ προγόνων εἰδὼς ἐλευθέρας, πολλὰ λιπαρούσης αὐτῇ δοθῆναι. (Ib. 4, 2) Τούτων ἡ Κλεοπάτρα τυχοῦσα, καὶ παραπεμψασα μέχρις Εὐφράτου τὸν Ἀντώνιον ἐπ' Ἀρμενίαν στρατευόμενον, ἀνέστρεφε, καὶ γίνεται μὲν ἐν Ἀπαμείᾳ καὶ Δαμασκῷ, παρῆλθε δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰουδαίαν, Ἡρώδου συντυχόντος αὐτῇ καὶ τῆς τε Ἀραβίας τὰ δοθέντα καὶ τὰς περὶ τὴν Ἱεριχοῦντα προσόδους Ἡρώδου μισθωσαμένου. Φέρει δ' ἡ χώρα τὸ βάλσαμον... Ἐν τούτοις οὖσα καὶ πλείονος αὐτῆς συνηθείας περὶ τὸν Ἡρώδην γινομένης, διεπείραζεν εἰς συνουσίαν ἐλθεῖν τῷ βασιλεῖ... (Ib. 4, 3) Ἀντώνιος δὲ, τὴν Ἀρμενίαν καταλαβὼν, Ἀρταβάζην τὸν Τιγράνου σὺν τοῖς παισὶ καὶ σατράπαις δέσμιον εἰς Αἴγυπτον ἀποπέμπει, δωρούμενος τοιτοις τὴν Κλεοπάτραν καὶ τῷ παντὶ κόσμῳ τῆς βασιλείας ὃν ἐξ αὐτῆς ἔλαβεν.

ГЛАВА V.

Объ Аршамѣ и Абгарѣ.

а) Царствованіе Аршама. Освобожденіе Гиркана.

М. Хоренскій. II, 24, 25.

II, 24. *Ի քսաներորդ ամի ի կատարումն աւուրց թագաւորութեանն Արշէկի, ժողովեալ զօրք Հայոց՝ Հրամանաւ նորին թագաւորեցուցին ի վերայ ինքեանց զԱրշա՝ որ և Աքշա՝, որդի Աքրաշէսի եղբօր Տիգրանայ, Հայր Արգարու։ Զսա ոմանք յԱսորւոց կոչեցին Մանուէլ, ըստ յոլովից սովորութեան կրկին ունելով անուանս. որպէս Հերովդէս Ագրիպաս, և որպէս Տիտոս Անտոնինոս եւ կամ Տիտոս Յոստոս։ Բայց քանզի ի նմին ամի վախճանեցաւ Արշէկ, թողլով զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Արշաւիր, որ էր փոքրիկ մանուկ եւ տղայ, ոչ որ էր, որ օգնէր Արշամայ՝ ընդդէմ կալ Հռովմայեցւոց. խսիր ընդ նոսա ի հաշտութիւն խաղաղութեան, տալով Հարկս ի Միջագետաց եւ ի կողմանց Կեսարու ի ձեռն Հերովդի։ Այս եղև սկիզբն Հայոց մասնաւոր մտանել ընդ Հարկաւ Հռոմայեցւոց։ Զայսու ժամանակաւ եղև մեծ ցասումն. Արշամայ ի վերայ Ենանոսի ասպետի որումն թագակապի. քանզի նա [illegible] Հրէից [illegible], ըստ գերբեալ էր Բարշաբանայ Ռշտունւոյ*

Іосифъ.

A. J. xv, 4, 3. ...Ἀρμενίας δ'ἐβασίλευσεν Ἀρταξίας ὁ πρεσβύτατος τῶν ἐκείνου παίδων, διαδρὰς ἐν τῷ τότε. Καὶ τοῦτον Ἀρχέλαος καὶ Νέρων Καῖσαρ ἐκβαλόντες Τιγράνην τὸν νεώτερον ἀδελφὸν ἐπὶ τὴν βασιλείαν κατήγαγον. Ταῦτα μὲν οὖν ἐν ὑστέρῳ.

xv, 2, 2. Ὑρκανῷ δ'ἀναχθέντι, Φραάτης ὁ τῶν Πάρθων βασιλεὺς ἐπ'αὐτὸν ἐπιεικέστερον προσηνέχθη, τὸ τῆς εὐγενείας αὐτοῦ διάσημον προπεπυσμένος. Διὰ τοῦτο δεσμῶν μὲν ἀφῆκεν, ἐν Βαβυλῶνι δὲ κατάγεσθαι παρεῖχεν, ἔνθα καὶ πλῆθος ἦν Ἰουδαίων. Οὗτοι τὸν Ὑρκανὸν ἐτίμων ὡς ἀρχιερέα καὶ βασιλέα, καὶ πᾶν τὸ μέχρις Εὐφράτου νεμόμενον Ἰουδαίων ἔθνος... (Ib. 2, 3) Τοιαῦτα κατὰ τὸ συμφέρον ὑποτεινόντων, Ὑρκανὸς πόθον εἶχεν ἀπιέναι, καὶ γράφων Ἡρώδης παρεκάλει δεῖσθαι Φραάτου καὶ τῶν ἐκεῖ Ἰουδαίων, μὴ φθονῆσαι δυνάμεως κοινὴν ἔξοντι τὴν βασιλείαν· ἄρτι γὰρ εἶναι καιρὸν αὐτῷ μὲν ἐκτῖσαι τὰς χάριτας ὧν εὖ πάθοι, καὶ τραφεὶς ὑπ' αὐτοῦ καὶ περισωθεὶς, ἐκείνῳ δὲ κομίζεσθαι. Τοιαῦτα γράφων Ὑρκανῷ πέμπει καὶ παρὰ τὸν Φραάτην πρεσβευτὴν Σαραμάλλαν, καὶ δῶρα πλείω... (Ib. 2, 4) Τότε μέντοι γε ἐπειδὴ παρῆν συμπεπεισμένος, ἀφέντος

Евс.

Лабубна.

с. 1. *Յամին երեք հարիւրերորդի քառասներորդի թագաւորութեանն Յունաց... յորժամ թագաւորեաց Արգար որդի Մանուէլ արքայի ի Միջագետս Ասորւոց յԵդեսիայ քաղաքի։*

с. 4. *Գրեաց այնուհետև (Արգար) Թուղթ եւ տայ տանել առ Քրիստոս... զոր գրեալ էր այսպէս. „Արգար Աքշամայ [1]), առ Յիսուս բժիշկ մեծ...*

---

[1]) Древній армянскій перев. Ц. И. *Евсевія* (I, 13, стр. 61) имѣетъ: „Արգար Աքշամայ իշխան աշխարհիս առ Յիսուս փրկիչ և բարերար...“

b) Споръ Аршама съ Иродомъ и невольное покореніе перваго послѣднему.

М. Хоренскій.

յաւուրս Տիգրանայ։ Իսկ Ենանոս պատճառի արքայի ասելով, թէ փրկանս խոստացաւ Հարեւր քանքար, ակն ունելով առնուլ ի նմանէ, և յանձն էառ տալ։ Վասն որոյ ժամադրութիւն ի վերայ նորա սահմանէ Արշամ։ Եւ նորա առաքեալ զմի յեղբարց իւրոց ի Հրէաստան առ Հիւրկանոս, որում անուն էր Սենեքիայ, զի տացէ ինչս վասն փրկութեան իւրոյ։ Եւ երթեալ առաքեալն յԵնանոսէ, պատահէ ապանեալ Հերովդէս զՀիւրկանոս, զի դ ինչ ցուցցէ ընդ առաքելոն նորա...

II, 25. Յետ այսր եղև խռովութիւն ի մէջ Հերովդի արքայի Հրէաստանի եւ մերոյն արքայի Արշամայ։ Քանզի Հերովդէս յեղ բազում գործոց արութեանց յերանաւոր լինի ի բարեգործութիւնս, շինեաց բազում առնելով յուլով տաղտից, սկսեալ ի Հռովմէ մինչև ցԴամասկոս։ Խնդրեալ ի յԱրշամայ բաղմութիւն արանց անարուեստից գործաւորաց, որովք զԱստուծոյ զԱնդիպուտս զանազանս և զանիւրս հրապարակն ի խոհեցան և ի գրէնսն լցին։ Զոր չառեալ յանձն Արշամայ, զօրս ժողովէ ընդդիմանալ Հերովդի։ Եւ ի ձեռն հրեշտակաց յղէ առ կայսրն ի Հռոմ, զի մի գնա ընդ իշխանութեամբ Հերովդի արասցէ։ Իսկ կայսրն ոչ միայն զԱրշամ չապատէ յիշխանութենէ Հերովդի, այլ և զամենայն Միջերկրայս նմա հաստատ։ Յայնմ ժամանակի Հերովդէս զաներ Աղեքսանդրի որդւոյ ի-բոյ, որ էր ի հօրէ Տիգրանէ և ի հօրէ Ներքոտոր Մարոյ՝ ի զաւակէ Դաւթեան վերապանց, ընդ իւրով ձեռամբ թագաւոր Միջերկրեացն կացուցանէր, առեալ իւր ի սպասաւորութիւն տասն գունդս ի Գալատացւոյ եւ ի Պոնդացւոյ։ Տեսեալ զայն Արշամայ, երկրպագէ Հերովդի իբրև տեառն ամենայնի, տալով զոր խնդրէրն գործաւորս։ որովք լցեալ զերապարակս Անդիպատոյ դան վերանաւ երկայնութեամբ, յարգելոյ ապիկակ կնճաւալ յարգելոյ, զի սիւնարդ յարգելոյն գի-բարգոն կարգեսցէն առ ոչինչ վնաս առնել բաղաքին։ Բայց Արշամայ վարեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան վախճանեցաւ։

Іосифъ.

τε τοῦ Πάρθου καὶ τῶν Ἰουδαίων χρήματα παρασχομένων, ἁπάσῃ τιμῇ δεξάμενος αὐτὸν (Ἡρώδης) ἔντε τοῖς συλλόγοις τὸν πρῶτον ἔνεμε τόπον καὶ παρὰ τὰς ἑστιάσεις προκατακλίνων ἐξηπάτα, πατέρα καλῶν καὶ παντελῶς τὸ τῆς ἐπιβουλῆς ἀνύποπτον πραγματευόμενος... (Ib. 6, 1) Αὐτός τε Ἡρώδης, τὸν Ὑρκανὸν ὁρῶν μόνον ἐπ' ἀξιώματος βασιλικοῦ, συμφέρειν ᾤετο μηκέτ' ἐμποδὼν ἐᾶν, εἰ μὲν περισωθείη καὶ διαφύγοι τὸν κίνδυνον, ἀσφαλὲς ἡγούμενος πρὸς τὸ μὴ τοῖς τοιούτοις αὐτοῦ καιροῖς ἐφορμεῖν ἄνδρα τυχεῖν τῆς βασιλείας ἀξιώτερον...

B. J. I, 21, 11. Τοσαῦτα δ'οὖν κτίσας πλείστας καὶ τῶν ἔξω πόλεων τὸ μεγαλόψυχον ἐπεδείξατο. Τριπόλει μὲν γὰρ καὶ Δαμασκῷ καὶ Πτολεμαΐδι γυμνάσια, Βύβλῳ δὲ τεῖχος, ἐξέδρας τε καὶ στοὰς καὶ ναὺς καὶ ἀγορὰς Βηρυτῷ κατασκευάσας καὶ Τύρῳ, Σιδῶνί γε μὴν καὶ Δαμασκῷ θέατρα... τὴν δὲ Ἀντιοχέων τῶν ἐν Συρίᾳ πλατεῖαν, οὗ φευκτὴν οὖσαν ὑπὸ βορβόρου κατέστρωσέ τε σταδίων εἴκοσι τὸ μῆκος οὖσαν ξεστῇ μαρμάρῳ, καὶ πρὸς τὰς ὑετῶν ἀποφυγὰς ἐκόσμησεν ἰσομήκει στοᾷ.

A. J. XVI, 1, 2. ...ὁ βασιλεὺς (Ἡρώδης)... γυναῖκας ἐν ἡλικίας γεγονόσιν ἐζεύγνυεν, Ἀριστοβούλῳ μὲν τὴν Σαλώμης θυγατέρα Βερενίκην, Ἀλεξάνδρῳ δὲ τὴν Ἀρχελάου τοῦ Καππαδόκων βασιλέως Γλαφύραν.

B. J. I, 24, 2. ...Γλαφύρα, γενεαλογοῦσα τὴν αὐτῆς εὐγένειαν... κατὰ πατέρα μὲν ἀπο Τημένου, κατὰ μητέρα δὲ ἀπὸ Δαρείου τοῦ Ὑστάσπεως οὖσα.

A. J. XV, 7, 3 ...Κἀκεῖνος μὲν τυγχάνει τῆς τιμῆς, Ἡρώδης δὲ γενόμενος ἐν Αἰγύπτῳ Καίσαρί τε μετὰ πλείονος συντυγχάνει τῆς παρρησίας, ὡς ἤδη φίλος καὶ μεγίστων ἠξιώθη. Τῶν δὲ γὰρ Κλεοπάτραν δορυφορούντων Γαλατῶν τετρακοσίοις αὐτὸν ἐδωρήσατο καὶ τὴν χώραν ἀπέδωκεν αὐτῷ πάλιν, ἣν δι' ἐκείνης ἀφῃρέθη· προσέθηκε δὲ καὶ τῇ βασιλείᾳ Γάδαρα καὶ Ἴππον καὶ Σαμάρειαν, ἔτι δὲ τῆς παραλίου Γάζαν καὶ Ἀνθηδόνα καὶ Ἰόπην καὶ Στράτωνος πύργον.

Ев Лб

c) Царствованіе Абгара. Вся Арменія становится данницею Рима. Война съ войсками Ирода.

М. Хоренскій. II, 26, 27.	Іосифъ.	Евсевій.	Лаб.
II, 26. Թագաւորէ Աբգար որդի Արշամայ ի քսաներորդ ամի Արշաւրի արքայի Պարսից։ Այս Արգարէս կոչիւր աւագ այր՝ վասն առաւել հեզութեանն եւ իմաստութեանն. որում յետոյ եւ տիրն. զայս ոչ կարելով ուղղախօսել Յունաց եւ Ասորւոց, կոչեցին Աբգարիոս։ Ի սորա երկրորդ ամի թագաւորութեանն հարկին Հռովմայեցւոց բոլորովիմբ ամենայն կողմանքն Հայոց։ Քանզի հրամայեալ յԱւգոստոս կայսերէ, որպէս ասի ի Ղուկայ աւետարանին, աշխարհագիր լինել ընդ ամենայն տիեզերս. վասն որոյ և ի հայս առաքեալ գործակալք Հռոմայեցւոց բերելով զպատկերն Աւգոստոսի կայսեր, կանգնեցին յամենայն մեհեանս Հայսու ժամանակաւ լինի ծնեալ Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս որդին Աստուծոյ։ Զսմին աւուրքք լինի խռովութիւն ի մէջ Արգարու եւ Հերովդի։ Քանզի Հերովդի հրամայեալ զիւր պատկէրն հուպ ի կայսերական դրդիչքն կանգնել ի մեհեանս Հայոց, զոր չառեալ յանձն Արգարու, պատճառս ի վերայ նորա յուզէր Հերովդէս։ Առաքէ զլօրս Թրակացւոց եւ Գերմանացւոց ասպատակաւ հինից յերկիրն Պարսից՝ հրաման տուեալ ընդ աշխարհն Արգարու անցանել։ Իսկ Արգարու ոչ հաւանեալ ընդդիմանայ ասելով, եթէ ընդ անապատ է հրաման կայսեր անցանել զօրացդ ի յերկիրն Պարսից։ Ընդ որ դառնացեալ Հերովդէս, անձամբ ինչ ոչ կարէր վճարել, պէս պէս ցաւոց զնա ըմբռնեալ (Ламб. сп. որդանց ի նմա եռացեալ), վասն որոյ ի Քրիստոս համարձակեցաւ, որպէս պատմէ Յովսէպոս. առաքէ զեղբօրորդին իւր [զՅուսիփ, какъ видно изъ заголовка], որում դուեալ էր զդուստրն իւր որ էր յառաջ կին Փերուրի եղբօր իւրոյ։ Եւ նորա առեալ զքաղաքականն զերացն. քայ հասանէ յաշխարհն Միջագետաց, պատահէ Արգարու ի զօրանիստ գաւառին Բուգնան. եւ հարցուցեալ նոանի, եւ	Β. J. II, 10, 1. Γαΐος δὲ Καῖσαρ ἐπὶ τοσοῦτον ἐξύβρισεν εἰς τὴν τύχην, ὥστε θεὸν μὲν αὐτὸν καὶ δοκεῖν καὶ βούλεσθαι καὶ καλεῖσθαι... Πετρώνιον γοῦν μετὰ στρατιᾶς ἐπὶ Ἱεροσολύμων ἔπεμψεν ἐγκαθιδρύσοντα τῷ ναῷ τοὺς ἀνδριάντας αὐτοῦ, προστάξας εἰ μὴ δέξαιντο Ἰουδαῖοι, τούς τε κωλύοντας ἀνελεῖν καὶ πᾶν τὸ λοιπὸν ἔθνος ἐξανδραποδισασθαι. A. J. XVII, 8, 3. Ἐν τεῦθεν δὲ τάφον ἡτοίμαζον τῷ βασιλεῖ (Ἡρώδῃ)... ἐπὶ δὲ τούτοις (ἦν) τὸ στρατιωτικὸν κατὰ οἰκεῖα ἔθνη... πρῶτοι μὲν δορυφόροι, μετὰ δὲ τὸ Θρᾴκιον, ἐπὶ δὲ τούτοις Γερμανοὶ καὶ τὸ Γαλατικόν... Β. J. I, 24, 5. ...Ἀλλ' ἀπέδρα Φερώρας τὸν βασιλικὸν γάμον πρὸς ἔρωτα δούλης. Ἐφ' ᾧ χαλεπήνας Ἡρώδης τὴν μὲν θυγατέρα τῷ πρὸς Πάρθων ὕστερον ἀναιρεθέντι συνέζευξεν ἀδελφιδῷ, Φερώρᾳ δὲ μετ' οὐ πολὺ τὴν ὀργὴν ἀνίει, διδοὺς συγγνώμην τῇ νόσῳ.	Chron. II, p. 164. Ուռհայի թագաւորեաց Աբգարոս այր ազնիւ, որպէս Ափրիկանոս պատմէ։ Ib. p. 146. Յիսուս Քրիստոս որդի Աստուծոյ ի Բեթղահէմ Հրէաստանի ծնանի։	Ib. Հերոդէս անհնարին ջրգողութեամբ զգածեալ՝ որդանեաց մարմնով ի կենաց սատակէր։

d) Построеніе города Эдессы.

М. Хоренскій.	Іосифъ	Евсевій.	Лабубна.
զօրքն փախստական լինին։ Նոյն հետայն վախճանի եւ Հերովդէս, եւ Հրէից աշխարհն զԱրքելայոս նորին որդի Ա-փոսդոս կացուցանէ։		Chron., II, p. 146. Հրէից աշխարհն զԱրքելաոս զորդի Հերոդի Ա-փոսդոս կացուցանէ։	
II, 27. Զկնի ոչ բազում աւուրց վախճանի Ա-փոսդոս և փոխանակ նորա թագաւորէ Հռոմայեցւոց Տիբերիոս. եւ Գերմանիկոս կնոջ եղեալ, յորմէ զառաքեալսն ի Հռովմ զիշխանս Արշաւիր եւ Աբգարու յաղագս պատերազմին նոցա՝ յորում սպանին զեղբօրորդին Հերովդի։ Ընդ որ խոստացեալ Աբգարու, խորհի ապստամբութիւն եւ պատրաստութիւն պատերազմի։ Ցայնժամ շինէ քաղաք զտեղի պահպանութեան գնդին Հայոց, ուր յառաջագոյն գգուշանային Եփրատու ի Կասսիոսէ, որ կոչի Եդեսիայ. եւ փոխէ ի նա զարքունիս իւր՝ որ ի Մծբին, եւ զամենայն կուռս իւր զՆեբոտ եւ զԲել եւ զԲաղենիոս եւ զԹարաղեայ եւ զՆարգեանս մեհենիցն վարժարանին եւ միանգամայն զդիւանս թագաւորացն։		Chron. II, p. 148, подъ 3-мъ годомъ 198-й олимпіады. Նուազութիւն արեգական եղև և Ա-փոսդոս վախճանեցաւ։ Ib. Միահեծան կալաւ Տիբերիոս ամս Իգ։ Ib. подъ 1-мъ годомъ 199-й олимпіады. Գերմանիկոս կոչեաց զՊարթևս։	с. 24. Այլ զի տեսանեմ ես (ասէ Ադէ) զքաղաքս զայս զի կարի յոյժ լի է հեթանոսութեամբ ընդդէմ Աստուծոյ. ո՞է այն Նեբոյ կուռք արարեալք, որում երկիր պագանէք ո՞է Բելէ զոր պատուէքդ. ահաւասիկ են ոմանք ի ձէնջ, որ երկիր պագանեն Բաղենիոսոյ, որպէս զԹառանացիս դրացիս ձեր, եւ Թարքոյ իրրու զԱրուդացիս։ с. 51. Ղրբուրնեա՝ որդի Անակայ, որդւոյ Արդաշարայ գպրի թագաւորին գրեաց զամենայն ինչ զոր միանգամ իրք եղեն Ադէի առաքելոյ... միաբանութեամբ ձեռն արկանելով եւ Անանայ հաւատարիմ թագաւորին եւ եդին ի տան յիշատակաց քարտիսից, ուր դնին հոգեանք եւ օրէնք արքունականք...

Лаб.

е) Абгаръ возвращается съ Востока—оказываетъ помощь Аресту въ войнѣ его съ четвероначальникомъ Иродомъ.

М. Хоренскій. II, 29.

Իբրև դարձաւ Աբգարիոս յարևելից, լուաւ նա զՀռովմայեցւոց, թէ ի կասկածանս անկեալ են վասն նորա, որպէս թէ զկնի զօրու գնաց յարևելս Աբգար։ Վասն որոյ յղէ առ գործակալս Հռովմայեցւոց զպատճառս երթալոյն իւրոյ ի Պարսս միանգամայն և զգիր ուխտին՝ որ ընդ Արտաշէս եւ ընդ եղբարս նորա՝ տայ տանել։ Եւ նոքա ոչ հաւատացին նմա. վասն զի և թշնամիք չարախօսէին զնմանէ, Պիղատոս և Հերովդէս։ Աբգարոս եւ Լիւսինայ (вар. Լիւսինայ) եւ Փիլիպպոս։ Իսկ Աբգարու եկեալ ի քաղաքն իւր յԵդեսիայ, միարանեաց ընդ Սրբոյ գրոյն պարզի յոգոյ, սատարս տալով նմա ի ձեռն Խոսրանայ (вар. Խոսրոնայ и Խոսրովայ) ուրուն Արծրունւոյ մարտնչել ընդ Հերովդէի։ Քանզի նախ զչորսորեան Աբգարայ էին առեալ Հերովդէի և անարգեալ ի բաց եթող և զՀերովդ պիպայ ոչինչալ յաղագս որոյ սպանեալ զՅովհաննէս Մկրտիչ։ Եւ նա պարերազմ ընդ նա և ընդ Աբգար վասն անարգանայ գործոյն, յորմէ սասպիսակս հարեալ սատակեցան զբոլոր Հերովդի յօգնականութենէ բաղայն Հայոց. որպէս յաստուածայնի գրոցն պեղբիրենի վրէժս հատուցանել ընդ մահուան Մկրտչին։

Іосифъ.

A. J. XVIII, 5, 1. Ἐν τούτῳ δὲ στασιάζουσιν Ἀρέτας τε ὁ Πετραῖος βασιλεὺς καὶ Ἡρώδης διὰ τοιαύτην αἰτίαν. Ἡρώδης ὁ τετράρχης γαμεῖ τὴν Ἀρέτα θυγατέρα, καὶ συνῆν χρόνον ἤδη πολύν. Στελλόμενος δ' ἐπὶ Ῥώμης κατάγεται ἐν Ἡρώδου ἀδελφοῦ... Ἐρασθεὶς δὲ Ἡροδιάδος τῆς τούτου γυναικός... τολμᾷ λόγων ἅπτεσθαι περὶ γάμων... ἣν δὲ ἐν ταῖς συνθήκαις, ὥστε καὶ τοῦ Ἀρέτα τὴν θυγατέρα ἐκβαλεῖν... Ὁ δὲ ἀρχὴν ἔχθρας ταύτην ποιησάμενος, περί τε ὅρων ἐν τῇ γῇ τῇ Γαμαλίτιδι, καὶ δυνάμεως ἑκατέρῳ συλλεγείσης, εἰς πόλεμον καθίστανται, στρατηγοὺς ἀπεσταλκότες ἀνθ' ἑαυτῶν. Καὶ μάχης γενομένης, διαφθάρη πᾶς ὁ Ἡρώδου στρατός... Ταῦτα Ἡρώδης γράφει πρὸς Τιβέριον. Ὁ δέ, ὀργῇ φέρων τὴν Ἀρέτα ἐπιχείρησιν, γραφεῖ πρὸς Οὐιτέλλιον πόλεμον ἐξενεγκεῖν, καὶ ἤτοι ζωὸν ἑλόντα ἀναγαγεῖν δεδεμένον, ἢ κτεινομένου πέμπειν τὴν κεφαλὴν ἐπ' αὐτόν...

Ib. 5, 2. Τισὶ δὲ τῶν Ἰουδαίων ἐδόκει ὀλωλέναι τὸν Ἡρώδου στρατὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, καὶ μάλα δικαίως τιννυμένου κατὰ ποινὴν Ἰωάννου τοῦ ἐπικαλουμένου Βαπτιστοῦ. Κτείνει γὰρ τοῦτον Ἡρώδης, ἀγαθὸν ἄνδρα καὶ Ἰουδαίους κελεύοντα, ἀρετὴν ἐπασκοῦντας...

Евсевій.

Chron. p. 146, подъ 1-ымъ годомъ 196-й олимпіады. Զբրբորդ-պետս կացուցանէ Աւգուստոս՝ զՀերովդէս եւ զԱնտիպատրոս եւ զԼեւոնէ եւ զՓիլիպպոս զեղբարս Արքեղաւոսի։

Ц. И. I, 9. Եւ իբրև զեռ իշխանքն չորրորդք ամենայն Հրէաստանի առաջնորդէին՝ Հերովդէս և Լեւոնէոյ և Փիլիպպոս.

Лабубна.

с. 18—19. Եւ իբրև ժողովեցան ամենայն քաղաքն (Ուսհա) արք եւ կանայք ըստ Հրամանի Թագաւորին և էին անդ Աւիդայ եւ Ղարրու եւ Խափէս եւ Բարքաղարայ եւ Ղուրուրնեա եւ Խոսրան եւ Շամշաղրամ... Գլխաւորք եւ նախարարք Թագաւորին (Արգարու)...

f) Абгаръ отправляетъ князей къ Марину: они видятъ Спасителя нашего Іисуса Христа.— Начало обращенія Абгара.

М. Хоренскій. II, 30.

Ընդ այն ժամանակս եկաց ի գործ հաղորդութիւնն յոյժ ի վերայ փիւնիկեցւոյ և Պաղեստինացւոյ, Ասորւոյ եւ Մեսոպոտացւոյ Մարինոս (слѣд. читать: Սարինոս) որդի Սոդբիեայ, առ որ առաքեաց Աբգարն երկուս ի գլխաւորաց իւրոց՝ զՄարիհոբ ըդեշխն Աղձնեաց և զՇահնշատրամ նահապետ Ապահունեաց տոհմին և զԱնան հաւատարիմ ի թագաւորն ի գլուխն Բիբլիոթեքին զգացուցանել նմա զպատճառս երթալոյն իւրոյ յարևելս, ցուցանելով եւ զդիր ուխտին որ ընդ Արտաշէս եւ ընդ եղբարս իւր, եւ առնել զնա թիկունս օգնականութեան։ Որոց եկեալ գտին զնա յԵլեղերոպոլիս։ Եւ նորա ընկալեալ զնոսա խաղաղութեամբ և ոչ ոչ պատասխանի Աբգարու. մի՛ կասկածեր ի կայսերէ սակս այնր, միայն զի զհարկեալն լիով փութասցիս։ Ի նոցա դարձեալ անտի, ելին յերուսաղէմ տեսանել զՔրիստիչն մեր Բիբլիոս վասն լրոյ հոգեաւորաց ուսանելոց։ որում և ակամատես եղեալ պատմեցին Աբգարու։ Ընդ որ զարհուրեալ Աբգարու, հաւատաց ճշմարտապէս իբր յարդարև որդի Աստուծոյ, և ասէ. Այն զարհուրելիք ոչ հարկաց են, այլ Աստուծոյ. զի չի՞ ոչ է հարկիանէ, որ կարէ զմեռեալս յարուցանել, քայց միայն Աստուծ։ Եւ

Лабубна.

с. 1—14. Յամին երեքհարիւրերորդի քառասներորդի թագաւորութեանն Յունաց, ի թագաւորութեան Տիբերեայ կայսերէ Հռոմայեցոց, յորժամ թագաւորեաց Արգար որդի Մանուայ արքայի ի Մեսոպոտամիա Ասորւոյ յԵդեսեայ քաղաքի. զկնի երեսուն եւ երկու ամաց՝ որ օր ԺԲ. էր Տրեայ ամսոյ, առաքեաց Աբգար արքայ զՄարիհոբ և զՇահնշատրամ զէլխաւորս եւ զպատուականս թագաւորութեանն իւրոյ, եւ զԱնան հաւատարիմ ի թագաւորն ընդ նոսա հանդերձ թղթովք ի տալոյ որ կոչի Եղեղրոպոլիս եւ յասորի լեզու Բիբլիոթեքին, առ մեծ եւ պատուական Սիբինոս Եսորդրքեայ, որ էր հաղորդեալ կայսերէ եւ էր իշխան Ասորւոյ և ի վերայ փիւնիկեցւոյ և Պաղեստինացւոյ. եւ տարան նմա զթուղթս վասն արքունի իրաց։ Եւ իբրև չոգան նորա առ նա, ընկալաւ զնոսա խնդութեամբ և ոչ ոչ պատասխանի։ եւ եղեն առ նմա աւուրս բազմաս և հինգ. և գրեաց նոցա թուղթս փոխանակ թղթոցն, զոր բերին նմա, եւ առաքեաց զնոսա անդրէն առ թագաւորն Աբգար։ Ի ելեալ նոցա ի նմանէն՝ գնացին դէպուղիղ ընդ ճանապարհ, որ երթայր յԵրուսաղէմ. և տեսեալ նոցա զբազմութիւն մարդկանն որք գային ի հեռաստանէ զի տեսցեն զՔրիստոս, քանզի էր ելեալ հոգեաւոր սքանչելեացն ընդ ամենայն աշխարհն. գնացին եւ նորա ընդ նոսա, Մարիհոբ և Շահնշատրամ եւ Անան՝ հաւատարիմ արքայն։ Իբրև մտին յԵրուսաղէմ, նոյն ժամայն տեսին զԲրիստոս և ուրախ եղեն մեծապէս հանդերձ ժողովրդովն որ ընդ նոսա... Եւ գնացեալ անտի եկին յԱւռհա քաղաք եւ մտեալ նոցա առաջի Աբգարու թագաւորի տեսարն իւրեանց՝ ետուն նմա զպատճէն թղթոցն զոր բերին անտի։ Եւ զկնի ընթեռնլոյ զթուղթն սկսան պատմել առաջի թագաւորին զամենայն ինչ զոր տեսին, զոր առնէր Քրիստոս յԵրուսաղէմ։ Եւ ընթերցեալ Անան առաջի նորա զամենայն որ ինչ միանգամ գրեաց եւ երեր ի տուն իւր. եւ լուեալ զայն Աբգարու արքայի, զարհուրեալ մեծապէս եւ ասէր ցպետս և ցիշխանս իւր՝ որ կային

Евсевій.

Хоренскій.

քանզի ապրեցուցեալ էր Տրդատն իւր ի ա-
ւուրսն յաւուրց, որ պատահեցին նմա
ի Պարսից աշխարհին յառաջ քան-
զեւթն ամ, եւ ի Տրդատէ ոչ եղև
հնար բժշկութեան, եւ դարձեալ նմա ընդ-
ոչնչացաւ, քան և բժշկեալ նա ի ցա-
ւոցն, օրինակ զոյս։

Лабубна.

առաջի նորա. Այլ զբու-
թիւնս զն Տրդատեան, այլ
Աստուծոյ. քանզի չէր ոչ ի
Տրդատէնէ, որ կարէր յարու-
ցանել զմեռեալս, բայց միայն
Աստուծոյ։ Կամեցաւ ինքն-
ին երթալ ի Պաղեստինէ, զի աչովք իւրովք
տեսցէ զՔրիստոս եւ զամենայն զնշանսն զոր
առնէր. և վասն զի չէր իւր իշխանութիւն աշ-
խարհն Հռովմայ՝ ընդ որ ինքն երթալոց էր,
զտեղի կալաւ, զի մի պատճառք ինչ լինիցին
թշնամութեան։ Գրեաց այնուհետև նոյնդ եւ
դոյ դանել առ Քրիստոս ի ձեռն Անանայ հաւա-
տարմի... զոր գրեալ էր այսպէս.

Евсевій.

Ц. И., I, 13. Պատմութիւն վասն Թա-
գաւորին Ուրհայի։ Իսկ պատմու-
թիւնն, որ եղև վասն Թադէոսի, ըստ
այնմ օրինակի էր։ Ի ժամանակի
մինչդեռ բարոկէր աստուածպաշտու-
թիւն Փրկչին մերոյ եւ տեառն Յի-
սուսի Քրիստոսի առ ամենայն մար-
դիկ, վասն սքանչելի զօրութեանցն
զոր գործեաց նա... եւ Աբգար արքայ
հեթանոսաց որ յարևելից կողմանէ
Եփրատու անուանէր քաջութեամբ,
ապրեցուցեալ Տրդատն նորա զարուեալ ցաւովք
որ ի Տրդատէնէ չէր նորա բժշկութիւն։ Եւ
իբրև լուաւ եւ ուսաւ զանունն Յի-
սուսի, եւ վասն զբու-թեանցն զոր գոր-
ծէր նա, եւ առ հասարակ ամենայն
մարդ վկայէր վասն նորա, եւ դանել
առ նմա խոստովանի ի ձեռն ծա-
ռայից իւրոց, և աղաչէր զեալ և բժշկել
զնա ի հիւանդութենէ իւրմէ... պատ-
ճեն հրովարտակին որ գրեալ է յԱբ-
գար արքայէ առ Յիսուս. և առաքեաց
նմա ի ձեռն Անանիայ սուրհանդակի
յԵրուսաղէմ։ Եւ էր գրեալ հրովար-
տակն՝ օրինակ զոյս։

g) Письмо Абгара къ Спасителю Іисусу Христу.

М. Хоренскій. II, 31.

Աբգար [1]) Արշամայ իշխան աշխարհի, առ Յիսուս Փրկիչ եւ բարերար, որ երևեցար (вар. երևեցաւ) աշխարհի Երուսաղէմացւոց, ողջոյն։ — Լուեալ է իմ վասն քո եւ վասն բժշկութեանդ, որ լինին ի ձեռս քո առանց դեղոց եւ արմատոց. զի որպէս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել և կաղաց գնալ եւ զբորոտս սրբել եւ զայս պիղծս [вар. եւ զդևս] հանես, եւ որ միանդամ չարչարեալ են երկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես. դու եւ զմեռեալս յարուցանես։ Եւ իբրև լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց աստի. կամ թէ դու Աստուած իցես, իջեալ յերկնից գործես զայդ, կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ եւ զայդ առնես։ Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս և եկեսցես առ իս եւ բժշկեսցես զհիւանդութիւնս, զոր ունիմ ես։ Նաև լուայ, զի հրեայք տրտնջեն զքէն եւ կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ եւ գեղեցիկ է իմ, եւ բաւական է մեզ երկոցունցս։

Որոց տարեալ զթուղթն՝ պատահեցին նմա յԵրուսաղէմ։ Զայս վկայէ աւետարանական բանն, եթէ էին ոմանք ի հեթանոսաց եկելոց առ Նա. վասն որոյ ոչ համարձակին, որք լուանն, ասել զՅիսուս, այլ զՓիլիպպոս և զԱնդրէաս։ Իսկ ինքն Փրկիչն յայնմ ժամանակի յորում կոչեացն զնա, ոչ առ յանձն, բայց թղթոյ արժանի արար զնա, որ ունի այսպէս։

Евсевій.

Ц. И., стр. 61. Աբգար Արջամայ՝ իշխան աշխարհիս առ Յիսուս Փրկիչ և բարերար որ երևեցաւ յաշխարհի Երուսաղէմացւոց, ողջոյն։ Լուեալ է մեր վասն քո և վասն բժշկութեանդ, որ լինի ի ձեռս քո առանց դեղոց և արմատոց. զի որպէս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել եւ կաղաց գնալ, զբորոտս սրբես եւ զայս պիղծս եւ զդևս հանես, և որ միանդամ չարչարեալ են ընդ յերկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես դու, և զմեռեալս յարուցանես։ Եւ իբրև լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ի մտի իմում մի յերկուց. կամ թէ դու Աստուած իցես իջեալ յերկնից և գործես զայդ, և կամ թէ որդի Աստուծոյ իցես և զայդ առնես։ Արդ վասն այսորիկ գրեցի ես աղաչել զքեզ, զի աշխատ լիցիս և եկեսցես առ իս և բժշկեսցես զհիւանդութիւնս զոր ունիմ ես։ Նաեւ լուայ, զի Հրեայք տրտնջեն զքէն և կամին չարչարել զքեզ։ Բայց քաղաք մի փոքրիկ և գեղեցիկ է իմ և բաւական է մեզ երկոցունցս։

Ibid., стр. 60. ...Իսկ Փրկիչն մեր յայնմ ժամանակի յորում կոչեաց զնա ոչ է առ յանձն գնալ, բայց թղթոյ արժանի արար զնա.

---

[1]) Хоренскій, какъ видно, приводитъ переписку Абгара со Спасителемъ по Евсевію, *буквально* придерживаясь его редакціи, почему мы считаемъ излишнимъ каждый разъ обозначать тождественныя слова *курсивомъ*. Для сравненія не лишне имѣть передъ глазами ту же переписку по Лабубнѣ. Въ нижеслѣдующихъ отрывкахъ Лабубны *курсивомъ* обозначены нами тѣ слова и выраженія, которыхъ нѣтъ ни у Хоренскаго, ни у Евсевія.

„Աբգար Արշամայ, առ Յիսուս բժիշկ մեծ, որոյ երևեալ յերիւրէ Հրէից ի քաղաքիդ Յերուսաղէմ, ողջոյն։ Տեր, լուայ վասն քո և վասն բժշկութեանդ քոց զոր առնես. զի ոչ դեղովք և արմատովք բժշկես դու՝ այլ բանիւ. զկոյրս լուսաւորես, զկաղս գնացուցանես, զբորոտս սրբես և զդիւս հալածես, զմեռեալս յարուցանես և զամենայն չարչարեալս և զանխտիտս բանիւ բժշկես։ Եւ իբրև լուայ ես զայսպիսի մեծամեծ սքանչելիս զոր առնես դու, եդի ի մտի իմում և հաւատացի, թէ աստուած ես դու և որդի Աստուծոյ, որ իջեր յերկնից և առնես զայդ ամենայն։ Վասն այսորիկ գրեցի առ քեզ աղաչանս գալ քեզ առ իս, զի երիւրէ պէտէ տէր և բժշկեսցես զիս ի ցաւոց եւ ի հիւանդութենէ իմմէ, որպէս հաւատացի ի քեզ։ Եւ զայս ևս լուայ, եթէ Հրեայքդ տրտնջեն զքէն և հալածեն զքեզ և կամին կորուսանել զքեզ. քաղաք մի է իմ փոքրիկ և վայելուչ և բաւական է երկոցունց մեզ բնութիւն։ Եւ զայս ամենայն գրեցի։“ (Изд. венец., стр. 4—5).

h) Отвѣтъ на письмо Абгара, написанный апостоломъ Ѳомою по приказанію Спасителя.

М. Хоренскій. II, 32.

Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց Թումաս առաքեալն հրամանաւ Փրկչին։

„Երանի [1]) իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս՝ իբրև ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս։ Զի որք տեսանենն զիս՝ ոչ հաւատասցեն յիս, և որք ոչն տեսանեն՝ նոքա հաւատասցեն և կեցցեն։ Իսկ վասն այնր, զի գրեցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ, վասն որոյ առաքեցայ ես։ Եւ իբրև կատարեցից զայս, ապա համբարձայց առ այն, որ առաքեացն զիս. և յորժամ համբարձայց, առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են շնորհեսցէ։“

Զայս թուղթ [2]) եբեր Անան սուրհանդակ Աբգարու, ընդ որում և զկենդանագրութիւն փրկչական պատկերին, որ կայ յԵդեսացւոց քաղաքին մինչև ցայսօր ժամանակի։

Евсевій.

Ц. И., стр. 62. *Պատասխանի հրովարտակին զոր ինչ գրեցաւ յԵրուսաղէմէ ի ձեռն Անանիա սուրհանդակի առ Աբգար իշխան աշխարհի։*

Երանի իցէ այնմիկ, որ հաւատայիս՝ իբրև ոչ իցէ տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. զի որք տեսանիցեն զիս, նոքա հաւատասցեն և կեցցեն և որք ոչն տեսանիցեն զիս, նոքա հաւատասցեն եւ կեցցեն։ Իսկ վասն այսր, զի գրեցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ, վասն որոյ առաքեցայ ես. և իբրև կատարեցից զայսն, ապա վերացայց առ այն, որ առաքեացն զիս։ Եւ յորժամ վերացայց՝ առաքեցից քեզ մի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ եւ կեանս տացէ քեզ և որ միանգամ ընդ քեզ են։

---

[1]) Изъ Лабубны не видно, чтобы на посланіе Абгара послѣдовалъ *письменный* отвѣтъ Спасителя: Іисусъ устно поручаетъ Анану передать Абгару.

Եւ ընկալեալ Յիսուսի զթուղթն ի տան քահանայապետին Հրէից, ասէ ցԱնան հաւատարիմ արքային. երթ և ասա Տեառն քում, որ առաքեացն զքեզ առ իս. „Երանի է քեզ, զի հաւատացեր յիս, մինչչև տեսեալ քո զիս. զի այսպէս գրեալ է վասն իմ, զի որք տեսանեն զիս, ոչ հաւատան, և որք ոչ տեսանեն՝ հաւատասցեն։ Եւ զի գրեցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, վասն որոյ առաքեցայ ես յաշխարհս, կատարեալ է ամենայն. այսուհետև վերադարձայ ես առ հայր իմ՝ որ առաքեացն զիս. և յորժամ վերացայց առ հայր, առաքեցից առ քեզ մի յաշակերտաց իմոց, զի բժշկեսցէ զքեզ և զամենայն ժողովուրդդ քո՝ որ ընդ քեզ. և դարձուսցէ զքեզ ի կեանսն յաւիտենականս։ Եւ ելանելոյ նմա, և ընդ դռնէ դուրս գալոյ նմա՝ գրիչն դիմաց յանդիման։“ — Եւ լուեալ զայս ամենայն Անան, զոր ասաց ցնա Յիսուս, առեալ նկարեաց զպատկերն Յիսուսի ընտիր դեղովք, քանզի արուեստաւոր թագաւորին էր... (Изд. венец., стр. 5—6).

[2]) Эти строки заимствованы у Лабубны, какъ это видно изъ предыдущаго отрывка.

i) Проповѣдь апостола Ѳаддея въ Эдессѣ и копіи пяти писемъ.

Хоренскій. II, 33.

Բայց յետ համբառնալոյ Փրկչին մերոյ՝ Թովմա առաքեալ, մի յերկոտասանիցն, առաքեաց զ յԵրեմիասայ՝ զԹադէոս, ի քաղաքն Եդեսիայ՝ բժշկել զԱբգար և աւետարանել ըստ բանին Տեառն։ Որոյ եկեալ ի տուն Տ֊իՊ֊ի իշխանի հրէի, զոր ասեն լինել յազգէն Բագրատունեաց. որոյ խուսեալ յԱրշամայ՝ ոչ ուրացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգականս իւր, այլ նոյն օրինօքն եկաց մինչև հաւատալ ի Քրիստոս։ Եւ ել համբաւ նորա ընդ ամենայն քաղաքն։ Լուեալ Աբգարու ասէ. Նա է վասն որոյ գրեացն Յիսուս. և իսկոյն կոչեաց զնա։ Եւ եղև ի մտանելն Թադէի, դէմել դէզ երեսաց Աբգարու յերեսան Թադէի. և յարուցեալ ի գահոյիցն անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եպագ նմա. և զարմացան ամենայն իշխանքն, որ շուրջն էին, զի ոչ գիտացին զրեանսն։ Ասէ ցնա Աբգար. երկիր դո՞ նցես աղքաթ աշխիարդ օրհնելոյն Յիսուսի, զոր ասաց առաքել ինձ այսր, և կարո՞ղ իցես բժշկել զցաւս իմ։ Պատասխանի եւ Թադէ. երկիր հաւատացեալ ի Քրիստոս Յիսուս յորմէն Աստուծոյ, որոյն ընդարձակ արդի է։ Ասէ ցնա Աբգար. ես հաւատացի է նա և ի հայրն նորա. վասն որոյ կամեցայ առնուլ զշէր իմ և գալ կոտրել զՀրէայսն, որ խաչեցին զնա. երկիր ոչ էր աբգելալ վասն ընտանութեանն Հռովմայեցւոց։

Եւ յայսմ լանէ սկիսեալն արարեալ Թադէի, աւետարանեաց նմա և քաղաքի նորա. և եղեալ նորա յնոսն է վերայ բժշկիցս զնա, և զԱբգարս պատուիրս իշխան քաղաքին և պատուական յամենայն տանն արքայի. նաև զամենայն, որ էին է տաղտին հիւանդք և ախտաժետք, բժշկիցս։ Եւ հաւատացին ամենեքեան. և զերեսս ինքն Աբգար և ամենայն քաղաքն. եւ զգուրս տաճարաց կռոցն փակեցին. և որ ի վերայ բոցինն և սեանն կային պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամբ. և ոչ զոք ածէր բռնութեամբ է հաւատս.

Евсевій.

Ibid. Յետ վերանալոյն Յիսուսի, առաքեաց Յուդայ Թովմա զԹադէոս առաքեալ զ յԵրեմիասանէն. և իբրև երկիր՝ լուծաւ նա առ Տ֊իՊ֊ի, որդւոյ Տուրիաթայ։ Եւ իբրև լու եղև վասն նորա, պատմեցին Աբգարու և ասեն. եթէ եկն առաքեալն Յիսուսի այսր, որպէս և յղեաց առ քեզ... Եւ յղեաց կոչեաց... Իսկ իբրև ելին դիպեցան, զի կային անդ իշխանքն նորա. և նոյն ժամայն մինչդեռ մտանէր նա դէմել դէզ երեսաց Աբգարու յերեսան Թադէոսի առաքելոյ. և յորժամ ետես Աբգար զԹադէոս՝ անկաւ և երկիր եպագ նմա. և զարմացան ամենեքեան որ միանգամ էին անդ. զի նորա ոչ տեսին զայն դէմել այն որ միայն Աբգարու երևեցաւ։ Եւ նա հարցանէր զԹադէոս երկիր արքաթ ճշմարտիւ աշխիարդ նցես դու Յիսուսի որդւոյն Աստուծոյ, այն որ ասացն ցիս, եթէ առաքէն առ քեզ զմի յաշակերտաց իմոց, զի նա բժշկեսցէ զքեզ և տացէ քեզ կեանս։ Եւ Թադէոս պատասխանի եդ նմա և ասէ. քանզի մեծապէս հաւատացեր դու յայնմ որ առաքեացն զիս, վասն այսորիկ առաքեցայ ես առ քեզ. և դարձեալ՝ երկիր հաւատացցես դու է նա, որոյն քեզ ընդարձակ արդի է։ Ասէ ցնա Աբգար. զի այսպէս ասէ հաւատացի է նա, զի եւ զՀրէայսն որ է խաչ հանին զնա, կամեցայ ես զշէր առնուլ և գալ կոտրել զնոսա, երկիր ոչ էր էն արգելեալ վասն ընտանութեանն Հռովմայեցւոց։ Ասէ Թադէոս. վասն այսորիկ զինէ ես զնեռն էն ի վերայ բոյանուն նորա. և իբրև արար նա զայս՝ նոյն ժամայն բժշկիցս նա ի հիւանդութենէ իւրմէ... բայց ոչ զնա միայն այլ և զԱբգարս զորդի Աբգիայ, զի էր պատգրոս. զի և նա եմուտ և անկաւ առ ոտս նորա։ Եւ իբրև եկաց յաղօթս ի վերայ նորա՝ բժշկեցաւ նա։ Եւ զայլս բազումս զչարչարեալս նոցա բժշկիցս նա. և առնէր զսքանչելիս մեծամեծս եւ բարոզէր զբանն Աստուծոյ։

Лабуб.

М. Хоренскій.

բայց օր ըստ օրէ յաւելեալ ի հաւատացեալսն բազմանային [1]։

Իսկ առաքելոյն Թադէի զխոյրարարումն մետաքաքրջ մկրտեալ, և անուն կոչեցեալ Ադդէ, ձեռնադրել ի վերայ Եդեսիայ, փոխանակ իւր Թողուառ արքայի։ Եւ իւր առեալ հրովարտակ յԱբգարէ, զի ամենեքեան լուիցեն աւետարանին Քրիստոսի, գայ առ Սանատրուկ քեռորդի նորին, զոր կարգեալ էր ի վերայ աշխարհին և զօրացն։ Բայց Աբգար յօժարեցաւ գքել Թուղթ առ Տէրերիս։ էյտր, որ ունի օրինակ զայս։

Աբգար արքայ Հայոց պերառն ի՝ Տէրերի, էյտէր Հռովմայեցւոց, խնդալ Գիրելով իմ, ՐԷ ուրնչ ծանիլ ի տոհմէ Խաբարուրինէրդ, այլ իբրև զմտերիմ բո՝ աւելի ևս ինայուցանէ ի ձեռն գրոյ։ Զի Հրէայք, որ քնաքեալ են ի քաւառս Պաղէստինացւոց, ձողմեալ խաչէցին զՔրիստոս առանց էրխ յանցանաց, ի վերայ ոչնչանէ էրախոդեցին՝ զոր արար առ նուա, նշանս և սքանչելիս, զինչ

Евс.

Лабубна.

(с. 31) Այլ Շաւիդա և Աբեդնաբու գլխաւորք քաղաքիս այսորիկ... իբրև տեսին նոքա զնշանսն զոր առնէր Ադէ առաքեալ, ընթացան նոքա և գլխէին զբագինսն յորոց վերայ զոհէին առաջի Նարուայ և Բէլայ աստուածոց իւրեանց և զքաջինն մեծ որ ի մէջ քաղաքին... Եւ ամենեքին որ հաւատացին ի Քրիստոս՝ ընդունէր զնոսա Ադէ առաքեալ և մկրտէր զնոսա յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ... (с. 32) Այլ ոչ ինքն Աբգար Թագաւոր Լ ՈՂ Ադէ առաքեալ նեղէին զոտ, թէ քառնաքարոքելոր հաւատասցէ ի Քրիստոս. քանզի... սիրով ընդունէին զվարդապետութիւն նորա ամենայն աշխարհն Միջագետաց և ամենայն կողմանք որ շուրջ զնովաւ։ Բայց Ադէ կերպաքաքրջ և խոյրաքանդակ Թագաւորին և Փըղոտ... հանդերձ պլովք ընկերօք իւրեանց՝ յարեցան յԱդէ առաքեալ... (с. 38) Եւ յետ այսր ամենայնի կամեցաւ Ադէ առաքեալ (գնալ) ի կողմանս

---

[1]) Начало этой главы составлено Хоренскимъ преимущественно по Евсевію, хотя тоже самое въ довольно близкой редакціи было и у Лабубны, что мы и приводимъ здѣсь въ выноскѣ. Остальная же часть той же 33-ей главы составлена цѣликомъ по Лабубнѣ и потому соотвѣтствующіе изъ него тексты мы приводимъ не въ выноскѣ, а параллельно съ текстами Хоренскаго.

(с. 6) „...Եւ յետ վերանալոյ Քրիստոսի յերկինս առ Հայր իւր, Թովմաս մի յերկոտասանիցն առաքեաց առ Աբգար Թագաւոր զԱդէ առաքեալ՝ այն որ մի յեւթանասուն և յերկուցն էր. և իբրև եկն Ադէ յՈւռհա (с. 7) քաղաք, և եմուտ նա ի տուն Տուբեայ որդւոյ Տուբէի, որ էր յաշխարհէն Պաղեստինացւոց. եւ լուր եղև վասն նորա ընդ ամենայն քաղաքն Մտեալ մի ի նախարարացն Աբգարու Թագաւորին, որում անուն էր Աբդիու որդի Աբգուայ ի գլխաւորաց քաղաքին... առաջի նորա եւ ասէ. ահաւասիկ հրեշտակ ոմն եկեալ մտեալ է ատ. միթէ նա իցէ սա, վասն որոյ առաքեաց առ քեզ Յիսուս... Եւ իբրև լուաւ Աբգար արքայ վասն Ադէի եւ վասն նշանացն զոր առնէր եւ բժշկութիւնս մեծամեծս, ած զմ. աւ իւրով եւ հաւատաց ի սրտի իւրում, թէ ճշմարիտ նա է, վասն որոյ առաքեացն առ նա Յիսուս... Եւ յղեալ Աբգարու Թագաւորի կոչեաց զՏուբիա եւ ասէ ցնա. Լուայ ես, թէ այր մի զօրաւոր մտեալ է ի տուն քո. արդ ած զնա առ իս... Եւ կանխեալ Տուբիայ ի վաղիւն եւ առեալ ընդ իւր զԱդէ առաքեալ՝ տարաւ զնա առ Թագաւորն... Եւ իբրև եմուտ նա առ Աբգար Թագաւոր, մինչդեռ կային նախարարք եւ իշխանք եւ մեծամեծք առաջի նորա, եւ ի մտանել նորա առ նա՝ տեսիլ զարմանալի երևեցաւ Աբգարու յերեսաց Ադէի. եւ ի նմին ժամու (с. 8) իբրև տեսաւ Աբգար զտեսիլն՝ անկաւ առաջի նորա եւ երկիր եպագ նմա. եւ զարմացան ամենեքեան որ կային առաջի նորա, զի նոքա ոչ տեսանէին զտեսիլն, որ երևեցաւ Աբգարու։ Յայնժամ ասէ Աբգար ցԱդէ. ճշմարիտ ասա ինձ, եթէ արդարև դու ես աշակերտ Յիսուսի զօրաւորին որդւոյն Աստուծոյ, որ առաքեացն առ իս եւ ասէ, թէ յղեցից առ քեզ մի յաշակերտաց իմոց որ շնորհեսցէ քեզ բժշկութիւն եւ կեանս։ Ասէ ցնա Ադէ. Քանզի յառաջագոյն հաւատացեր ի նա, վասն այսորիկ առաքեաց զիս առ քեզ. եթէ հաւատացես ի նա բոլոր սրտիւ քով, զամենայն զոր ինչ խնդրեսցես՝ եղիցի քեզ։ Ասէ ցնա Աբգար Թագաւոր. Այսպէս հաւատացի ի նա, զի Հրեայքն որ խաչեցին զնա՝ կամեցայ երթալ զօրօք իմովք եւ սատակել զնոսա. եւ վասն Թագաւորութեան Հռովմայ արգելայ. քանզի ուխտ խաղաղութեան կացուցեալ էր ի միջի մերում, ընդ իս եւ ընդ Տիբերիոս կայսր, որպէս Հարցն մերոց առաջնոց... (с. 9) Առաքեալն ասէ. վասն զի հաւատացեր սրտի մտօք՝ գնեմ զձեռն իմ ի վերայ քո յանուն նորա՝ յոր հաւատացերն։ Եւ նոյն ժամայն եդ զձեռն ի վերայ նորա եւ բժշկեաց զնա... Եւ Աբդիու որդի Աբդէի՝ իբրև եւեսս զի բժշկեցաւ Աբգար Թագաւոր, մատոյց զոսս իւր առ նա, զի պատարագս էր. եւ եդեալ զձեռն իւր ի վերայ նորա եւ բժշկեաց զնա... նոյնպէս եւ յամենայն քաղաքին առնէր նշանս մեծամեծս զօրութիւնս և բժշկէր զամենայն ցաւս և զհիւանդութիւնս նոցա...

М. Хоренскій.

ղեռեալս անփառ յարուցանել։ Եւ գիտեա՛, զի զօրութիւնքս այս ոչ են սոսկ մարդոյ, այլ Աստուծոյ։ Զի և ի ժամանակին յորոմ խալէցին զնա՝ աբեթարն խաւարեցաւ, և երկիր շարժեալ տատանեցաւ. և ինքն յետ երից աւուրց յարեաւ ի մեռելոց և երևեցաւ բազմաց։ Եւ այժմ յամենայն տեղիս անուն նորա ի ձեռն աշակերտացն նորա սքանչելիս մեծամեծս կատարէ. որ և առ իս ինքեան եցոյց յայտնապէս։ Եւ արդ այսոհետև տէրութիւնդ ի քեզ, որ զնա արժան է հրամայել ի վերայ ժողովրդեանն Հրէից, որ զայն քարշեցին. և գրել ընդ ամենայն տիեզերս, զի երկրպագեսցեն Քրիստոսի իբրև ճշմարիտ Աստուծոյ։ Ողջ լեր։

Պատասխանի թղթոյն Աբգարու ի Տիբերիոս։ Տիբերիոս կայսր Հռովմայեցւոց, Արգարուի թագաւորի Հայոց խնդալ։ Զքո՝ողջ նուէրսն՝ որ ի ընկերացան առաքն ինձ, վասն որոյ շնորհակալութիւն ի մէնջ քեզ հասցէ։ Թէպէտ և ի բազմաց մերկուեալ զայդ յառաջագոյն, եցոյց եւ Պնդեղոս ստուգապէս վասն նշանացն նորա, և եթէ յեր յարութիւնն ի մեռելոց հաստատին եղև քաղաց, թէ Աստուած է։ Վասն որոյ և ես կամեցայ առնել զայդ, զոր և դու խորհեցար։ Այլ քանզի սովորութիւն է Հռովմայեցւոց՝ աստուած ի հրամանէ թագաւորի դիցոյ ոչ ընդունուցանել [вар. հաստատել], զինքն ոչ փորձեալ

Евсевій.

Ա. И., II, 2. Եթէ որպէս Տիբերիոս իբրև ուսաւ ի Պիղատոսէ վասն Քրիստոսի եւ խոովեցաւ։ Այլ ի ժամանակի իբրև անուանեալ լինէր բազմաց և քարոզէր բազմաց սքանչելի յարութիւնն Քրիստոսի մերոյ... ըստ առաջին սովորութեանն զոր ունէին իշխանքն հեթանոսաց. զի ամենայն ինչ զոր նոր գործեսցի, եղիցին ցուցանել նոքա այնմիկ որ ունիցի զիշխանութիւն թագաւորութեան, զի ինչ մի յայտնանէ որ գործիցի, ոչ ծածկեսցի ի նմանէն... Պնդեղոս այնուհետև Տիբերեայ արքայի եցոյց վասն նշանացն Տեառն մերոյ. և զի յեր յարուցեալն ի մեռելոց, հա-

Лабубна.

արևելից և յերկիրն Ասորեստանի քարոզել և ուսուցանել և... կարգեաց... ի կարգ եպիսկոպոսութեան յիւրում տեղւոջ զԱդէ կերպասագործ... (с. 35) Բայց Աբգար թագաւոր... գրեաց հրովարտակ և ետ տանել առ Տիբերիոս կայսր, յորում գրեալ էր այսպէս. Աբգար թագաւոր, դեսպան նոցա Տիբերեայ կայսերի, ողջոյն։ Զի գիտեմ ես, թէ զնա ի քաղաքարարութենէդ սոնդն ոչ ծածկի, գրեցի նոցա ուսուցանել ահաւոր մեծութեանդ բում, զի հրեայք որ ընդ ձեռամբ քով քաշեալ են ի քաղաքս Պաղեստինացւոց, ծողովեցան ի միասին և խաչեցին զՔրիստոս առանց երեք յանցանաց մահու, ի վերայ դեծանեն երանելիացն զոր արար առնուսա՝ նշանս և սքանչելիս, և առնէր զօրութիւնս մեծամեծս, զինչ զոր ողջոյնք անփառ յարուցանէր։ և ի ժամն յորոմ խաչեցին զնա՝ արեգակն խաւարեցաւ և երկիր (с. 36) շարժեցաւ, և գողացեալ սասանեցան ամենայն արարածք. և իբրև առ ի նոցանէն այս իրաք սպառեալ տիեզերաց և ամենայն որդիք մարդկան։ Եւ արդ այսոհետև թագաւորութիւն ի քեզ որ զնա արժան է հրամայել ի վերայ ժողովրդեանն Հրէից՝ որ զայն քարշեցին։

Եւ գրեալ Տիբերեայ կայսեր՝ ետ տանել Աբգարու թագաւորի, և այսպէս գրեաց նմա։ Զքո՝ողջ նուէրսն՝ ի ընկալայ և ընդունեալ առաքն ի զոր ինչ արարին Հրեայքն ի խաչելեալն, նաև վասն Պնդեղոսի դատաւորի գրեալ։ իմացայ և ինձ Բղյանոս եպարքոս վասն սորին իրաց իսկ այսոցիկ՝ որ գրեալ է քո առ իս։ Այլ զի պարերազն Սպանիացւոց կայ առաջի իմ, որ ապարհնչեցին յինէն ի ժամանակի յայսմիկ, վասն այսորիկ ոչ կարացի խնդրել զվրէժ իրացդ այդոցիկ. բայց պատրաստեալ իմ թէ յարքան լիցի ինձ պարապ՝ հրամայեցից պատիժս օրինաց ի վերայ հրէիցն անօրինացն որք անցին զօրինաց։

М. Хоренскій.

գՆՆԵՍՑԷ ՆԱ Է ՍԻՆԿՂԻՏՈՍԷՆ, ԱՐՀԱՐՀԵՑԱ ՍԻՆԿՂԻԴՈՍ, ՉԷ ՈՉ ԳՆԵՑԱ ՆԱ ՅԱՌԱՋԱԳՈՅՆ Ի ՍՈՒՆԻ. ՍԱԼ ՄԵՔ ՏՈՒԱՔ ՀՐԱՄԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՈՒՄԵՔ, ՈՐՈՒՄ ԵՎ ՀԱՃՈՅ ԹՈՒԵՍՅԻ ՅԻՍՈՒՍ, ԸՆԿԱԼՑԻՆ ՎՆԱ ԸՆԴ ԱՍՏՈՒԱԾՈՅ. ԵՎ ՀԱՀ ԱՅՆՈՑԻԿ ԱՊԱՌԱՅԵԼՈՒ ՈՐ ՂԱՐԽՈՅ ԿՈՅՑԷՆ ՂԷՐԽԱՊՈՆԷՆՑ։ ԵՒ ՎԱՍՆ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆՆ ՀՐԷՑ, ՈՐ ՅԱՆԴԳՆԵՑԱՆ ԽԱՉԵԼ ՎՆԱ, ՎԵՐՄԷ ԼԵՏ, ԲԷ ՈՉ ԱՐԺԱՆՆ ԿԱՆԷ ԷՐ ՆԱ ԵՎ ՀԱՀՈՒ, ՍԱԼ ՊԱՊՈՒԷ ԵՎ ԵՐԷՐՊԱՓՈՒԵԱՆ, ՅՈՐՄԱՆ ԱՌԻՑ ՊԱՐԱՊՈՒԾ Է ՊԱՏԵՐԱԶԷՍ ՍԱՆԷՍՈՅՈՅ ԱՊԱՊԱՆԷՈՒԱՅՑ ՅԻՆԷՆ, ԲՆՆԵԱԼ ՀԱՏՈՒՑԻՑ ՆՈՅԱ ՎԱՐԺԱՆՆ [1]։

Евсевій.

ԱՌԱՔԻՆ ԵՆԼԵ ԲԱՂՄԱՅ ԷՐԷ ԱՌՈՒԱԾ Է։ ԻՍԿ ԻՆՔՆ ՏԻԲԵՐԻՈՍ ՍԻՆԿՂԻՏՈՍԻՆ ՄԱՏՈՅՑ ՂԱՅՍ ԲԱՆՍ։ ԻՍԿ ԻՆՔՆ ՍԻՆԿՂԻԴՈՍ ԻՐՐԵՎ ԼՈՒԱԼ ՎԵՐԱՆՍՆ՝ ԱՐՀԱՐՀԵՑԱ, ՉԷ ՈՉ ԳՆԵՑԱ ՆԱ ՆԱԽ Է ՆՇԱՆԷ ԸՍՏ ԱՌԱՋԻՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԵԱՆՆ ՈՐ ԷՐ. ՎԻ Ի ՄԷՋ ՀՈՌՈՄՑ ՈՉ ԼԻՆԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ, ԲԱՅՑ ԵԹԷ Ի ԽՈՐՀԸՐ ԳԵՆԷ ԵՎ Է ՀՐԱՄԱՆԷ ՍԻՆԿՂԻՏՈՍԻՆ... ՂԱՅՍ ԻՆՉ ԱՍԱՑ ՏԷՐՏԵՂԻԱՆՈՍ... Ի ՊԱՏՄԵԼՆ ԻՒՐՈՒՄ ԱՅՍԱՊԷՍ. ԱՂԷ ՄԵՔ ԱՌԱՔԵՍՑՈՒԸ, ԱՍԷ, ԵՎ Ի ԸՆՈՒԹԵՆԷ ՎԱՍՆ ԱՅՍՑ ՕՐԷՆԱՑ ՕՐԷՆՍ ՀԻՆՍ ՈՒՆԻԸ ԴՈՒԸ, ԷՐԷ ԱՌՈՒԱԾ Է ՀՐԱՄԱՆԷ ԲԱՓԱՌՈՒՔԻ ԴԻՑՆԵՑ Ի ՀԱՍՏԱՏԷՑՆ, ԴԻՆԼԵ ՎՈՐՅԵԱԼ ԳՆԵՑԱՆ ՆԱ Է ՍԻՆԿՂԻԴՈՍԷ... ԻՍԿ ՆԱ (ՏԻԲԵՐԻՈՍ) ԵԿԱՑ ՄՆԱՑ Է ՀՐԱՄԱՆԷ ԻՒՐՈՒՄ, ԵՎ ՍԱՊԱՆՈՒՄՆ ՀԱՀՈՒ ԱՊԱՌՆԱՅԱՆՆԱ ԱՄԵՆԱՅՆԻ, ՈՐ ԸՂԲԱԽՅԱ ԿՈՅՑԷՆ ՂԷՐԽԱՊՈՆԷՆՑ...

Лабубна.

ԵՒ ՎԱՍՆ ՊԻԳԱՏՈՍԻ ԴԱՏԱՒՈՐԻ ՎԵՐ ԱՐԱՐԵԱԼ ԷՐ ԻՄ ԱՆԴ՝ ԱՌԱՔԵՑԻ ՆՄԱ ՓՈԽԱՆԱԿ, ԵՒ ՎՆԱ ԼՈՒԺԻ ԹՇՆԱՄԱՆՕՔ. ՎԻ ԱՆՑ ՆԱ ՎՕՐԻՆՕՔ ԵՎ ԱՐԱՐ ՎԿԱՄՆ ՀՐԷՑ ԵՎ ԽԱՉԵԱՑ ՎԻՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՆԴԻՄԱՆ ՆՈՅԱ. ՎԱՍՆ ՈՐՈՅ ԸՆԷՏ ԲԷ ԵՎ ՈՉ ԼԻԱՎԷ ԵՎ ՀԱՀՈՒ ԱՐՔԱՆԷ ԷՐ, ՅԼ ՊԱՊՈՒԷ ԵՎ ԵՐԷՐՊԱՓՈՒԵԱՆ ԵՎ ՄԵԾԱՐԱՆԱՑ Ի ՆՈՅԱՆԷ ԱՐԺԱՆԻ ԷՐ. ԵՎ ԱՌԱՒԵԼ ԱՍ ՎԻ ԱՀՕՔ ԻՒՐԵԱՆՑ ՏԵՍԱՆԷԻՆ ՎԱՄԵՆԱՅՆ ԻՆՉ ՎԵՐ ԱՌՆԷՐ ՆԱ. ԲԱՅՑ ԴՈՒ ԸՍՏ ՄՏԵՐՄՈՒԹԵԱՆ ԲՈՒՄ ԵՎ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ՈՒԽՏԻԴ ԲՈ ԵՎ ՀԱՐՑ ԲՈՅ ՈՐ ԸՆԴ ԻՍ Է, ԲԱՐԻՈՔ ԱՐԱՐԵՐ ՎԻ ԳՐԵՑԵՐ Ա ԻՍ ՎԱՅՍ։

---

[1]) Слѣдующее за симъ второе посланіе Абгара къ Тиберію, а равно и послѣдующія два письма того же Абгара — ассирійскому царю Нерсесу, упоминаемому у Лабубны (стр. 36—37), и персидскому царю Арташесу (?),—составлены, по всей вѣроятности, самимъ Хоренскимъ.

ГЛАВА VI.

О Санатрукѣ.

М. Хоренскій. II, 34, 35, 36.	Мучен. ап. Ѳаддея и дѣвы Сандухтъ.	Іосифъ Фл.	Лб.	Фв.	Ан.
II,34. Յետ մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս. քանզի Անանուն որդի նորա կապեաց թագ՝ Ռաբաբել յԵդեսիայ, և բեռորդի նորա Սանատրուկ ի Հայս։ Գտանի որ ինչ առ սոցա ժամանակաւ յառաջագոյն գրեալ յայլոց. զգալուստ առաքելոյն ի Հայս, և հաւատալ Սանատրկոյ, և թողուլ զհաւատն յերկիւղէ նախարարացն Հայոց, և կոտորումն Ս. Թադէոսի և որք ընդ նմա ի գաւառին Շաւարշան, որ այժմ կոչի Աբդաղ, և պատարագն քարին և յիրար գալ և ընդունելութիւնն Ս. Թադէոսի, և առնուլ անտի աշակերտացն և թաղել ի դաշտին. և մարտիրոսանալ Ռաբաբելի դստերն Սանդխտայ հուպ ի ճանապարհն, և աստ ուրեմն յայտնել Նշխարաց էր նոցանց և փոխել յԱռապարն։ Այս ամենայն, որպէս ասացաք, այլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ, ոչինչ կարևորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդել։ Դոյնպէս և որ ինչ վասն կատարմանն Ադդէի աշակերտի Առաքելոյն յԵդեսիայ յորդւոյն Աբգարու, գտանի յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ։ Որ իբրև Ռաբաբելոյ յետ մահուանն հօրն, ոչ եղեալ ժառանգորդ հայրենի առաքինութեանն, այլ էաց զտաճարս կռոցն և կալաւ զպաշտօն հեթանոսութեանն։ Յայնմ ամի Աբգարու, զի արդոյն նմա խոյր բեհեղեալ անգուսածով ոսկւոյ, որպէս յառաջագոյն առնէր հնդնորա։ Եւ պատասխանի ընկալաւ, թէ ոչ արդոյնն ձեռք իմ խոյր գագաթան	(«Սոփերք», VIII). (с.11)...Իսկ այսուրբ առաքեալս (Թադէոս) էր լցեալ լուսեղէն խորհրդով, ճշմարիտ Հայոցդան ոչ քն. գայր հասանէր ի Միջագետս Ասորւոց... (с. 12) Եւ լուեալ թագաւորին Աբգարու զսրբոյ առաքելոյն Թադէոսէ և զսքանչելիսն զոր առնէր, կարծելով իմացաւ թէ նա է որ առաքեցաւ ի Քրիստոսէ... և բժշկեաց զնա անուամբ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի... (с. 13) Եւ ինքն ս. առաքեալն առնոյր զաշակերտսն և փութով հասանէր յաշխարհն Հայոց առ թագաւորն Սանատրուկ, ի գաւառին Աբդաղ, ի քաղաքագիւղն Շաւարշան, յապարանս արքունի... (с. 14) Յայնժամ եկեալ դստերն Ռաբաբելի, որում անուն էր Սանդխտ... և հասեալ ի գիշերի առ ս. առաքեալն լսէր ի նմանէ զքանն քարոզութեան աւետարանին... Եւ տեսեալ բրմաժողով	Α. J. XX, 2, 1. Κατὰ τοῦτον δὲ τὸν καιρὸν τῶν Ἀδιαβηνῶν βασιλὶς Ἑλένη καὶ ὁ παῖς αὐτῆς Ἰζάτης εἰς τὰ Ἰουδαίων ἔθη τὸν βίον μετέβαλλον διὰ τοιαύτην αἰτίαν... (Ib. 2, 6) Ἑλένη δὲ... ὁρῶσα τὰ μὲν κατὰ τὴν βασιλείαν εἰρηνευόμενα, τὸν δὲ υἱὸν αὐτῆς μακάριον καὶ παρὰ πᾶσι ζηλωτὸν καὶ τοῖς ἀλλοεθνέσι διὰ τὴν ἐκ θεοῦ πρόνοιαν, ἐπιθυμίαν ἔσχεν εἰς τὴν Ἱεροσολυμιτῶν πόλιν ἀφικομένη τὸ πᾶσιν ἀνθρώποις περιβόητον ἱερὸν του θεοῦ προσκυνῆσαι... Λιμοῦ γὰρ αὐτῶν τὴν πόλιν κατὰ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον πιέζοντος... ἡ βασιλὶς Ἑλένη πέμπει τινὰς τῶν ἑαυτῆς, τοὺς μὲν εἰς τὴν Ἀλεξάν-			

М. Хоренскій.

անարժանի, որ ոչ երկրպագէ Քրիստոսի Աստուծոյ կենդանւոյ։ Եւ իսկոյն հրամայեաց միւմ ի զինակրացն կտրել զոտս նորա սրով։ Որոյ երթեալ և տեսեալ զնա, զի նոցէր յաթոռ վարդապետութեանն, էած սուսերաւ և ի բաց կտրեաց զոտս նորա. և նոյն ժամայն աւանդեաց զոգին։ Զայս ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ ի յայլոց պատմեալ նախկին։ Բայց վիճակեցաւ Հայոց և Բարդուղիմէոս Առաքեալ որ և կատարեցաւ առ մեզ յԱրերանոս քաղաքի։ Իսկ զՍիմովնէ, որ Պարսից վիճակեցաւ, ոչ զհաւատն կարեմ պատմել՝ եթէ զի՛նչ գործեաց և կամ ուր կատարեցաւ...

II, 35. ...Եւ իսկոյն պատգամ ընակէաց քաղաքին եկն առ Սանատրուկ, խնդրելով պայման ուխտի, զի մի՛ վրդովեսցէ զնոսա ի քրիստոնէութեան հաւատոց, եւ նոքա տացեն զքաղաքն ի ձեռս և զգանձս թագաւորին։ Զոր արարեալ յետոյ ստեաց. նա և զամենայն զաւակ տանն Արգարու մաշեաց սրով, բայց յաղջկանց, զոր եհան ի քաղաքէն ընակել ի կողմանս հաշտենից։ Սապէս և զգլուխ կանանցն Արգարու, որում անուն էր Հեղինէ, առաքեաց յիւրային քաղաքն ընակելի Խառան, ի վերայ թողլով նմա զտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր ի ձեռն նորա յԱրգարէ։ Այս Հեղինէ զարդարեալ հաւատովք, որպէս և զայր իւր զԱրգար, ոչ հանդուրժեաց ընակել ի մէջ կռապաշտիցն, այլ ընտրեաց զաւուրս Կղաւդեայ՝ն ովին, զոր մարգարէացաւն Ագաբոս. ԵՒ զբնեալ զամենայն գանձս նոցա յեկեղեցոս, և գնեաց զոսկեան բաղուստ յոյժ և բաշխեաց ամենայն խրատելոց. որում և վկայէ Յովսեպոս. զոյ և շնչէն նշանաւոր կոյ առաջի դրանն յեռուսաղէմ մինչև ցայսօր ժամանակի։

Мучен. ап. Ѳаддея и дѣвы Сандухтъ.

գիւղակատար պաշտօնէիցն, պատմեցին խստերախ անօրէն թագաւորին իւրեանց Սանատրկոյ։ (с. 45) ...Եւ նոյն ժամայն պատանի ոմն եհար զկուրծս երանելոյ կուսին ս. Սանդխտոյ ...և աւանդեաց զոգին ի Քրիստոս... (с. 46) և առեալ զմարմին սրբոյն Սանդխտոյ՝ եդ ի նմին տեղւոջ և արար անարևոյթ զհանգստարանն երանելի ս. տիկնոջն։ (с. 56) ...և թագաւորն բարկացեալ հրամայեաց փութով սպանանել զքահանայն։ Եւ կատարեցաւ ի նմին ժամու սրով։ Եւ քահանայսրբոյն... եղև շարժումն մեծ, և պատռեալ վիմին ընկալաւ զսուրբ հարսին առաքելոյն զօրութեամբն Աստուծոյ... (стр. 92) ...Եւ եղեւ ահ և թնդիւն եւ պատառեցաւ վէմն... և գտաք ընդարձակ յիւրաքանչիւր հանգստի... առաջինն՝ առաքեալն որ կայր ի մէջ պատարեալ վիմացն յարևելից կողմանէ որպէս երևեցաւն...Եւ յերրորդում աւուրն հասաք ի հանգստարան ս. Սանդխտոյ և աղօթեցաք... և եղև լոյս և երևեցան նշխարքն, և առեալ բերաք ի տեղին ուր նշխարք ս. առաքելոյն էին, և եդաք առ նմա...

Іосифъ Фл.

δρειαν πολλῶν σῖτον ὠνησομένους χρημάτων, τοὺς δὲ εἰς Κύπρον ἰσχάδων οἰσοντας. Ὡς δὲ πάλιν ἦλθον ταχέως κομιζοντες τοῖς ἀπορουμένοις διένειμε τροφήν, καὶ μεγίστην αὐτῆς μνήμην τῆς εὐπορίας ταύτης εἰς τὸ πᾶν ἡμῶν ἔθνος καταλέλοιπε.(Ib.4,3) ...Ἡ δὲ μήτηρ Ἑλένη, τὸν τοῦ παιδὸς θάνατον ἀκούσασα... παραγενομένη δὲ εἰς τὴν Ἀδιαβηνὴν οὐ πολὺν Ἰζάτῃ τῷ παιδὶ χρόνον ἐπεβίωσεν ἀλλὰ τῷ γήρᾳ καὶ τῷ τῆς λύπης ἀλγήματι πιεζομένη ταχέως ἀπέψυξεν. Ὁ δὲ Μονόβαζος τά τε ἐκείνης ὀστᾶ καὶ τὰ τοῦ ἀδελφοῦ πέμψας εἰς Ἱεροσόλυμα θάψαι προσέταξεν ἐν ταῖς πυράμισιν, ἃς ἡ μητὴρ κατεσκεύακει, τρεῖς τὸν ἀριθμὸν τρία στάδια τῆς τῶν Ἱεροσολυμιτῶν πόλεως ἀπεχούσας.

Лб.	Фв	Ан.

М. Хоренскій.	Мч. Ѳд.	Іос	Лабубна.	Фавстъ.	Анонимъ.
II, 36. Այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրէոյ, ոչ ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք, բայց ի շնոհաց Մեծին փաղաքի։ Զի ի շարժմանէ խախտեալ, քակեաց եւ վերստին շինեաց պայծառագոյն, և պարսպեաց կրկին պարսպով եւ պատուարաւ. եւ զինքն անդրի ի միջին հաստատեաց, մի դրամ ի ձեռն ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. եթէ ի շինել քաղաքիս ամենայն գանձքս ծախեցան և այս միայն մնաց։ Բայց թէ ընդէ՞ր Սանատրուկ կոչեցաւ, ասելի է... Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ ի դայեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ։ Սա թագաւորեալ յերկոտասաներորդի ամի Արտաշիսի Պարսից արքայի, կեցեալ ամս երեսուն՝ մեռաւ յորսի նետիւ ուրուք դիպեալ փորոտեացն, իբր թէ վրէժս հատուցեալ ընդ չարչարման սրբոյ դրստերն։ Ղէրոբէնոյ որդի Աէշաբարայ թոռի Բրէոյ զամենայն գործս, որ ինչ յառաջս Աբգարու և Սանատրկոյ Ա եղ ի դիւանին Եդեսիայ։			c. 48. Եւ յետ ամաց ինչ մեռաւ Աբգարոս և եկաց ի Բոգարոբիանս մի յորդոյ իւրոց, այր չար և ապստամբող... և ոչ ընդունէր զվարդապետութիւն քարոզութեան աւետարանին։ Յղեաց առ Ադդէ եպիսկոպոս... և ասէ. զոր ինձ խոյրս ուղղէնս զոր օրինակ առնէիր յառաջ հօր քոյ։ Եւ ոչ առ յանձն Ադդէ, առաքեաց անդրէն եւ ասէ. Ոչ թողում ես զպաշտօնս Քրիստոսի... եւ առնեմ խոյրս անիրաւութեան։ Եւ իբրև եկեալ նա՝ եթէ ոչ հաւանի նա կատարել զկամս նորա, յղեաց և խորտակեաց զբոնանորա, մինչդեռ նոքէք յեկեղեցւոջ ...Եւ քանզի իբրև խորտակեցին զոտս նորա՝ վաղվաղակի մեռաւ... c. 51. Որպէս են՝ թագաւորացն և թագաւորութեանն Աբգարու թագաւորի... այնպէս և յՈւռհայ բաղաքի Ղբոնբնեան՝ որդի Անակայ, որդւոյ Աբգաշարայ թոռանն Բրէոյ զամենայն ինչսդ միանգամ իբր եղեն Ադէի առաքելոյ... և Անանայ հաւատարիմ թագաւորին, և եդին ի տան յիշատակաց քարտիսից, ուր դնին մատեանք և օրէնք արքունականք...	IV, 14. Ապա գնայր Մարդպետն Հայոց ի սուրբ տեղացն եւ էջ յաւին գետոյն Հոսանացն Եփրատու... որ ի տեղւոջն ի հնոյն ինն շնոտ փաղաքի, զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղւոյն Մըծուրք կոչի։ IV, 24. Եւ բանային (Պարսիկք) զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց զարանց քաջաց զԱրշակունեաց և խաղացուցանէին ի գերութիւն զոսկերս թագաւորացն. բայց միայն զգերեզմանն շիրմին Սանատրէոյ արքային ոչ կարացին բանալ վասն անհեղեղ սկայագործ հաստաշինած ճարտարագործ արարածոցն։	c. 1. Անդ հայելով ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, զոր եգիտ գրոշմեալ ի վերայ արձանի է Մեծին փաղաքի յապարանսն Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն։

ГЛАВА VII.

О потомкахъ Арташеса II—Тиранѣ I, Тигранѣ II и Вахаршѣ.

а) О Тиранѣ.

М. Хоренскій. II, 62.[1])	Фавстъ.	Библія.	Ев	Каллис.
Թագաւորէ Հայոց Տիրան որդի Արտաշիսի յերրորդ ամի Պերոզի առաջնոյ Պարսից արքայի։ Սորա ոչ ինչ պատմին գործք մեծամեծք, այլ միայն թէ մտերմութեամբ ծառայեաց Հռովմայեցւոց. եկաց խաղաղութեամբ, որսոց և զբօսանաց պարապեալ, որպէս ասեն։ Եւ յետոյ երկուց լեալ՝ թեթև առաւել քան զՊնիփասոս երեքորեքեամբ անրաւ. զորս ոչ երկրակոխս, այլ օդագնացս համարէին. յոր խնդրեալ հեծանել Դոդոքէն ուրումն իշխանի Բշնունեաց, պարծէր ընչեղագոյն զոլ քան զարքայ։ Եւ եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին Աբշամունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից, ասեն. Ընդ-բնչիէ՝ դեղ զժառանգութիւնս, զի դեղ է. քանզի բազմացաք։ Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Առբերանոյ։ Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն դեղէ դեղ, ոչ ինչ ունկնդեր լինի Տիրան։	III, 8. ...Ապա հրաման ետ արքայ Խոսրով Դոդոքայ նահապետի Բշնունեաց զուգաղ հանել յաշխարհէ... Ապա Դոդոքէն երթայր... խորհուրդ միաբանութեան դնէր ընդ իշխանսն զօրացն Պարսից... III, 20. ...Զայնու ժամանակաւ մի էր երիվար արքային Տիրանայ, զորմէ կարի զարմանային։ Եւ էր ձին գունով ճարտուկ ճանճկէն... մեծ եւ բարձր երկայն քան զամենայն ձիս և տեսանելով քան զայլս գեղեցիկ... V, 18. Հարկանէր (սպարապետն Հայոց Մուշեղ) և յԱնգեղտունն զբազումս և հանէր ընդ սուր։ Բայց աշխարհն [յորում էր և գաւառն Հաշտենից], զի ոստան արքունի լեալ էր վաղ վաղ, ընակիչք գաւառին և ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան։ IV, 24. ...Եւ գային (Պարսիկք) պահ արկանէին շուրջ զԱնգեղ զամուր բերդաւն...զի անդ էին բազում Հայոց թագաւորացն գերեզմանք շիրմացն արանցն Աբշամունեաց. բազում գանձք մթերեալ մնացեալ կային ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ... III, 8. ...Եւ դիպեցան [սպարապետն Հայոց Վաչէ և անօրէն Դատարէ] միմեանց առ ափն ծովուն Բզնունեաց, յԱռեստն աւանի [որ յԱռբերանի գաւառի], ի ձկնատեսանսն արքունի ի վերայ գետակին...	Ис. XLIX, 20. Զի ասասցեն յականջս քո որդիքն քո, զորս կորուսեր. դեղ է դեղ տեղիս, ընդարձակեսցուք։		с. 16. Եւ յայնմ ժամանակի եկեալ ածին Փիլիպպոսի մատակպանքն ի կուտիցն յ կարի մեծ յոյժ... գեղեցկութեամբ և աբեղանեամբ առաւել քան զՊնիփասոս...

[1]) Объ источникахъ, на основаніи которыхъ составлены предыдущія главы отъ 37-ой до 62-ой включительно, см. изслѣдованіе мое объ „Армян. эпосѣ“, ч. II, стр. 52—76.

b) Тигранъ послѣднiй и его дѣянiя.

М. Хоренскiй. II, 64. [1])	Фавс.	Библiя.	Евсевiй.	Калл.
Փոխանորդէ զՏիրան՝ եղբայր իւր Տիգրան վերջին, թագաւորեալ Հայոց ի քսան և ի չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի. եւ երկայնակեաց եղեալ ամս բառասուն և երկու՝ մեռանի, ոչինչ գործ արժանի յիշատակի ցուցեալ այլ յաղջկանէ միոջէ ի յունէ ի կալանս ըմբռնեալ, ի ժամանակին յորում վախճանեցաւն Տիրոս երկրորդ թագաւոր Հռովմայեցւոց, որ անուանեցաւն Անդոնինոս Աւգոստոս։ Եւ Պերոզ արքայ Պարսից է Հռովմայեցոյց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յառաջ անուանիւր Վաղիքիոս ի յունաց լեզուն. բայց թէ Պարսք զնո՞չ կոչեն զնա, ոչ գիտեմ։—Արդ ասպատակելն Պերոզի ընդ Ասորիս՝ ի կողմանս Պաղեստինացւոց, վասն նորա և հրամանաւ նորին՝ և մերն Տիգրան ի մէջերկրեայս. և ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միոջէ իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ, զինչ ասեն Ղուինոս ինքեաբ յԱմենս ընդհանն շինէր. որոյ եւ անցեալ զօրօք բազմօք ի մէջերկրեայսն յետ մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս եւ արձակեաց զՏիգրան։ Եւ զՌոփի կոյս, զմերձաւոր իւր նմա կնութեան. զոր եկեալ ի Հայս ի բաց թողու, եւ ի նմանէ լեալ պատանիս զորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռոփեայ՝ Ռոփսեան. և զառաջին մանկանցն զլուսնահապետ կացուցանէ, և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի՛ անուանեսցին Արշակունիք...			Chron., II, p. 160, подъ 2053-ымъ годомъ: Տիրոս Անդոնինոս, որ կոչեցաւն բարեպաշտոն հանդերձ որդւովն Աւրեղեաւ և Ղուկաւ՝ ամս ԻԲ. և ամիսս Զ։ Ibid., подъ 2177-ымъ годомъ: Մինչդեռ Ղուինոս կայր յԱմենս ընդհանն շինէր. հուր յերկնից յարևմտից յարևելս ցոլացեալ երևեցաւ։ Ibid., подъ 2179-ымъ годомъ: Վաղիքիոս արքայ Պարթևաց է հռոմայեցոյց վայրս արշաւեաց։ Ib., p. 162, подъ 2181-ымъ годомъ: Ղուինոս կայր զՊարթևս հնազանդեաց և ել ի ճեմելի հանդերձ եղբարբն։	

[1]) Объ источникахъ, на основанiи которыхъ составлена предыдущая—63-ья глава, см. мое изслѣдованiе объ „Армянскомъ эпосѣ“, часть II, стр. 79.

c) Воцареніе Ваҳарша. Построеніе городка Басэна. Обведеніе стѣною города Норъ. Война съ хазирами. Смерть Ваҳарша.

М. Хоренскій. II, 65.

Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին. սա շինէ աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ի վերայ ճանապարհին. ուր ի գնալն մօր իւրոյ ի ձմերոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատեալ երկանց ի գնացու՝ ծնաւ ի վերայ ճանապարհին, ՝ի գաւառին Բասէան, ի տեղւոջ՝ ՈՐ ԽՈՐՆԻՆ ՄՈՐՅ Ի ԵՐՈՒԽ, զոր շինեաց յիւր անուն եւ կոչեաց Վաղարշաւան... [1])

Սա թագաւորեալ ամս բսան մեռաւ. թէ լոկ եւ այլքն կեցին. բայց ասեմ զսա և յետ մահուանն կեալ, յաղագս բարի անուանն բան զթուլագոյնս ի թագաւորաց։ Վասն զի ի սորա աւարս միաբանեալ ամրոխութիւն ՝ի հնոխանոցն, զխաղրոց ասեմ և զԲասլաց, արտաքս քանզզուռն ՃՈՐՅ ելանել, առաջնորդ եւ թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Սուրհապ, որք անցեալ վտարին այսր Կուր գետով։ Որոց պատահեալ Վաղարշ ամրոխիւ մեծաւ և արամբք մարտկօք՝ ցիր դիաթաւալ կացուցանել զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, և ձեգ զՀետ եղեալ անցանէ ընդ ԿՈՊԱՆ ՃՈՐՅ։ Որ միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն, յօրինեցին ճակատ. զորս թէպէտ եւ վանեալ քաջացն Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց։

С е б е о с ъ.

с. 34. Ապա եկն (ի Հայս) Տամ Խոսրով եւ արար երկու կռիւս՝ մի ՝ի Բասէան ի Բոլորպահակի, ՈՐ ՄՈՐՅ Ի ԵՐՈՒԽ ԽՈՐՆԻՆ, և մի ի Բագրեւանդ...

с. 148. Եւ իբրև ետես բազմութիւն զաւրացն Իսմայէլի՝ եթէ ոչ յաջողի նոցա գործն ի կողմանէ ամուր լերանցն Մարաց... բազումք ծախեցան յամուրս... և բազումք խոցոտեալ նետիւք... ոստուցեալ ի բաց ի կողմանցն յայնցանէ, դէմ եդին երթալ ի կողմանս հիւսիսոյ՝ յաղգն որ ըստ Կասպիական դրացն։ Զոգան հասին ի կապանն ՃՈՐՅ։ Եւ անցեալ ի ներքս ընդ Կապանն՝ աւերեցին զամենայն կողմանս աշխարհին՝ որ առ լեռնոտամբն. եւ ելեալ ընդդէմ նոցա զաւրս սակաւս որում Հոնաց գուռն կոչեն, հարին զնոսա, զի էին կողմնապահք տեղւոյն։ Եկն այլ զաւր ի կողմանցն Թեսալաց և բաղխեցին զմիմեանս... եւ ի պարտութիւն մատնեցաւ զաւրն Իսմայէլի... եւ ապրեալքն փախստական ոչ կարացին ճողոպրել ընդ կապանն, զի եկն այլ զաւր նոցա ի նոցա թիկանց և նոցա դէմս ի լեառն արարեալ ի դժուարս ՈՒՆՆ ԼԵՐՆԻՆ Կաւկասու...

с. 147. Յայսմ ամի ապստամբեցան Մարք ի ծառայութենէն Իսմայէլի... քանզի ոչ կարացին համբերել դառն եւ դժնդակ ծառայութեանն և հարկին ծանրութեանն, որ ի վերայ նոցա. զի անդրէն ի նոցանէ միոյ միոյ առնուին ՅԿԵ. պայուսակ դրամ. և որ ոչն կարէր տալ, առնուին ընդ միոյ միոյ դրամի մարդ մի, և ի բաց բարձին զՀեծելութիւն եւ զիշխանութիւն աշխարհին։

Хевон.

[1]) Объ источникахъ слѣдующей части этой же главы см. мое изслѣдованіе объ „Армянскомъ эпосѣ“, ч. II, стр. 80.

М. Хоренскій.

Եւ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի Նորա յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի։ Եւ Նոյն հետայն միաբանեալ զզօրս Հայոց, անցանէ ընդ Լեռնն Ռեզ վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն. և վանեալ սրով և գեղարդեամբ զՀոյզ ազգն զայնոսիկ, մի ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս. եւ զիւրոյ տերութեանն նշանակ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի յայտ լիցի ընդ հնազանդութեամբ լինել Հռովմայեցւոց։

Себеосъ.

Хевондъ.

с. 40. Յետ Նորա (Մահմետի) փոխանորդէ զիշխանութիւնն Սուլէյման... սա յերկրորդ ամի իշխանութեան իւրոյ գումարէր զօրս բազումս եւ տայր ի ձեռս զօրավարին Մսլիմայ և առաքէր ի դրունս Կասպից։ Որոց եկեալ եւ մարտ եդեալ ընդ զօրս Հոնաց որ ի Դարբանդ բազաքի, հարին զնոսա եւ հալածեցին ...եւ մինչդեռ քանդէին զպարիսպ ամրոցին՝ գտին վէմ մի մեծ ի հիմունս Նորա, որ ունէր վերնագիր գրոշմեալ օրինակ զայս. Մարկիանոս ինքնակալ կայսր շինեաց զքաղաք եւ զաշտարակս զայս... Եւ ինքն Մսլիմ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ անցանէր ընդ պահակն ճոյ ասպատակ սփռեալ յաշխարհն Հոնաց. եւ երթեալ բանակէր մերձ առ Թարգու քաղաքի Հոնաց։ Իսկ բնակիչք աշխարհին իբրև տեսին զՀէնն, որ զարթուցեալ հասանէր ի վերայ նոցա, վաղվաղակի ազգ առնէին արքային Խաղչոյ, որ անուանեալ կոչէր Խաքան։ Իսկ Նորա առեալ ընդ իւր զբազմութիւն զօրայն եւ զամենայն յաղթանդամ հսկայազունսն իւր...

ГЛАВА VIII.

О Хосровѣ I.

а) Какъ Агаѳангелъ разсказываетъ вкратцѣ.

М. Хоренскій. II, 67.

Որպէս ասացաք, ի Վաղարշայ առնու զԹագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորա, Հայր սրբոյ մեծի Տրդատայ։ Յաղագս սորա և համատոհմիցն կարճ ի կարճոյ իմն անցանելով ասող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս, փոքր ի շատէ պատմէ զմահն Աբրտաշէսի պարսից Թագաւորին, և զԲառնալ դէրոՒնեանն Պաբլևայ յԱբրտաշէսէ որդւոյ Սասանայ, և զնուաճել Պարսից ընդ ձեռամբ նորա, և զէնանիներէն լինել Խոսրովայ հօր Տրդատայ, և ասպատակաւ հիւսիսոյ առեալ զաշխարհն Պարսից և Ասորեստանի։ Յետ որոյ ասէ, թէ յղեաց Խոսրով յինքն քենի աշխարհն ի Հոռոմս Քաջանայ, զի ի դահճայինսն ի Ռիկոնս հասցէն և Արտաշրի ընդդէմ կացցեն։ Այլ նորա, ասէ, չը լինէին առնիներէր, զի հառանեալք և դեմբդեալք էին ի դէրոՒնեանն Աբրտաշրի դառ ընդ դէրոՒնեան աշխարհին ի քինոց և եղբայրութեանն։ Եւ եթէ, Խոսրով առանց նոցա վրէժս պահանջէ. և զնովիմբ ածեալ՝ ասէ, թէ ահա դառ ոդէպ ոդէպ զայս օրինակ առաք առեալ զամենայն երկիրն յապականութիւն քարշոցանէր։ Ասէ ապա և զգալն Անակայ նենգութեամբ, հրապուրեալ ի խոստմունս Արտաշրի, որ ասաց, եթէ զբուն պատուական զներ սեպհական Պահլաւ զայն անդրէն ի յեղ քարշոցից և զեղ ռոգա փառաւորիցից։ Վասն որոյ յանձն առեալ Անակայ, սպանանէ զԽոսրով...

Агаѳангелъ.

с. 29. Ընդ նուաղել ժամանակի Թագաւորութեանն Պաբլևայ, ի բառնալ դէրոՒնեան յԱբրտաշէսէ որդւոյ Վաղարշու, ի սպանանել զնա Աբրտաշրէ որդւոյ Սասանայ... (с. 30) Արդ ի միւս ևս գլուխ տարւոյն սկսանէր Խոսրով Թագաւորն Հայոց գունդ կազմել և զօրս բովանդակել... առաք առեալ զերկիրն (с. 31) ամենայն՝ յապականութիւն քարշոցանէր... Համարէր բառնալ զօրէնս տէրութեանն Պարսից։ Ուխտ եդեալ միանգամայն վրէժ խնդրել մեծաւ փնտռութեամբ։ Զի թէպէտ և էր ինքն ի մեծի տրտմութեան վասն բնութեան եղբայրութեան (с. 32) ազգատոհմին... զի էր Խոսրովա և դեսպան արարեալ զի ի քրիստոնէ դահճայինսն ի Ռիկոնս եկիցեն և նոցա ընդդէմ կացցեն ընդ նորա Թագաւորութեանն, անտի սմա ձեռն տուեալ ի հոգնոց Քաջանայ, և յայնմ մարզէ և յիրիցոնց ի բառն աշխարհին... սակայն տոհմքն և ազգապետքն... ոչ լինէին առնիներէր. զի դեմդրեալ և հառանեալ և նուաճեալ էին ի դէրոՒնեանն Աբրտաշրէ դառ ընդ դէրոՒնեան իրիցոնց ազգատոհմին և եղբայրութեանն... (с. 35) Եւ ահա դառ ոդէպ ոդէպ զայս օրինակ առաք առեալ աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն, որ ընդ Պարսից Թագաւորութեամբ... Իսկ իրրև զայն ամենայն չարիս ետես Թագաւորն Պարսից (Արտաշիր)... ազգի ազգի պարգևս խոստանայր, թերևս որ միայն գոցի, ասէ, որ զվրիժուց (с. 36) հատուցումն խնդրել մարթասցէ... Արդ ոմն ի միջոյ խորհրդեանն զլխաւոր նահապետ էր Պարթևաց տէրութեանն, որոյ անուն էր Անակ. յոտն կացեալ ի մէջ անցեալ՝ յիւրմէ ազգէն իրրև ի թիշնամւոյ վերայ խոստանայր վրէժ խնդրել։ Խօսել սկսաւ ընդ նմա Թագաւորն և ասէ. եթէ միայն զայդ նախանձ խնդրեսցես միամտութեամբ, զբնակութիւնն Պարթևական զներ սեպհական Պահլաւն ի յեղ քարշոցից և զեղ ռոգ եդեալ փառաւորիցից...

b) Царственные роды, отъ которыхъ произошли пареянскія племена. c) Потомство парсійскаго царя Арташеса до его прекращенія. d) Сказанія о Пахлавикахъ.

М. Хоренскій. II, 68, 69, 70.

II, 68. ...Արշակ Քաջ, որ ապրեցաւ Մակեդոնացւոյ՝ Ռոփաւորեցոյ յերկիրն Բռաշնոյ ամս ԼԱ. և յետ նորա որդի նորին Արտաշէս ամս ԻԶ. ապա Արշակ նորին որդի, որ կոչեցաւն Մեծ, որ զԱնտիոքոսն եսպան և զվաղարշակ զեղբարս նոցա ի Ռոփաւորեցոյ Հայոց, երկրորդ իւր առնելով։ Եւ ինքն չուեալ ի Բահլ հաստատեաց զթագաւորութիւնն ամս ԾԳ. վասն որոյ զարմք նորա Պահլաւք անուանեցան, որպէս և եղբօրն Վաղարշակայ՝ ի նախնոյն անուն Արշակունիք։ Յետ Արշակայ Մեծի առնու զթագաւորութիւնն նորա Արշական յերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց՝ ամս Լ. ապա Արշանակ ամս ԼԱ. յետ որոյ Արքէն ամս Ի. ապա Արքա-նէր՝ ամս ԽԶ...

II, 69. ...Յետ Արշաւրի, որպէս ասացաք, թագաւորէ Արդաշէս ամս ԼԴ. Դարեհ ամս Լ. Արշակ ամս ԺԹ. Արտաշէս ամս Ի. Պերոզ ամս ԼԴ. Վաղարշ ամս Ծ. Արդաման ամս ԼԱ... Բայց մեք ասացուք ի մատենէն, զոր երեր Խորոհրուտ զԲարսումայի։

II, 70. ...Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս երազոյն փոփոխոյ և աւրդրդումն հրոյն Տանուոյ որ ի Սանայ, և պատումն զՀսաւի, եւ Լուսնակն, և ախտաբնոչցն յառաջասացումն՝ որ են քաղեալք և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պոռնկական նոցունց Արդաշրի հանդերձ ապանութեամբ, և անմիտ հանձարարանութիւն մոգին դստեր վասն նոխուղին, և որ ինչ այլն ամենայն։ Նաև այծին գիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ աքնոցն, և զուշակումն ագռաւուն, և գերապանծին պահպանութիւն ահեղ-հանդերձ արբանեկութեամբ գայլուն. և միայնամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ...

Анонимъ.

c. 7. ...Եւ յամի մեռանելոցդի Անտիոքայ արքայի ապրեալի բաց կացին Պարթևք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոյ։ Եւ Ռոփաւորեցոյ Արշակ Մեծ որդի արքային Թէոտալացւոյ ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Բռաշնոյ...

c. 9. Յայնմ ժամանակի Ռոփաւորեցոյն Արշակ զորդի իւր Արշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի... Եւ լինին ամենայն ամք Արշակայ կենաց իւրոց ՃԼ. ամն եւ թագաւորեաց ամս ԾԶ։ Զկնի նորա թագաւորէ որդի նորա Արշակ ի վերայ Պարթևաց՝ ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Բռաշնոյ ամս Հ։ Ապա որդի նորա Աշնաշ՝ ամս ԼԲ։ Ապա Արքէն՝ ամս ԻԲ։ Ապա Արշաւիր՝ ամս ԽԵ։ Ապա Արդաշէս՝ ամս ԼԴ։ Ապա Դարեհ՝ ամս Լ։ Ապա Արշակ՝ ամս ԺԷ։ Ապա Արտաշիր՝ ամս ԽԶ։ Ապա Պերոզ՝ ամս ԿԶ։ Ապա Վաղարշակ՝ ամս Ծ։ Ապա Արդամա՝ ամս ԼԶ։

c. 10. ...Արդ թագաւորէ Արշակ Փոքր կոչեցեալ յամի ՃԻԹ. թագաւորութեան Արշակայ հաւր իւրոյ ի վերայ Հայաստան երկրի ի Մծբուին քաղաքի, եղեալ ի Երուվաղարշակա, զոր Ռոփաւորեցոյն Հայաստան աշխարհիս ամս ԽԲ։

Персидскій источникъ

[общій съ *Karnamak* Арташира Папака (нѣмец. пер. Nöldeke)].

S. 37. ...Nun *träumte Papak* eines Nachts, dass die Sonne vom Haupte des *Sâsân* aus die ganze Welt erleuchte... In der dritten Nacht sah er ebenso, wie die *Feuer* Frôbâ... im Hause des Sâsân gross wurden... Das wunderte ihn, und so berief er die *Weisen und Traumdeuter* vor sich... S. 41. ...Ardawan hatte ein herrliches Mädchen... Als nun eines Tages *Artachsir* im Rossstall sass... da sah sie ihn, beobachtete ihn und *knüpfte* darauf *mit ihm Liebe*... S. 41. ...Eines Tages berief Ardawan die *Weisen und Sternkundigen*... und fragte sie: „was beobachtet ihr in dieser Zeit über die Sieben (Planeten) und die Zwölf (Thierkreisbilder)?... S. 42. Darauf antwortete der Oberste der Sterndeuter... „Haftorang und der *Löwe* nehmen den Rand ein...“ S. 43. Dieser (Artachsir) sattelte zwei Pferde... auf eines setzte er sich selbst, auf das andre das Mädchen; sie schlugen den Weg nach Pars ein und eilten immer vorwärts... und ihren lief ein sehr dicker *Widder* nach... S. 47. Da aber die Majestät der Kajanier bei Artachsir war, so gewann dieser den Sieg, *tödtete* den Ardawan, und all sein Eigenthum kam in Artachsir's Hand... S. 59. ...Als die Tochter Ardawan's den so beschaffnen Brief sah nebst dem Gifte... dachte sie: „das muss ich thun...“ S. 59. Artachsir nahm es (Gift mit geröstetem Mehl und Milch) begierig zu essen. Wie man sagt, fuhr da aber das erhabne *Feuer* Froba, das siegreiche, wie der rothe *Adler* auf die Taube (?), auf das Mehl los, so dass der Becher voll Mehl dem Artachsir aus der Hand und auf die Erde fiel.

e) Хосровъ снова идетъ на Арташира, но безъ помощи римлянъ. f) Фирмиліанъ, епископъ Кесаріи Каппадокійской, и его исторія. g) Нашествіе на насъ Арташира. Пораженіе, понесенное императоромъ Тацитомъ. h) Миръ между парсами и греками. Арташиръ обстраиваетъ Арменію въ годы безначалія. i) Истребленіе рода Мандакуни Арташиромъ.

М. Хоренскій. II, 73, 75, 76, 77, 78.

II, 73 [1]). ...Այլ մեք այժմ որ ինչ զկնի կոտորածի ազգին Կարենան Պահլաւին, զորոյ զվրէժն ոչ Թուլագոյնս ինչ խնդրեաց Թագաւորն Հայոց Խոսրով։ Թէպէտ վախճանեալ Փիլիպպոսի և շփոթեալ Թագաւորութեանն Հռովմայեցւոց, մարդ ի մարդոյ առնելով զտէրութիւնն սակաւ ժամանակեայ՝ Դէքիոս և Գալլոս և Վալերիանոս կայսերք, ոչ օգնեցին նմա, սակայն Խոսրով զբոլոր նրովք և այլ սիրելեօք յարուցելովք յինքն և հիւսիսային աշխարհէ Աբոշրէյաղթեաց, հալածական առնելով զինքն յաշխարհն հնդկաց։

II, 75. Փիրմելիանոս [всѣ списки имѣютъ: «Պերմելիանոս»] եպիսկոպոս կեսարացոյ կապադովկացւոյ էր սքանչելի յուսումնասիրութեան, որ և ի տղայութեան իւրում առ Որոգինէս երթեալ վարժեցաւ։ Սա բազում խօսս արար, յորոց մի է պատմութիւն հալածանաց եկեղեցւոյ, որ յառաջ յաւուրս Մաքսիմիանոսի և Դեկոսի յարեաւ, և որ հուսկ յետոյ յամս Դիոկղետիանոսի, շարայարեալ ի նա և զգործս Թագաւորացն։ Ցորում ասէ վեշտասաներորդ եպիսկոպոս կացեալ Աղէքսանդրացւոյն Պետրոս, վկայեալ յինքեարքդ ամ հալածանացն։ Գրէ բազում վկայելոց և ի Խոսրովու ի մերում աշխարհիս, համայն և յետ նորա օտարք յօտարաց։ Բայց զի ոչ ճշմարտութեամբ ոճով պատմէ, և ոչ զանուանս նշանակէ կամ զտեղի կատարմանցն, ոչինչ կարևորագոյն համարեցաք երկրորդել։ Նոյնպէս և որ զԱնդոնի որդւոյ Սևերեայ ասէ, պատերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի ի Միջագետս, և Դանիել ի Դէլ Եդեսայ։ Խառանոս, և մերոյն Խոսրովու ոչ յոր հա-

Агаѳангелъ.

c. 30. ...սկսանէր Խոսրով Թագաւորն Հայոց գունդ կազմել և զբոլոր բովանդակել, գումարել զբոլոր Աղուանից և Վրաց և բանալ զդրունս Ալանաց և զլեռոյն Պահակին, հանել զբոլոր Հոնաց ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի դրունս Տրսրոնի։

c. 33. ...իբրև ետես Թագաւորն Պարսից (Արտաշիր) զայն ամրոխ կազմութեան գնդի ...ել և նա ընդ յառաջ նոցա ի պատրաստութիւն պատերազմի։ Բայց սակայն ոչ կարաց ունել զդէմ նորա, փախչելոյ լինէր առաջի նոցա...

c. 39. ...յանկարծ յեղակարծումն ժամանակի զէնս վերացուցեալ՝ զԹագաւորն (Խոսրով) դիմաւալ կացուցեալ յերկիր կործանէին... Իսկ իբրև զայն գիտացին նախարարք Հայակոյտ զօրացն,

Евсевій.

Chron., II, p. 166, подъ 2268-ымъ и 2273-имъ годами отъ Авраама:

Փիլիպպոս հանդերձ որդւովն սպանաւ։

Դեկիոս ամ Ա. և ամիսս Գ։

Գալլոս և Վոլուսիանոս ամս Բ. և ամիսս Զ։

Վալերիանոս և Գալիանոս ամս Ժէ։

Վալերիանոս յարոյց հալածանս Քրիստոնէից և առ ժամայն ծառայութիւն կրեաց ի բարբարոսաց։

Ib. VI, 27. Սքանչելի էր յոյժ յայնմ ժամանակի Պերմելիանոս [вар. въ друг. главахъ: Պերմեղեղիանոս, Պերմեղեղիանոս] եպիսկոպոս եկեղեցւոյն կեսարացոյ կապադովկացւոյ. զի այսպիսի փոյթ պնդութեան յանձին ունէր վասն Իրիգինեսի [вар. въ XLVI гл. Որոգինէսի]. զի երբեմն յաշխարհն իւր՝ ուր ինքն, յղեաց և կոչեաց զնա, երթալ իբրև յօգուտ և ի շահ եկեղեցեաց։ Ի ժամանակի իբրև եկն նա յերկիրն Հրէաստան՝ ժամանակս բազումս եղև առ նոսա...

Ib. VI, 28. Եւ իբրև ելից կատարեաց Աղէքսանդրոս ինքնակալ զերեքտասան ամ զԹագաւորութիւնն Հռովմայեցւոց, Մաքսիմոս կալաւ զկնի նորա. զի սոյն սա, վասն զի եղիցի նա հակառակ թշնամի

---

[1]) На основаніи какихъ источниковъ составлены предыдущія главы—71-я и 72-я, а также первая часть настоящей главы,—неизвѣстно.

[2]) *Chronicon Paschale* (источникъ общій съ Хоренскимъ), *Migne*, S. g. T. 92, p. 656: „Ἀντωνῖνος Καράκαλλος κατὰ Περσῶν ἀπελθὼν καὶ ἀναλαβὼν τὴν Ὀσροηνήν, συμβαλὼν εἰς τὸν πόλεμον ἐσφάγη μέσον Ἐδέσσης καὶ Καρρῶν“.

М. Хоренскій.

կամտեալ [два списка: Հակամիտեալ]։ Իսկ որ ինչ զկնի մահուան Խոսրովու մինչև ցթագաւորութիւնն Տրդատայ ի ժամանակս անիշխանութեան պատմէ, ստոյգ համարելով, երկրորդեմք համառօտ բանիւք...

II, 76. Նոյն պէր ասէ, թէ յետ սուսերահարն լինելոյ Խոսրովու, միաբանեալ Նախարարք Հայոց՝ ածեն իւրեանց յօգնականութիւն զզօրս Ցունաց որ ի Փոիւգիա՝ Պարսից ընդդիմանալ և պահել զաշխարհս։ Եւ իսկոյն ազդեցին Վաղէրիանոսի կայսեր։ Բայց վասն զի Գունդք [Գուիթք] անցեալ ընդ Դանուբ գետ՝ զբաղում գաւառս գերի վարեցին և զԿիւկղադայ կղզիս աւարառին, վասն որոյ ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թեւարկել Վաղէրիանոս. նա և ոչ յերկարէ զկեանսն, առնլով ի նմանէ զթագաւորութիւնն Կղաւդիոս, և յետ նորա Աւրէղիանոս հուպ ընդ հուպ փոխանորդելով զմիմեանս. այլ և ամսականօք թագաւորեալ Կինդոս և Տացիդոս և Փղորիանոս եղբարք։ Վասն որոյ համարձակաբար արշաւեալ ի մեզ Արտաշրի, և զզօրս Ցունաց փախստական արարեալ գերելով զյոլով մասն աշխարհիս՝ յաւերդարձուցանէ։ Յորմէ զաղթեալ Նախարարն Հայոց, հանդերձ ազգաւն Արշակունեաց ի Ցոյն ապաւինէին. յորոց մի էր եւ Արտաւազդ Մանդակունի, որոյ առեալ զՏրդատ որդի Խոսրովու ի դուռն կայսեր հասուցանէ։ Վասն որոյ հարկաւորեալ Տակիտոս, ընդդէմ Արտաշրի գայ զկողմամբք Պոնտոսի, և զեղբայր իւր զՓղորիանոս այլով գնդաւ ընդ Կիւլիկիայ արձակէ։ Իսկ Արտաշրի հասեալ ի Տակիտոս, ի փախուստ դարձուցանէ, որ և սպանաւ ի յիւրոցն ի ձանիս [1]) Պոնտացւոց, որ են Խաղտիք. նոյնպէս և եղբայր նո-

Агаѳангелъ.

գունդ գունդ հատանէին, զկնի լինէին...

с. 41. ...Եւ եղև իրրև լուաւ զայս (զսպանումն Խոսրովու) թագաւորն Պարսից, զուարճանայր, զուարթանայր, տօն մեծ ուրախութեան առնէր զօրն զայն. և բաղում ուխտ ատրուշանացն կատարէր։ Զօրաժողով լինէր (Արտաշէր)։ խաղայր գնայր, ասպատակ սփռէր զկողմամբք Հայաստան աշխարհին... Արդ ոմն պրծեալ սպրեցուցանէր ի հինէ անտի յորդւոցն (с. 42) Խոսրովու թագաւորին Հայոց՝ մանկիկ մի փոքրիկ անուն Տրդատ. առեալ դայեկացն փախուցեալ ի դուռն կայսէր ի կողմանս Յունաց։ Ի զերիէն Հայոց այնուհետև եկեալ արքայն Պարսից յէր անուն զտեղիսն անուանէր. և զզօրսն Ցունաց փախչուստական առնէր. հալածական տանէին մինչև ի սահմանս Ցունաց։ Վիհս փոսացուցեալ սահման հաստատէին. և տեղւոյն անուն եդեալ գրուանս քարոյ առ տեղեաւն, որում Ոյծք կոչէին։ Եւ զայլ մարդիկ երկրին խաղացոյց, և զշէրդն յինքն գրաւեաց։

Евсевій.

տանն Աղէքսանդրեայ արքայի որ ի բաղում հաւատացելոց հաստատեալ էր, յուզեաց և յարոյց հալածանս, եւ զառաջնորդս եկեղեցեաց միայն զնոսա հրամայեաց կոտորել... Յայնմ իսկ ժամանակի արբ իւր Որոգինէս Խոսրովան Վէրայնոյ և Գրիգոր յանուն Ամբրոսեայ և Պրոտոկոսեայ երիցանց եկեղեցւոյն Կեսարացւոց... զի գրոշմեալ իսկ է նորա զայն ժամանակն զհալածանացն ի մեկնութեան անդ քսան և երկուցն, զոր արարեալ է նորա վասն աւետարանին Յովհաննու և ի բաղում թուղթս իւր։

Ib. VII, 32. ...Իսկ յետ պաշտելոյն Թէոնեսեայ զինն և տասն ամ, կալաւ յետ նորա զեպիսկոպոսութիւնն Աղէքսանդրացւոց Պետրոս, որ փառաւորեցաւ նա առաւելապէս զերկոտասան ամ յեպիսկոպոսութեան անդ... Արդ յոմն ինքնրդրի հալածանացն հատաւ գլուխ նորա և զարդարեցաւ պսակեալ վկայութեամբ...

---

[1]) *Malala*, хронографіей котораго пользуется Хоренскій, имѣетъ здѣсь (p. 301) ἐν Τζαννικῇ τοῦ Πόντου.

М. Хоренскій.

բա Փղոնեանս յեւ ասեսուն և սմ [1]) սասոյ է Տարսն։

II, 77. Բայց Ցունաց Ներքասարեաց Պոնտոս, և խաղաղութիւն արարեալ ընդ Արտաշրի բաժանէ զաշխարհս սահմանադրութեամբ ի սոս գործելով։ Եւ Արտաշրի նուաճեալ զազգ նախարարացն, զգաղթեալսն անդրէն դարձուցանէ և զամրականսն ի վայր իջուցանէ, բայց է նախարարէ սմենի՝ որոյ անուն Օտայ էրէր, ի տոհմէ Ամատունեաց, որ փեսայ էր ազգին Սղկունեաց և սնուցող Խոսրովիդխտոյ՝ դստեր Խոսրովի. որչացեալ յամուրն Անի իբր ի ներքնէ հանդարտութեան ղօղեալ[2])։ Իսկ Արտաշէս գեղեցկապէս յարդարեալ զաշխարհս Հայոց... Եւ զմեհենիցն պաշտամունսն առաւել ևս յորդորէ, այլ և զհուրն Որմզդական որ ի վերայ բաղնի՝ որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել...[3]) Ե՝ ջերմեր զրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ և ամենևիմբ ջեր անուն հաստատէ։

II, 78. Բայց Արտաշէս լուեալ էր, թէ ն ի նախարարացն Հայոց սեբեալ յորդոյն Խոսրովու, փախուցեալ ապրեսոյոյ։ Եւ քննեալ թէ ո՛վ որ նա իցէ, եղև վերահասու, թէ նա է Արտաշէս յազգէն Մանդակունեաց, հրամայեաց զամենայն ազգն ջնջել սատակմամբ... Բայց կոյս մի գեղեցկագիտակ ի քերցն Արտաւազդայ զողացեալ Տաճատոյ ուրումն, որ էր լեալ յազգէն Աշոյն, ի զաւակէ Գուշարայ Հայկազնոյ, փախուցեալ է Կեսարացոյ տաղտին ապրեցուցանէր, ամուսնաւորեալ ընդ ինքեան վասն չքնաղութեան կերպարանին։

Агаѳангелъ.

с. 167. Իսկ նոքա վաղվաղակի յղէին անդրնախարար ղոն աւագ՝ որոյ անուն Օտա էրէր...

с. 641. Եւ որ առաքեցանն յարքայէն՝ զի ածցեն զնոսա (զորդիս Գրիգորի), այսոքիկ են. առաջնոյն անուն Արտաշէս, որ սպարապետն էր ամենայն զօրացն Հայոց Մեծաց, և երկրորդին Տաճատ անուն՝ իշխան Աշոյոց գաւառին. երրորդին Դատ անուն՝ Կարապետ արքային։ Արդ իբրև եկին հասին յաշխարհն Կապադովկացւոց և զտին զվրթանէս է Կեսարացոյոց տաղտին...

Евсевій.

Chron., II, p. 168, подъ 2286-мъ и 2294-мъ год. Կղեմենտոս ամ Ա. եւ ամիսս Թ։ Ադրեղիանոս ամս Ե. և ամիսս Զ։

Ibid., Series regum (въ началѣ II ч., стр. 22). Կոնդոնոս [1]) սպանաւ յԱկուիղէա։

Ib. II, p. 168. Տիկնոս ամիսս Զ։ Ցորոյ սպանութեանն ի Պոնտոս՝ Թագաւորեաց Փղբինոս սասոյ ԶԲ. [1]). Յետ որոյ սպանութեանն է Տրոսն՝ ԼԱ. Ներքասարեաց Պոնտոս ամս Զ. և ամիսս Դ։

---

[1]) См. выше, ч. I настоящаго изслѣдованія, стр. 129.

[2]) Ср. у *Филона*, De Provid., II. „Ոչ է պարտ... զրքն և վարդքն քաքսել“։

[3]) Источники этой части главы см. во II ч. моего изслѣд. объ „Арм. эпосѣ“, стр. 70.

ГЛАВА IX.

О Трдатѣ Великомъ.

I.

a) Подвиги Трдата въ годы безначалія въ Арменіи. b) Подвиги воцарившагося Трдата до его увѣрованія.

М. Хоренскій. II, 79, 82.	Евсевій.	Каллисѳенъ.	Аг	Малала.
II, 79. Պատմէ զնահատակութեանցն Տրդատայ նախ ի մանկութեանն յերիվար կամաւք աշխատիլ և կորովի ձիավարեալ և զէնս շարժեալ յաջողակարարս և այլ պատերազմականս սատանել ախորժակս. ապա ըստ Պեղոպոնէսացւոյ Դիոնեսիան հրամանին Հիէիդեայ ի Տրդատայ ոգոնին սատանելեալ քան զկիզիոսորդաս Հռոդոսցի, որ զվէշ և էր կալեալ յաղթէր. դարձեալ և քան զկերասս Աբգենացի. զի նա զչիշեալ եղէն Ռոփենայ, իսկ սա զերկուց ցլուց վայրենեաց միով ձեռամբ կալեալ զեղջերէն Ռոփենայ հանդերձ ընդվզեալ ջախջախմամբ։ Եւ ի ձիընթացս մեծի կրկիսին կռուեալ կոծեալ ի հմտութենէ հակառակադրին ոստուցեալ յերկիր անկս, և բուռն հարեալ արգել զկատուն. ընդ որ ամենեքին զարհուրան։ Եւ ի պարբերաշրջանն Պոռոսայ ընդ Գոռն, եղև սովատիկ և յոչ գոնելոյ շրջանաւոցն յորիսն զերդն ի վերայ և սղանին զնա. նոյնպէս և ի վերայ ամենայն իշխանացն դիմեցին։ Իսկ Տրդատ միայն ընդդէմ կացեալ, չեթող զոք մտանել յապարանսն Լիկիանոսի, առ որում ինքն Տրդատ էր։ Բայց կարս հանդերձեալ որդւովն կռուինս և Նոմերիանոսի թագաւորեաց. և զօրաժողով եղեալ, ետ ճակատ ընդդէմ Պարսից արքային, և յաղթեալ՝ դարձաւ ի Հռոմ։ Վասն որոյ բազում ազգս ի սատարութիւն կալեալ Արտաշրի, թիկունս արարեալ զանապատն Ցանկասդանի, դարձեալ ետ ճակատ ընդ զօրս Հռոմայեցւոց	Chron., I, p. 131—32. Վասն ոգոնին դնելոյ, որ են Տրդատայ հրահանգք... բայց ոմանք զբովանդակն երիս ասեն մինչև ցիփիտոս, որ նորոգեաց զոգոնն։ Սա էր Հեղլեացի և հանդերձապետ Եղազացւոց աշխարհին, կամեցաւ ցածուցանել զմարտս բաղաքաց, ի բնաւ իսկ ի Պեղոպոնէսայ առաքել տեսողս, որք սատանիցն զցածնուլ գրգռելոցն պատերազմաց։ Ի դիցն հրահանգ ինչ այսպիսիք Պեղոպոնէսացւոյ. մտէք ի մեհեանն և զոհս մատուցէք...	c. 16. Աղեքսանդրոս... երկոտասանամեայ եղեալ... կամաւք ի ձի աշխատիլ։ c. 23—24. Ասէ Փիլիպպոս (ցԱղեքսանդրը). կամիս տեսանել զՀանդէս Ոլոմպիացն։ Ասէ մանուկն... կռուեալ կամիս, հայր... Եւ նորա զարհուրեալ ընդ յոժարութիւնն ասէ. որդեակ, եթէ կամիս՝ երթ։ c. 26. ...Եւ զայս գիտացեալ կորովամիտն Աղեքսանդրոս, անկեալ ի վայր յերկիր որք վարէին, նախ թոյլ տայր Աղեքսանդրոս անցանել յառաջ Նիկողայոսի...		p. 302. Ὁ δὲ αὐτὸς βασιλεὺς Πρόβος ἐπολέμησε τοῖς Γόθοις ἐν τῷ Σιρμίῳ. καὶ ἐν τῷ πολεμεῖν αὐτὸν ἐγένετο λίμος κοσμικὸς μέγας, καὶ μὴ εὑρεθέντων ἀναλωμάτων ἐστασίασεν ὁ στρατός. Καὶ ἐπελθόντες ἔσφαξαν αὐτὸν ἐν τῷ Σιρμίῳ...

М. Хоренскій.

կրկին՝ ասսի և անտի Եփրատու, յորմէ սպանաւ Կիւրոս ի Ցոինովն [вар. ի Ցիրինոն, 2 списка: ի Ցոյնս]։ Նոյնպէս և Կոռնոս, որ ի վերայ Կոռնակայ[1]) [вар. որ ի Կոռնակայ] չոգաւ յանապատ, ընդ որում և Տրդատ. և սատակեցաւ նա և զօրն, և մնացեալքն ի փախուստ դարձան։ Յորում և Տրդատայ վիրաւորեալ երթալոյ, ոչ աճապարեաց ընդ փախստեայսն, այլ առեալ զքէն նոցա և զկաղմած ձիոյն, ի լուր [вар. ի լիւղ] ընդ լայնատարած խորայատակն անցանէր ընդ Եփրատ ի բուն զօրսն իւրեանց, ուր Լիկիանոսն էր։ Ընդ նոյն աւուրս լինի սպանեալ և Նոռնոս ի Թրքէ, և փոխանորդեալ զԹագաւորութիւնն Դիոկղէդիանոս։

II, 82. ...Իսկ Տրդատ ի Հաղարապետութիւն Հայոց զՕդոյն կացուցանէ... Եւ առաւել ևս զիւր դայեկորդին, զՄանդակունի Աբրասաղ վասն լինելոյ նորա նմա պատճառ փրկութեան եւ հայրենականացն հասելոց փառաց. յաղագս որոյ ի ձեռն նորա տայ ըստ-ըստ-ելութիւն զերծոյն Հայոց։ Նորին աղագաւ և զՏաճատ քեռայր նորին նշխան ի վերայ գաւառին Աշոյ կարգէ։ Սա էր որ յապայսն զգացոյց աներոյն իւրոյ Արտաւազդայ և նա արքայի՝ նախ զԳրիգոր Անուոյ լինել որդի, և ապա զկնի վասն որդւոյն Գրիգորի, որպէս հմուտ եղեալ ի Կեսարացւոց քաղաքին բնակելով։

Իսկ քաջին Տրդատայ երագապէս և բազում ճակատս տուեալ նախ ի Հայս և ապա ի Պարս, իւրով անձամբ առնէր զյաղթութիւն։ Որ ի միում նուազի առաւել քան զեղիանան զայն ի հնումն կանգնեաց զնիզակն յօգնական համաթիւ վիրաւորաց...[2]) Եւ այսպիսի նահատակութեամբք յամեալ ի Պարս և յԱսորեստան, անդր ևս քան զՏիզբոն յարձակի։

Евсевій. **К.**

Ib., II, p. 166, подъ 2301 г.: Կիւրոս հանդիպեալ որդւոյ-ն Կիրինեայ-Նոմերիանոսի՝ ամս Բ։

Ի Կիւրոյ վախճանելն ի Միջագետս, Նոմերիանոսի առ նովաւ լինէր սպանանէլ Թրքէ և Կիրինոսի նոյնպէս ի Կոռնակայ պատերազմին։

[Латинс. перев. *Иеронима* (*Migne*, XXVII, p. 657). *Carus* Narbonensis cum omni Parthorum regione vastata Chochem et Ctesiphontem nobilissimas hostium urbes cepisset, super Tigrim castra ponens, fulmine ictus *interiit*... *Carinus* proelio victus apud *Margum* (sic!) *occiditur*].[1])

Ib. подъ 2303 годомъ: Դիոկղէդիանոս ամս Ի։

Агаѳангелъ. **М.**

с. 157—158. Իսկ Թագաւորն (Տրդատ) ...որ այնչափ անուանի եղեալ քաջութեամբք առաւելուք ի մարտս պատերազմացն նաեւ յուղիմպիադոն Ցունաց հսկայազօր երևեալ, բազում գործս արութեան և անդ ցուցեալ և ոչ սակաւ մղեալ պատերազմունս յայնկոյս Եփրատ գետոյ ի կողմանս Տաճկաց, ուր և կարեվէր խոցեալ ելանէր երթալոյ ի պատերազմէն. իսկ նորա առեալ զերիվարն և զասպազէնն նորին և զնոցա զառնաղն առեալ կապեալ ի Թիկունս ի վերայ մկանացն ի լեռ անցանէր ընդ գետն Եփրատ։

с. 167. Իսկ նորա վաղվաղակի յղէին անդր նախարար զոմն աւագ՝ որոյ անուն Օդա կոչէր։ Եւ գնաց նա իբաղաքն Արտաշատ՝ հանել զնա (զԳրիգոր) ի խոր բանդէ վիրապին։

с. 101. Մինչդեռ խորհէր Տրդատիոս խօսել և այլ ողբով ընդ նմա (Գրիգորի)...ոմն մատուցեալ ի նախարարացն սկսաւ խօսել... դա է որդի Անուոյ մահապարտի, որսպան զՀայր քո Խոսրով...

с. 639. ...յայնմ ժամանակի լուան յոմանց իտեղեկաց՝ որ գիտակ արարին զԹագաւորն վասն Գրիգորի, զի յառաջ մինչդեռ ի մանկութեան տիսն էր ամուսնացեալ և երկուս որդիս ստացեալ...

с. 641. Եւ որ առաքեցան յարքայէն՝ զի ածցեն զնոսա (զորդիսն Գրիգորի) այսոքիկ. են առաջնոյն անուն Աբրասաղ, որ սպարապետն էր ամենայն զօրուն Հայոց մեծաց. և երկրորդին Տաճատ անուն՝ նշխան Աշոյ գաւառին. եւ երրորդին Դատ անուն՝ կարապետ արքային։

с. 103. Իսկ Թագաւորն Տրդատ զամենայն ժամանակս իւրոյ Թագաւորութեանն աւերէր քանդէր զերկիրն Պարսից... զաշխարհն Ասորեստանի աւերէր եւ հարկանէր ի հարուածս անհնարինս...

---

[1]) О коньектурѣ, предложенной мною по поводу происхожденія слова Կոռնակ, см. выше, ч. I настоящаго изслѣдованія, стр. 143—144.

[2]) Ср. *I кн. Паралип.*, XI, 12: „Իդբաամ... նա ձգեաց զսուրն իւր միանգամայն ի վերայ երեք հարիւր վիրաւորացն ի միում ժամանակի“։

c) О приходѣ Анака и зачатіи св. Григорія. d) О рожденіи и житіи св. Григорія и его сыновей. Краткое изложеніе изъ письма епископа Артитеса, написаннаго по просьбѣ отшельника Марка, жившаго въ Агротчанѣ. e) Подвигъ Трдата на войнѣ въ Аxванiи, гдѣ онъ разсѣкъ пополамъ царя басиловъ.

М. Хоренскій. II, 74, 80, 85.

II, 74. Արդ փախուցեալ ի Խոսրովայ Արտաշէր մինչ ի յաշխարհն Հնդկաց և Նեղեալ յոյժ... Թագաւորութեան ձև և շուք խոսրանայր և զհասարակ Արեաց, ընդ իւրով ձեռամբ երիտասարդ իւր լինել։ Յոր հրապուրեալ Անակայ, որ էր ի ցեղէն Սուրենեան Պահլաւէ, յանձն առնու սպանանել զԽոսրով։ Եւ հարուածն պարծաւոր փախստական լինի։ Արտաշիր է. եւ զհետ մտանելով զօրացն Պարսից առ պատճառէ՝ որպէս թէ փախստական վարելով զնա ընդ Ասորեստան, հանեն զառեղերբ սահմանացն Ատրպատականի ընդ մէջ Կորդուաց։ Զոր լուեալ մեծին Խոսրովայ յՈրեսայոյ գաւառին, իբր զԿարենեանցն կարծեցեալ եկաւորութիւն, զունդ առաքէ յօգնականութիւն Անակայ։ Որոց պատահեալ Անակայ ածեն զնա հրամանաւ Թագաւորին ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արտազ, ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ և մեծի առաքելոյն Թադէի։ Եւ աստ ասեմ զրոյց զսքանչելի ծերոյն... Արդ ի բնակելն Անակայ ի դաշտին Արտազ, պատահէ սորա տեղի օթարանին մօտ առ դիրս սրբոյ առաքելոյն, որպէս թէ ի ներքսագոյն սրսկապանի խորանին. և անդ ասէն զյղձրինն մօր սրբոյ և մեծի Լուսաւորչին։ Վասն որոյ և զնորին առաքելոյ շնորհն ընկալեալ, որ առ հանգստարանաւ նորին զլինելութիւնն է առ, զնորն ելից զհոգևոր հրաշալիսն պակասութիւնն։ Եւ յետ անցելոյ երիտասարդ ամաց դալստեանն Անակայ ի հայս, յերրորդումն սպանանէ զԽոսրով, որ Թագաւորեաց ամս քառասուն և ութ. և մեռանի ինքն և իւրքն ամենայն, պահելով խնամոցն Աստուծոյ զսա միայն, որ ակնարկութեամբն Աստուծոյ և շնորհօք առաքելոյն ստեղծանել կամ՝ լուսաւորել ասեմք յարգանդի

Агаѳангелъ.

c. 30. ...սկսանէր Խոսրով Թագաւորն Հայոց գունդ կազմել... ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի...

c. 35—37. Իսկ իբրև զայն ամենայն չարիս ետես Թագաւորն Պարսից (Արտաշիր) ...Նեղեցաւ... ազգի ազգի պարգևս խոստանայր... որ զվրիժուց հատուցումն խընդրել մարթասցէ, յերկրորդական գահ իւրոյ տէրութեանն մատուցանել խոստանայր... և երիտասարդ ինձ կոչեցից... Յայնմ ժամանակի հանդերձեցաւ կազմեցաւ Պարթևն (Անակ) եղբարբն իւրով... ելեալ երթայր հարուածն պարծաւոր ի կողմանս Հայոց, իբրու թէ ապստամբեալ ի ցեղ յարքայէն Պարսից։ Եկեալ յանդիման եղև Թագաւորին Խոսրովու յՈրեսի գաւառի, ի Խաղխաղ քաղաքի, ի ձմերոցս արքայութեան Հայոց...

c. 38—39. Իսկ իբրև եկին հասին աւուրբ ջերոտ հարաւահողմն գարուն դրանցն բանալոյ... վատ խորհուրդ ի միտ արկանէր (Անակ). առնոյր զԹագաւորն մեկուսի նա եւ եղբայր իւր հարազատ... զէնս վերացուցեալ զԹագաւորն դիթաւալ կացուցեալ յերկիր կործանէին...

Зенобъ-Глакъ

(источникъ, общій съ Хоренскимъ).

c. 20. Իսկ այր ոմն անուն Անակ, ի նոյն ազգէն Արշակունեաց, խորհուրդ արարեալ առ արքայն Պարսից՝ գալ սպանանել զԽոսրով... և ի կատարել երիտասարդ ա-մէն...յանկարծակի զէնս ի վերայ յարուցեալ զԹագաւորն դիթաւալ կացուցանէր...

c. 21. Արդ մինչ է Պարսկին դիմեալ գայր Անակ յԱրտազ գաւառ ի Հանդիստ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի՝ ասէն զբրբոյն Գրիգորի յղորինն անդ լեալ, որ և զնորին հաղորդինն էլից զկարգն։ Արդ մինչ ի խաղաղութեան էր Խոսրով, այր մի որ կոչէր Բուրդար՝ ի նշանաւոր ազգէն Պարսից՝ ելեալ զկնի Անակայ և եկեալ մինչև յԱրտազ և անդի ելեալ գնայ

М. Хоренскій.

մօրն, զառաքելութեան իւրոյ զշնորհս ի ձեռն տալով նմա։

II, 80. Այլ ումն է Պարթևոյ ոչ ի փոքունց և յաննշանից, որում անունն էր Բուրդար, քնացեալ առեալ և էիսել է քաղաքն Գանձակայ, պանդխտեալս է կեսարիայ։ Եւ առեալ են է հաւատացելոց, որում անուն Սոփէ կոչիւր, փոյր ուրուն ծեծապան, որ Եւթաղեոս յորդորէր, զբնոյս անդրէն քնալ յերկիրն Պարթևոյ հանդերձ կնաւ իւրով. զորոյ շնչեալ հասեալ աներոյ նորա Եւթաղեայ, համոզեալ արդելոյր։ Որոյ հանդիպեալ ծննդեանն մերոյ Լուսաւորչին, ըստ պատահման Տրդատ արքունի։ և ի հասանել աղետին՝ առեալ Եւթաղեայ զբոյր իւր և զայրն նորա հանդերձ մանկամբն է կապարովկիոյս աշխարհն դառնայր։ Այլ զայս ամենայն գործէ յառաջատեսութիւնն Աստուծոյ, որպէս ասէ էն ինչոյս ասելիքն[1]), յայտագս որ ի մեզ փրկութեանն ճանապարհ։ Ապա թէ ոչ, որո՞ւմ յուսոյ ակն ունելոյ զմանուկ պահլաւիկ ի հռովմայեցւոց իշխանութեանն սնուցանէին և Քրիստոսի ընծայէին հաւատով։ Բայց յարբունս հասակի հասեալ մանկանն, փեսայացուցանէ հաւատացեալ ոմն այր, որում անուն էր Դաւիթ, է դուստր նոր Մարիամ, որ յետ երից ամաց եղեւոյ զդոյն լինելոյ, ի կամաց երկոցունց մեկնեալ ի միմեանց գատին։ Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրթեալ է վանս կանանց անկեալ կրօնաւորիւր, որոյ յարբունս հասեալ մանկանն, շնչեալ ընթանայ միայնաւորի մի, որոմ անուն էր Նիկոմէդս, և նա առաքէ յանապատ։ Իսկ անդրանիկն առ դայեկոյ ծնցեալ որ ապա աշխարհավարեալ ամենայնոյ։ Բայց հայրն նոցին Գրիգոր անցեալ քնաց առ Տրդատ՝ ընդդիմանալոյ հարուցանել պարդեւ, կամ որպէս պարտ է ասել ճշմարտութեամբ՝ զառաքելութեան վիճակ մերոյ աշխարհիս և զքահանայութեանն հանդերձ մարտիրոսութեամբ վարժելով։ Բայց արդարև, հօր սքանչելոյ՝ որդիք զարմանալիք առաւել քան զառաւել. զի ոչ նա խնդրեաց զորդիսն, և ոչ նոքա չոգան առ նա...

Агаѳ.

Зенобъ-Глакъ.

պանդխտեալ է քաղաքն Գանձայ։ Եւ էիսել է կեսարիա և առեալ էին է հաւատացելոց ընծեծապան ուրուն փոյր՝ անուն Եւթաղէ, եւ քեռն Սոփէ։ Եւ կացեալ ամ մի ի Կեսարիա, և դարձեալ առ զկինն իւր Բուրդարս այս և քնայ ի Պարթևիս։ Զորոյ շնչեալ մտեալ Եւթաղէայ, հասանէ ի գաւառին Այրարատեան, և դադարեալ ի Վաղարշապատ քաղաքի, Տրդատէ սրդոս Տանկանն Գրիգորի, և իբրև զդայեակ համարձակ սնուցանէր զմեր Լուսաւորիչն։ Արդ իբրև սպան Անակ զԽոսրով և գեռ յոգւոյ էր, հրաման տայր թագաւորն զազգատոհմն Անակայ ի սուր սուսերի մաշել։ Իսկ Բուրդարս իբրև լուաւ զայս հրաման ի թագաւորէն, փութացեալ եմուտ առ Ոգոհի կինն Անակայ և առեալ զԳրիգոր ի գրկաց նորա և ետ զնա ցկինն իւր Սոփի։ Իսկ զմիւս եղբայր նորա, որ կոչէր Սուրէն մանկաբարձքն փախուցին ի դուռն Պարսից, և անդ սնաւ առ հօրաքեռն իւրում...

с. 22. Իսկ Բուրդար առեալ զկին իւր և զմանուկն Գրիգոր, գնաց զկնի աներոյն իւրոյ Եւթաղէայ յաշխարհն Կապադովկիայոյ. և տուեալ զնա ի դպրոց՝ ուսուցանէր ասորի և հելլենացի դպրութիւն և լեզու, և վարժեալ լինէր աստուածպաշտութեամբ։ Իբրև եղև երկոտասանամեայ, այր ոմն աստուածապաշտ, որ կոչէր Դաւիթ, ամուսնացուցանէր զնա ընդ դստրէն նորոյ, որ կոչէր Մարիամ։ Արդ իբրև եղեն նմա երիս որդիք, անուն անդրանիկին Վրթանէս և երկրորդն Ռստակէս, մայրն եմուտ է վանս կանանց և կրտսերն գնաց զնչեալ ճգնաւորի մի, որոմ անուն էր Նիկոմէդս. նոքա անդրանիկն ծնաց առ դայեակն իւր և յետոյ անուանաց։ Եւ հայրն անցեալ քնաց առ Տրդատ՝ զնչոր պարդան հարուցանել։

---

[1]) Ср. у *Назіанзина* (նորայր, քննութիւն, Բ, 57): „որպէս ասէ էն ասել ինոյ բանի“։

Մ. Խորենացի.

Այլ թէ և բաղում աւուրս արարեալ ի Կեսարիայ, ոչ ինչ՝ զորոց զմտաւն ածէր՝ առնելոց էին, անսպառին եւ անանցականին միայն սկելով. որք ոչ զպատիւն յինքեանս ձգէին, այլ պարծանս զհոգ նոցա ընդ-...[1])

II, 85. Իսկ Թագաւորն Տրդատ ամենայն Հայաստանօք իջեալ ի դաշտն գարգարացուց, պատահէ հնոխոնանաց ճակատու պարերազմի. և ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկու ճեղքէ զամբոխ թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով։ Ոչ կարեմ ասել զերազուժիւն ձեռին, որպէս անբաւք ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալգլոր խաղային. օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թափեալ ցանցոյն կայառէին յերեսս երկրին։ Զոր տեսեալ Թագաւորին Բասլաց, մօտ հասանէ յարքայն և հանեալ յասպակինէն զներդեայ քեմխտապատ պարանն և կորովութեամբ ՅԳԵԼ յետուստ կողմանէ՝ ճարպ դիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանուէթ յաջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռն ածել ումեք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք։ Ե՞ քանզի ՈՒ կարոյ շարժել ՅԵՐԱՆՔ զհսկայն, զլանջիւք առ երիվարին. և ոչ այնչափ ինչ շուրթափեաց Տրդատեալ զերկնքն, քան թէ ահեակ ՅԵՐԱՆՔՆ ի ներդեայն ճապաղքեալ սկային, և սաստկութեամբ ուժոյն զիւրեաւ ցանցեալ ի ճահ դիպեցուցանէր զերկսայրին և ընդ ՄԵՋ կտրէր զայրն և ընդ զոգ պարանոցն զելեալ երկնքին։ Իսկ զօրացն ամենայնի դեսեալ զԹագաւորն իւրեանց եւ զզօրաւորն միջակտուր յայնպիսի ահաւոր բաղկէ լեալ ի փախուստ դառնային. զորոց զհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչև յաշխարհն Հոնաց։ Եւ թէպէտ ոչ փոքր հարուածս իւրոց զօրացն եհաս, եւ բազմաց անկումն մեծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Հայոց

Агаѳангелъ.

Зенобъ-Глакъ.

с. 44—47. ...Եւ մի ոմն ի զօրացն Սիւնեաց պատանի մի ըմբոնեաց ի հնոխոնանացն և էած առ Թագաւորն... Իսկ Թագաւորն Հիւսիսոյ [Գեղոեհոն] հրամայեաց զօրացն զառաջս ունել. վեց հազար սպառազինօք արգելուլ կամէր զԹագաւորն Տրդատ... Իսկ Թագաւորն Հիւսիսոյ առեալ զզօրս իւր, գնաց ի Հաշտենից տափարակն և առաքեաց Թուղթ առ Տրդատ՝ թէ եկ ի վաղիւն տացուք պարերազմ... Եւ իբրև եկին ընդդէմ իրերաց, սկսան իբրև զմրճաւորս բարահատաց կամ իբրև զուռնածս... մինն առնոյր և միւսն իջուցանէր։ Քանզի արքայն Հիւսիսոյ մեծահասակ էր և կորովի իբրև զՏրդատ... և քանզի ճօպանաւոր էր՝ ճապաղքեաց և ՅԳԵԼՈՅ զՃՕՊԱՆՆ և արգել զաջ ԹԵԿՆ ընդ պարանոցն. և փութանակի դարձաւ եւ կղթեաց զՃՕՊԱՆՆ մինչ զի Ի ՉԻՐՈՅ ԲՆԱՒ ՀԱՐԺԵԼ ՅԵՐԱՆ Տրդատ։ Եւ Տրդատեալ զկուշտ երկնքին զկնի Գեղոեհոնին, այնպէս փութացեալ մինչ զի ոչ ետ քայլել նմա առաջի իւր տասն քայլ... Եւ ամբարձեալ զաջ ՅԵՐԱՆ իւր ի վեր, իջուցանէր զսուսերն ի վերայ ձախոյ թիկանն Գեղոեհոնի, և անցուցեալ ընդ գօտին, և զողն երկնքին հանդերձ գլխովն բաժանեալ՝ յերկիր ձգեաց։ Եւ այն էր

---

[1]) Ср. у *Назіанзина* (въ „Словѣ Василію", рукоп. вѣнск. мхит., № 217, стр. 140ᵃ): „Ոչ գոլանայր (Ս. Բարսեղ) զիշխանութիւնն և ոչ յափշտակէր և զհոգ ընթանայր զպատուոյն, այլ պարէ՞ն զկնի դայր"։

М. Хоренскій.	Агаѳангелъ.	Зенобъ-Глакъ.
Արդաշէս [1]) Մանդակունի, սակայն Տրդատ անտի ըստ Հայրութեան օրինաց պատանդս առեալ դառնայ։ Որով պատճառաւ միաբանեալ զամենայն հիւսիսի, հանեալ զօր բազում, գումարտակ արարեալ, խաղայ յաշխարհ Պարսից, դիմեալ ի վերայ Շապհոյ՝ որդւոյ Արտաշիրի՝ Հորս յիւրոցն առնելով զջրաւոր. զՄիհրան առաջնորդ Վրաց, վստահացեալ վասն ի Քրիստոս հաւատոցն, և զԲաֆրատ [1]) ասպետ, եւ զՄանաճիհր նահապետ ազգին Ռշտունեաց [1]), և զՎահան [1]) Նահապետ Այծոռնեաց...		զարմանալի, զի գլուխն եւ աչ ձեռնն և աչ ոտն ընդ միմեանս, և ողն երիվարին ընդ դէզ հերձեալ թաւալէին։ Զոր իբրև եդեալ իշխանն Ան։ գեղ տանն ի վերայ ածեալ ղհեծեալ թևն և ձայն տուեալ։ ասէր. իշխան Սիւնեաց, ի մէջ ած զգունդ այծուցդ, զի անկաւ Հանն քոշն։

---

[1]) Ср. у *Фавста* (III, 4): „...Ապա ...արձակեաց Թագաւորն (Խոսրով) ի վերայ նոցա զՎաչէ՝ որդի Արդաշէսի, զնահապետ Մամիկոնեան տոհմին՝ յազգէ ոգեբոգիութեան Հայոց...“; также (III, 7): „Ապա եկն եհաս Վաչէ՝ որդի Արդաշէսի ի Մամիկոնէն տոհմէն, զջրաւոր ոգենոյն Հայոց մեծաց... Եւ նիզակակիցք զօրավարին Հայոց, որ էին՝ Բաֆրատ Բագրատունի, Մեհունդակ և Գարեգին Ռշտունի և Վահան Նահապետ Այծոռնեաց տոհմին...“

f) Происхожденіе рода Мамиконеановъ.

М. Хоренскій. II, 81.

Վախճանեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ, թողու զԹագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Շապհոյ։ Ի սորա աւուրս եկեալ ի հայս նախնի ազգին Մամիկոնէից յարևելից հիւսիսականէն, ի բաջատոհմիկ և ի գլխաւոր աշխարհէ և ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին, ասեմ իսկ զՃենացն, որ ունին զ Բ ոյց այսպիսի։ Ցամս կատարման կենացն Արտաշրի, Արբոկ ոմն ՃԵՆԲԱԽՈՒ, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու դայեկորդիք Բղդոխ և Մամգուն անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարք։ Եւ չարախօսեալ Բղդոխայն զՄամգունայն, հրամայեաց թագաւորն Ճենաց Արբոկ սպանանել զՄամգունն։ Զոր իմացեալ Մանդոնայն, ոչ դայ ի կոչն արքայի, այլ փախուցեալ աղխիւ իւրով անկանի առ Արտաշիր թագաւորն Պարսից։ Եւ Արբոկ հրեշտակս առաքէ խնդրել զնա. և ի չը լսելն Արտաշրի, պատերազմ ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն Ճենաց։ Եւ իսկոյն մեռեալ Արտաշրի՝ թագաւորէ Շապուհ։ Արդ՝ թէպէտ և ոչ տայ Շապուհ զՄամգուն ի ձեռն տեառն իւրոյ, այլ և ոչ յԱրեաց երկիրն թողու. բայց ամենայն աղխիւն իւրով առաքէ զնա իրրև վտարանդի առ գործակալս իւր որ ի Հայս։ Եւ յղէ առ թագաւորն Ճենաց՝ ասելով. թէ մի՛ թուեսցի քեզ դժուար, զի ի ՅԵՐՈՍ ԲՈՒ կարացի պալ զՄամգուն. վասն զի երդեալ էր նմա հօրն իմոյ ի լոյս արեգական. այլ վասն անխռով զքեզ առնելոյ՝ հալածեցի ընդ յաշխարհէս իմմէ յեզը երկրի և ի ՏՈՊՈՍ ԱՐԻՈՍ, որ հաւասար է նմա մահու. եւ արդ մի լիցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ։ Եւ զի քան զամենայն բնակեալս ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր ասեն զոլ զազգն

Ширак.

Анонимъ.

(Второй отрывокъ передъ Исторіей *Себеоса*, стр. 11—12, источникъ близкій къ Моисееву).

...Նուաճեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի որդւոյ Սասանայ զամենայն Արիս եւ զԱնարիս... Թագաւորէ ինքն։ Եւ յետ նորա պայազատք նորին։ Զնոյն ձև աւրինադրէն զՄամիկոնէիցն [я читаю: պայազատք նորին զնոյն ձև աւրինաՃ։ ԶՄանդոնէիցն] սակս ազգաց զնեղութիւնն։ Քանզի ոչ են սոքա որդիք ազգածնիին Արամանեկայ, այլ են եկեալ ի ՃԵՆԱՍՏԱՆԷ յամս Արտաւանայ արքայի Պարթևաց եւ մեծին Խոսրովու արքայի Հայոց. որպէս լուայ յառնէն մեծէ, որ եկեալ էր հրեշտակութեամբն ի Ճենաց թագաւորէն առ արքայն Խոսրով. յոր իմ հարցեալ ի դրանն արքունի, եթէ ազգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ՝ զորմէ ասեն, եթէ ի ձերմէ աշխարհէն գնացեալ են։ Եւ նա ասաց ինձ. ասեն, ասէ, գուսանք և ի մերում աշխարհին յերգս իւրեանց զՄամիկն և զԿոնակն, արս երկուս լեալ քաջս եւ գլխաւոր եղբարս հարազատս, որդիք Կառնամայ նախարարին, որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն Ճենաստանի։ Որոյ յետ մահուանն առնս այսորիկ, առ զկին սորին թագաւորն նոցին ի կնութիւն։ Եւ եղև ի նմանէ որդի, որ զկնի մահուան հաւր իւրոյ յաջորդեալ նստաւ յաթոռ հայրենի թագաւորութեանն։ Եւ նոքա երկու եղբարք նորա ի մաւրէ և ոչ ի հաւրէ ապստամբեալ ի բաց կացին ի նմանէ, և միաբանեալ ընդ ինքեանս զմասն մի ի նախարարացն և ի զաւրացն, առնեն ուխտ միաբանութեան։ Որոց խորհեալ հորհուրդ չարութեան սպանանել զեղբայրն իւրեանց՝ զթագաւոր աշխարհին ՃԵՆԲԱԽՈՒ և առնուլ զթագաւորութիւն նորա։ Եւ զաւրաժողով լինէին Մամիկն և Կոնակն ի վերայ նորա ի միում տեղւոջ աշխարհին իւրեանց, և բաժանի զաւր աշխարհին յերկուս։ Ազդ լինի ՃԵՆԲԱԽՈՒՆ. գումարէ և նա զզաւրս իւրոյ կողմանն և գնաց ի վերայ նոցա ի պատերազմ։ Եւ յարձակին ի վերայ միմեանց, հարկանեն սրով սուսերի եւ սպառեն զզաւրն ապստամբական։ Փախստական լեալ Մամիկն և Կոնակն

М. Хоренскій.

ճենաց, յանձն առնու առնել զհաշտութիւն. ուստի յայտ իսկ է, թէ են արդարև խաղաղասէր եւ կենսասէր ազգ ճենաց։—Սքանչելի է աշխարհն առատութեամբ ամենայն պտղոց, և գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, դրախտաւէտ և ոչբոմարբիշաց և բազմամետաքս, անբաւութիւն յամուրաց և հրէշեաց եւ որ էշայծեմունդ անուանեն. ուր հասարակաց կերակուր ասեն զառ մեղ պատուական եւ սակաւուց ճաշակելիս, զփասեան եւ զպոր եւ այլ այսպիսիք։ Այլ զկանց և զմարգարտաց ոչ ասեն գիտել զհամար մեծամեծացն. իսկ պատուականքս առ մեղ զգեստուց եւ սակաւուց ագանելիք, հասարակաց նոցա է զգեստ...

Ширакаци.

Географія, (с. 616 изд. Венец. 1865).

Լինի ի ճենաց աշխարհին դարիճենիկ եւ հոշիբոակ եւ բուիճենիկ եւ Կասիմոն եւ սրիկոն։ Ունի և հրէշ և մուշկ և ոչբոմարբիշ, էբոհանքաս, ապրիշում շատ և աղնիւ. վասն որոյ և բնակիչքն արուեստաւորք կերպասագործք հարուստք ընչեղք, որոյ թագաւոր ճենաքոր կոչի...

Анонимъ.

գնան առ արքայն Արշակունի, որ նստէր ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց։ Եւ էր խաղաղութիւն ի մէջ երկոցունց թագաւորութեանց այնոցիկ։ Յայնժամ մեծաւ աղերսիւ խնդրեալ զնոսա ճենբակուրի յարքայէն Պարթևաց. „Զի բարձցէ ի միջոյ. ապա թէ ոչ՝ լուծցի ուխտ խաղաղութեանն, որ ի միջի մերում։“ Իսկ նորա խնայեալ յարսն, ոչ էր զնոսա ի յեռնորա, այլ գրէ առնասիրով. „Անդրէն ուխտ խաղաղութեան մերոյ, ասէ, հաստատուն կացցէ ի միջի մերում, զի երդուեալ եմ առ նոսա, զի նոքա մի՛ մեռցին, այլ ետուս տանել զնոսա ի հոգաբնոս և յեզը երկրի՝ ի տեղին յայն որ [я читаю: ուր] արեգակն ի մայրն մտանէ։ Յայնժամ հրամայէ արքայն Պարթևաց զաւրաց իւրոց տանել զնոսա զգուշութեամբ մեծաւ՝ կնաւ և որդւովքն իւրեանց և ամենայն աղխիւն իւրեանց յերկիրն Հայոց առ ազգական իւր՝ արքայն Արշակունի, որ էր թագաւոր Հայաստան երկրին, ուր և սերեալ բազմացան յոյժ և եղեն ազգ մեծ ի Մոմիկոնայ և ի Կոնակայ. յայսմանէ այն է սպարապետ։ [1])

---

[1]) Ср. также у *Фавста* (v, 37): „Արդ Մուշեղ այր քաջ եղբայր իմ [ասէ Մանուէլ Մամիկոնեան յԹագաւորն Վարազդատ], որ ի վերայ ձեր մաշեաց զանձն իւր ի մանկութենէ իւրմէ... դու կալար ի բազմականի և խեղդեցեր զնա։ Նա դու չես իսկ Արշակունի, այլ ի պոռնկութենէ ես եղեալ որդի. վասն այդորիկ ոչ ծանեար զվաստակաւորսն Արշակունեաց։ Նա մեք չեմք իսկ լեալ ձեր ծառայք, այլ ընկերք ձեր և ի վերոյ քան զձեզ. զի մեր նախնիքն լեալ էին թագաւորք աշխարհին ճենաց, և վասն եղբարց իւրեանց դրդռութեանն, զի արիւն մեծ անկեալ է ի վերայ, վասն այնր եմք դնացեալք. և վասն բարւոյ հանդստի գտանելոյ՝ եկեալ դադարեալ եմք...“

ГЛАВА X.

О Трдатѣ Великомъ.

II.

а) Трдатъ беретъ себѣ въ жены Ашхэнъ. Константинъ женится на Максиминѣ. Какъ совершается обращеніе послѣдняго.

Хоренскій.II,83.

...Ընդ նոյն աւուրս լինին հարսանիք և Մաքսիմինայ դստերն Դիոկղեդիանոսի ի Նիկոմիդիայ, ինքնայանալով նմա Կոստանդինոսի ինքեանքն, որոյ Կոստայ ընտանեաց Հռոմայ, որ ո՛չ էր ի դստերէն Մաքսիմինանոսի, այլ Հեղինայ պառնիկ ծնեալ։ Այս Կոստանդիանոս բարեկամացեալ ի հարսանիսն ընդ Տրդատայ մեր թագաւորի։ Եւ յետ ոչ բաղում ամաց մեռեալ Կոստանդ, փոխանորդ նմա առաքէ Դիոկղետիանոս զնորին որդի եւ զնոր որդեանցեալն Կոստանդինոս։ Սա յառաջ քան զԹագաւորելն, մինչ դեռ ինքեաբ էր, պարդեալ ի մարտն և զբարդուռնիանէն մեծաւ ենչեալս էրեւուռնիայսն ոմ ի քուն

Простр. Житіе св. Сильвестра.

стр.708—727. ...Յայնոսիկ ապա ժամանակս՝ Կոստաս՝ հայր Մեծին Կոստանդինոսի Թագաւորի գոլով տակաւին տրիբունոս և զաւրաւոր յոյժ, եկն ի Հռովմայ առ ի պատերազմ Սարմատացւոց։ Եւ յաղթել և դարձեալ անդրէն էջ ի պանտոկեւոջ ուրումն, յորում էր աղջիկ մի յոյժ գեղեցկակերպ, անուն Հեղինի. նմա տրփացեալ Կոստաս, ննջեաց ընդ նմա... Եւ հասեալ ի Հռովմ յաղթութեամբ Թագաւորեաց։ Եւ առ իւր կին զբոյսդրն Մաքսիմինոսի Թագաւորի, յորմէ ունէր որդի անմիտ... և խորհուրդ արարեալ ընդ սիւնկղիտոսին յաղագս գտանելոյ մանուկ գեղեցկակերպ և իմաստուն, բայց որր. ածել զնա ի պաղատն զի ի ձեռն երանաց իմոց զնա հանեալ որդի կոչեցից... Եւ զայս ասացեալ, ոչ գիտէր զառ ի պառնիկն ծնեալն մանուկն ի պանդոկեւոջ առ ի Հեղինայ, և անուն մանկանն Կոստանտինոս։ (Слѣдуетъ подробный разсказъ объ отысканіи мальчика, стр. 710—713.) Իսկ Թագաւորին հաւանեալ... և ի խնդութեան եղեալ, զիրկս արկ զմանկամրն Կոստանտինոսիւն, եւ ...նախաձեռնեաց զնա ի կայսերական պատիւ։ Յայնմ ժամանակի լինի մարտ պատերազմի առ Բիւզանդացիս։ Կոստանդինոս կոյր պատանեակ գոլով և առեալ նուէրս ոչ սակաւս, սպառազինի հակառակ Բիւզանդացւոցն... Իսկ Բիւզանդացւոցն տեսեալ զնա պարդեալ գումարեցան դարձեալ տալ պատերազմ առ վաղիւն։ Եւ Կոստանտինոս

Крат. Житіе св. Сильв.

стр.708—727. ...Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ Կոստաս տրիբուն գոլով և զօրավար և յաղթող ի պատերազմին Սարմատացւոց, դարձաւ բաղում աւարաւ և երևելի փառօք։ Եւ եկեալ ի բաղաքն ի պանտոկի և տեսեալ աղջիկ մի գեղեցիկ, իմաստուն, կամեցաւ ննջել ընդ նմա ի գիշերին... և հասեալ ի Հռովմ Թագաւորեաց բաղում և երևելի փառօք։ Եւ առ իւր կին զբոյսդրն Մաքսիմինոսի Թագաւորին, յորմէ եղև որդի անմիտ... Եւ արար խորհուրդ ընդ սիւնկղիտոսին, որ խորհրդական կոչի, զի գտցի մանուկ մի իմաստուն գեղեցիկ յորդեգրութեան, որպէս թէ առ ի յինէն իցէ ծնեալ... (Слѣдуетъ подробный разсказъ объ отысканіи мальчика, стр. 210—213.) Ուրախութեամբ ուրախ լինէր... և զիրկս արկեալ համբուրէր զորդին... և տեսեալ զառաջադիմութիւն պատանեկին Կոստանդիանոսի Թագաւորին և սիւնկղտոսին նախաձեռնեն զնա ի կայսերական պատիւ... Եւ յետ այսր ամենայնի լինի մարտ ընդ Հռովմէացիսն և ընդ Բիւզանտացիս։ Եւ առաքէ Թագաւորն Կոստանդին զորդին իւր Կոստանդիանոս ընդդէմ նոցա ի պատերազմ բաղում զօրօք, և յաղթահարեցին Բիւզանդացիքն զզօրսն Կոստանդիանոսի։

Хоренскій.

խաչասոդեղեայ յերկինից պարուսակեալ դրով [var. աստեղք աստեղք] ասէ. Այսոյ յորմէ. զոր սրբեալ ինքին [1]) և յաւելցեալ յորմէս պատերազմացն։ Բայց յետոյ հրապարակեալ է ինքն նորին Մաքսիմինոս [var. Մաքսիմինոս], ի ջրոտերէն Դիոկղէտիանոսի, յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ և զբաղմամբ վիճակեալ, ինքն եղեփանոսական բարոյասրիութիւն ընդ բուրբ ընկալեալ հարանացն ապականեցաւ վասն յանդգնութեան։ Զոր ոչ կարացին լուծել արքունական կամարդն եւ հարիւրեան բանիկն։ Յաղագս որոյ յղեաց առ Տրդատ՝ առաքել նմա դիւթսի Պարանց և ի հընդկաց. սակայն և այնք ոչ

Простр. Житіе св. Сильвестра.

կայսր էր դրդռեալ և յոյժ վրդովեալ։ Տեսանէ ապա ի գիշերին յայնմ, յորում ննջէր, տեսիլ ակներևակի յերկինս. խաչ վսամական եւ զերապայծառ ունելով վերնաքէր *յասդեղաց* այսու յաղթեայ։ Իսկ նորա յարուցեալ և յիշեալ զտեսլեանն, ի խնդութեան եղեալ, կոչէ զբուրմսն հեթանոսաց և հարցանէ զնոսա. թէ որո՞յ Աստուծոյ է նշանս այս։ Եւ նորա ասեն. նշանս այս ոչ է որոց ի վերայ երկրի աստուածոց, այլ որ յերկինս գոյ Աստուած. քանզի խաչեալն մեծ քան զբոլորս է, զորս մեքս պաշտեմք... Հաւանեալ ապա կայսրն Կոստանդինոս առ ի բրմացն հեթանոսաց... հրամայեաց առնել զաւրինակ խաչին որ գունակ երևեցաւ նմա հանդերձ որ ի նմա* աստեղականն վերնագրութեամբ և տանել առաջի նորա։ Եւ երրորդ անգամ ձակատեալ պատերազմաց յաղթեայ, ի Բիւզանտացւոցն առեալ զամենայն տեղիս նոցա...։ Եւ արարեալ Դիոկղետիանոսի թագաւորի անջիման, կոչէ ի միասին գումարեալ զսիւնկղիտոսն... ասելով. Արք սիւնկղիտոսիս, պարտ է համարձակութեամբ առաջի ձեր ասել վասն Կոստանդինոսի կայսեր, որ-դոյն Կոստայ Ռոֆաւորին Հռովմայեցւոյ զի... զաւրաւոր յաղթող և մարտիկ... Կամիմ ահա զնա քեզայցոյցանել ի դռոսդ իմ Մաքսիմինայ... Եղեն ապա հարցանէ Կոստանդինոսի և Մաքսիմինայ զաւարթապէս և զերապայծառաբար... Յայնժամ ելհաս զրոյց առ Կոստանտինոս։ վասն վախճանին Կոստասայ հաւր իւրոյ ի Հռովմ և երթեալ յայսորդեայ զթագաւորութիւն նորա։ Իսկ կին նորա վրդովեաց զնա հակառակ քրիստոնէից... Ուստի Ս. Սիղբեստրոսի բացորոշեալ ի քաղաքէն՝ յասացեալ Սերապտինոսին լերինն... Իսկ Կոստանդինոս թագաւոր զՄաքսիմինայ Դիոկղեդիանոսի դռոսդ ունելով կին, զբաղումս ի

Крат. Житіе св. Сильв.

Եւ յոյժ դրդռեալ և տարակուսեալ հոգայր, թէ զի՞նչ արասցէ առ վաղիւ ի պատերազմն։ Եւ տրտմեալ ննջէր, և տեսանէ ի տեսեալն գիշերին վերնաքէր աստղանշան [var. աստեղաց նշան] խաչի, և բան ցի ասէր յումեմնէ։ Զայս նշանս արարեալ առաջի, յաղթես պատերազմիդ և այլ մարտից։ Եւ ի խնդութենէն զարթեաւ և կոչեաց անդէն վաղվաղակի զբուրմսն հեթանոսաց և պատմեաց նոցա զտեսիլն և ասէ ցնոսա. որո՞յ Աստուծոյ է նշանս այս... Եւ ասեն, ոչ է նշանս այս մեր աստուծոցն, այլ խաչելոյն Քրիստոսի... Եւ հաւատաց կայսրն Կոստանդիանոս և հրամայեաց առնել զօրինակ խաչին, որպէս ցուցաւ նմա ի տեսլեանն։ Եւ եղև ի վաղիւն պատերազմ սաստիկ, և հրամայեաց զնշան խաչին կայսրն Կոստանդիանոս առաջի իւր և զօրացն մտանել ի մարտն։ Եւ իբրև խմբեցաւ մարտն, պարտեցաւ Մաքսիմիանոս և զօրք իւր Բիւզանտացիք... և առ աւար բազում և զաշխարհն յինքն գրաւեաց...։ Եւ տեսեալ Դիոկղետիանոսի ամպարշտի ըզյաղթող նահատակութիւն Կոստանդինոսի կայսեր, խորհուրդ արարեալ ընդ սիւնկղիտոսին, քեզայցոյցանել զքրոսդոր իւր Մաքսիմինոս... յարդարէին զհարցանեն ըստ օրինի թագաւորաց զերապայծառ և առատաբար. և բազում փառօք մեծարեաց զորդիացեալն նոր և զթագաւորութիւնն և զամենայն ինչս նմա խոստացաւ տալ...։ Ապա հասանէր համրաւ մահու Կոստանդեայ հօր Կոստանդիանոսի կայսեր։ Եւ առեալ զկին եւ զորս իւր գնացեալ եկն ի Հռովմ եւ թագաւորեաց փոխանակ հօրն իւրոյ ի Հռոմ...։ Բայց հրապարակեալ ինքն նորին [var. նորա] Մաքսիմինոսն ի դռոսդերէն Դիոկղեդիանոսի և արար

---

[1]) Ср. также у *Малалы* (p. 316—317): „...ἐποίησε σιγνον σταυροῦ ὡς εἶδεν ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ προηγεῖτο αὐτοῦ... ἐνίκησε τὸν πόλεμον κατὰ κράτος“.

Хоренскій.

Հասին նմա յո-
գուտ։ Զոր և
տուգն ոմանք ի
գլխոյ խրա-
տուէ հրամա-
յեցին բեղմա-
ռին գղջոյց ել-
նուլ յաւուրսն
և ելքն արեամբ
լուանալն ողջա-
նալ որոյ լուալ
ալ ալիւն
ոմանցուն հան-
դերձ հարցն կա-
նանմամբք,
գթացեալ
մարդասի-
բեաց, զնոցայն
լաւ վար-
կուցեալ
տան ելքն գրիգո-
ռին։ Յաղագս
որոյ զփոխա-
բէնն Յաստու-
ծոյ ընդունի,
յանրջական
տեսութիւն
Աղեքսանդրոսն ա-
ռեալ հրաման
արքելաւոյնամբ
կենսատու ա-
ւազանին ի ձեռն
Սեղբեստրոսի ե-
պիսկոպոսի Հռո-
մայ որ է նմանէ
Ռափոսելէրի
Սորիսկոն [var.
Սեբաստոնն и
Սեբաստիոն]
լեռնն. յորմէ
եւ աշակեր-
տեալ հաւա-
տաց, զբրո-
նաւորսն ա-
մենայն բառ-
նալով Աստու-
ծոյ յերեսաց
նորա, որպէս
համառօտ ու-
սուցանէ քեզ
Ագաթանգե-
ղոս։

Простр. Житіе св. Сильвестра.

բրիստոնէից սատակէր, և ինքն ապա
եղիպտական բարդոռնին ըստ բոլորն
ընկալեալ հարցոյ վիրաւորեցաւ. ուստի
սնոտի ասացեալ Արիոդիանն խոխրդտ
և Մարքիոնն բժիշկ. և ոչ միայն նոքա,
այլ եւ որք ի Պարսից ածեալք եւ
փորձք բժշկական գոլով արհեստից,
ուլիարացին աւգնել նմա։ Երևեցան ապա
ոմանք առ ի դրանց տաճարին ասելով.
պարտ է առաքն լինել ի տաճարին
եւ լնուլ զնա արեամբ անապական
մանկանց, յորում ելքն գոլով և ծխե-
լով լուանալ զնա, և այնպէս կարել
մաքրութեան հանդիպել։ Եւ ահա
առաքեալ զոմանս ընդ բոլոր գաւա-
ռաս, բաղնարանին մանկանց ածին. և ի
սահմանեալ աւուր երթեալք ի թա-
գաւորէն ի տաճարն էին պատրաս-
տեալք, որք կամէին զմանկտին ել-
նուլ Պատահեցան և հարք նանկանցն,
սգով մեծաւ գոչելով արտասուաւք,
հերարձակ մերկացեալ գլխով, եւ
լցեալ խանդագոչ ողբով, որպէս զի
զամենայն զաւդս ողբերգական
ձայնիւ լնուլ... Հարցանելով ապա
թագաւորին, թէ զի՞նչ այն իցէ,
ուսանէր թէ մաքր մանկանցն, զոր
հրամայեալ զենուլ, են յաղագս ըն-
ելանց մանկանց։ Եւ պարտեալ թա-
գաւորն նանրութեամբ զաղջալի
գործոց, սկսաւ արտասուել և մեծաւ
ձայնիւ ասել... Նախամեծարել
պատուեմ տան զնոսն առողջութիւն՝
զանապական տղայոցն գրիգորին...
Եւ ի նմին գիշերի տեսիլ տեսանէ
թագաւորն, յորում երևեցան նմա
սուրբ առաքեալքն Քրիստոսի Պետրոս
և Պաւղոս ասելով. մեք եմք Պետրոս
և Պաւղոս առաքեալքն առ ի Յաս-
տուծոյ տալ քեզ փրկութիւն խոր-
հրդակցութեամբ, զի առաքեսցես
առ Սեղբեստրոս եպիսկոպոս որ առ ի քոյոյ
հալածանաց երկուցեալ ի յայրի, որ
է ի լերինն Սեբաստոնոս ելանել զնա
հանդերձ պատուով արասցես առ
քեզ դալ։ Եթէ խրատու նորա ան-
սասցես, ցուցանել քեզ կարասցէ
առաքն բարեպաշտութեան, յորում
լուացեալ զաղտ վիրացն բացամաբ-
րեսցես, և ողջ եղեալ կենացն ար-
ժանասցիս...։

Крат. Житіе св. Сильв.

հալածանս եկեղեցւոյ Կոստանդիանոս
ի ձեռն կնոջ իւրոյ պատրեալ և
բազում հետ եղեն վէճք և խոստովա-
նողք, արհամարհելով զչար տան-
ջանս և զմահս... Վասն որոյ...
Սեղբեստրոս հայրապետն առնու
զուխտ եկեղեցւոյն և խոյս տայր
յանապատ տեղի ի Սերապիոն
լեառնն... Յայնժամ եղիպտական
բարդոռնին զբոլոր հարցն թագաւո-
րին Կոստանդիանոսի ապականէր,
որպէս ի խրատ նմա առ ի
Յաստուծոյ լինեալ. վասն որոյ
արքիոնն խոխրդտն և արքիոդոնեան
բժիշկք ուլիարացին օգնել, օն անդր,
և ոչ Պարսից և Հայոց։ Եւ նա տա-
ռակուսեալ տրտմէր։ Ղղձանային
հարց ի գրիգորոյ հրապուրանաց յոլո-
վից գղջոյց զնուլ յաւազանս մեհենից
և լուանալ զելքն արեամբ զանձն և այն-
պէս առողջանալ ասէին։ Եւ անդէն
վաղվաղակի առաքեցան զենուորք
թագաւորին ընդ աշխարհն ամե-
նայն, ժողովել մանկունս անմեղս
անջատեալս ի ծնողացն ի տաճար
մեհենից առ ի զենուլ յաւազանն։
Եւ հարքն զկնի մանկանցն եկեալ
լային և աշխարէին զմահ ման-
կանցն։ Եւ լուեալ թագաւորն զձայն
կոծոյ և աշխարանաց ասէ ցմեր-
ձակայսն. զի՞նչ է այս զոր լսեմ.
և ասեն. մաքր տղայոցն որ առ ի
զենումն ժողովեցան մայրենի
գթով աղէխարշեալք... Եւ զղջա-
ցաւ թագաւորն և ելայ դառնա-
պէս և ասէ. բաւ լիցի ինձ խողխո-
ղել զմանկունս անմեղս որոշեալս
ի ծնողացն ի մահ, թէպէտ և ի
մահ ձգէ զիս ախտ բորոտութեան
և անբժշկելի մեամ... Եւ յայնմ
գիշերի տեսանէ թագաւորն Կոս-
տանդիանոս ի տեսլեանն զառա-
քեալն Տեառն զՊետրոս և զՊօղոս,
որք ասէին ցնա. առաքեալք Յաս-
տուծոյ ողորմութիւն բարողել և
բժշկութիւն մարմնոյ ախտիդ...
Եւ արդ առաքեա կոչեա զՍեղբես-
տրոս, զտեսուչն Հռոմայ զառ ի բէն
հալածեալն, որ կայ ի լերինն Սեբաստոն
յայրի անդ, որ եկեալ խօսեսցի
բանս ընդ քեզ փրկութեան, և
լուայցէ ի հոգևոր աւազանին զնոր մեղայ
բոց և զբորոտութիւնդ բո արբէսցէ ի բէն և
կեանս և առողջութիւն քեզ տայէ...։

b) Блаженная Нунэ, виновница спасенія иверійцевъ.

М. Хоренскій. II, 86.

Յաղագս Նունէի երանելոյ, եթէ ո՛րպէս եղև պատճառք փրկութեան Վրաց։ Կին ոմն անուն Նունէ [var. Նունի], յընկերաց սրբոց Հոգեւորեանցն ի ցրուելոցն, փախստեամբ հասեալ յաշխարհն Վրաց ի Մծխիթայ, ի նոցա քաղաքն Նախճաւան, յոյժ ծքնոտութեամբ ապացեալ շնորհս բժշկութեան, որով և զբաղում ախտաժէտս բժշկեալ, և զլեռովին զկին Միհրանայ առաջնորդին Վրաց։ Վասն որոյ հարցեալ զնա Միհրանայ, եթէ որո՞վ զօրութեամբ առնես զայս սքանչելիս, ուստա՛ զբարոզութիւն աւետարանին Քրիստոսի. եւ ախորժելով լուեալ պատգամաց իւրոց նախարարացն հանդերձ գովեստիւ։ Եւ իսկոյն եհաս ի նա լուր սքանչելեացն, որ եղեն ի հայս ի թագաւորն և ի նախարարսն և զընկերացն երանելոյն Նունեայ. ընդ որ հիացեալ, զրուցեաց երանելոյն Նունեայ, որով և ստուգագոյն ևս տեղեկացաւ զամենայն ոճով։ Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ երանելի Միհրանայ յոլոս. մոլորեցաւ ի դժուարս լերանց խաբեալ օգով, այլ ոչ տեսանելեօք, ըստ այնմ թէ կոչէ զմեզ բարբառով, և դարձեալ՝ թէ զտիւ ի գիշեր մթացուցանէ։ Այսպիսի խաբեալ ըմբռնեալ Միհրան, որ եղև նմա առիթ մշանջե-

Сократъ (М.)

стр. 61—67. [Կոչումն Վրաց ի հաւատս Քրիստոսի ըստ նախախնամութեանն Աստուծոյ ի ձեռն կնոջն Նունայ, ընկերաց սրբոհոգի Հոգեւորացն եւ կանկնելն զկնաչն]։ Ընդ նոյն ժամանակս եւ Վրաց լինի կոչումն ընծայութեան հաւատոյ ըստ նախախնամութեան։ Կին ոմն լի պարկեշտութեամբ զաստուածային վարս ապացեալ ունէր, հալածեալ [վասն Քրիստոսի] գա՛ ի Վիրս [ի քաղաքն Նախճաւան, ուր էր թագաւորն Վրաց]։ Այս ոչ այն Վիրք են, որք ի Սպանիայն, այլ ի կողմն հիւսիսոյ մերձ ի Պոնտոս։ Եւ կինն ի մէջ բարբարոսաց բնակէր լի պարկեշտութեամբ ծքնաւորեալ պահօք և աղօթիւք, [պաշտէր զԱստուածն երկնի և երկրի] և զարմացուցանէր զբարբարոսն։ Ապա լինէր մանկան տղայոյ թագաւորին հիւանդանալ. կինն հրամայէր դայեկին շրջեցուցանել զմանուկն ընդ կանայսն թէ գտցի՝ դեղ ինչ. եւ ոչինչ գտեալ. գա՛ առ հալածեալ [սուրբ] կինն։ Իսկ նորա զմանուկն ի գիրկս իւր եդեալ առաջի բազմութեան ի հանդերձս մաղեղէնս զոր ունէր. [եւ ամբարձ զաչսն յերկինս] և պարզ նոցա բարբառովն ասէ. Քրիստոս [Աստուած], որ զբաղումս բժշկեցեր, բժշկեա զմանուկս զայս [յանուն քո, զի ծանիցեն սոքա թէ դու ես Աստուած։ Եւ կնքեաց նշանաւ խաչին զմանուկն] եւ իսկոյն առողջ եղև. [և ետ անդէն ի դայեակն և տարաւ առ մայր իւր և պատմեաց որ ինչ եղև։ Եւ զարմացաւ]

Сократъ (Б.)

стр. 61—67. Բայց ի դէպ է արդէն ասել՝ թէ ո՛րպէս Վիրք ընդ նոյն ժամանակաւն քրիստոնէացան։ Կին ոմն վարս պարկեշտս եւ զգաստս ունելով, աստուածային նախախնամութեամբ ի Վրաց գերեալ լինէր։ Իսկ Վրացիքս այս բնակեն յԵւքսինոս Պոնտոս. բայց զատ են յայն Վրացեացն, որք ի Սպանիայն։ Իսկ գերեալն կին ի միջի բարբարոսացն կալով, իմաստասի՛ր էր։ Քանզի էր հանդերձ բազում ճգնութեամբ՝ պարկեշտիւ եւ պահովք խորագուշիւք եւ անձանձիր կայր յաղաւթս. իսկ զայս սքանչելիսս տեսանելով բարբարոսացն ի գործողէն, սքանչանային։ Ապա պատահէր նոցա թագաւորական մանգան միոյ տղայոյ ի հիւանդութիւն անգանել։ Եւ սովորութեամբ իւիք ի գեաւղն առ այլ կանայսն կին թագաւորին զմանուկն առ ի բժշկութիւն առաքէր, եթէ ուրեք ինչ դեղ առ ախտն ի փորձականութենէ մատուցանել մանգանն։ Իսկ իբրեւ շրջեցուցեալ լինէր մանուկն ի գաւեկէն իւրմէ եւ ոչ եւ ի միոյ ումեքէ կանանցն բժշկութեան հանդիպէր. յետոյ ապա ածին եւ առ կինն գերեալ։ Իսկ նա առաջի բազում կանանց վայելչարար զդեղն մատուցանէ. զի եւ ոչ գիտէր ինչ. այլ ընդալեալ ապա զմանուկն եւ ի մաղեղէն իւրում անկողնին եդեալ՝ ասէր պարզարար. Քրիստոս, ասէ, որ զբաղումս բժշկեաց եւ զայս մանուկս բժշկեսցէ։ Եւ աղաւթել այսու բանիւ եւ կարգացեալ զԱստուած, առ ժամայն մանուկն առողջանայր. եւ կեայր յայնմանէ բարւոք։ Իսկ հոչակ աստուստ կանանց բար-

М. Хоренскій.

նաւոր լուսոյն. քանզի զարհուրեալ յիշեաց զոր լուաւ վասն Տըրդատայ, եթէ կամեցաւ ճանապարհորդել յոր, հաւին նմա հարուածք է Տեառնէ.[1]) զոր համարեցաւ՝ թէ եւ նմա այնպիսի ինչ դիպելոց է։ Եւ երկիւղիւ մեծաւ պաշարեալ, խնդրեաց աղօթիւք լուսաւորիլ օգոյն եւ դառնալ խաղաղութեամբ, պաշտել զԱստուածն Նունէի խոստանայր. որում հանդիպեալ, կատարեաց զասացեալսն։

Իսկ երանելոյն Նունէի խնդրեալ արս հաւատարիմս, յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ զինչ հրամայեսցէ նմա գործել այնուհետև. քանզի յօժարութեամբ ընկալան Վիրք զքարոզութիւն աւետարանին։ Եւ հրաման ընդունի՝ կործանել զկուռսն, որպէս ինքն արար, եւ կանգնել զպատուական նշան խաչին մինչև յօր տալոյ Տեառն հովիւ յառաջնորդութիւն նոցա։ Եւ իսկոյն կործանեաց զամպրոպային պատկերն Արամազդայ, որ կայր մեկուսի ի քաղաքէն՝ գետոյն հզօրի ընդ մէջ անցանելով. զոր սովոր էին երկրպագել այգուն այգուն ի տանեաց իւրաքանչիւր, զի հանդէպ նոցա երևէր. իսկ եթէ ոք զոհել կամէր, անցեալ ընդ

Сократъ (М.)

և ել հոչակ զնմանէ ընդ ամենայն երկիրն [Վրաց]։ Յետ ոչ բազում ինչ աւուրց հիւանդացաւ և կին թագաւորին և կոչեաց զ[սուրբ] կինն. եւ նա ոչ կամեցաւ երթալ յապարանս թագաւորին. այլ ածել զնա յիւր [տառապալապետ տնիկն]։ Եւ իբրեւ ածին յարուցեալ կայր յաղօթս առ տէր, եւ զնոյն բանս ասաց. եւ կնքեալ նշանաւ խաչին. եւ իսկոյն ողջացեալ յարեաւ գնաց [եւ պատմեաց թագաւորին զեղեալսն]. եւ առաքէ թագաւորն պարգեւս բազումս շնորհալից կնոջն։ Իսկ նա անդէն դարձուցանէր զպարգեւսն։ Ասէ, [իմ պարգեւատու է Քրիստոս Աստուած, զոր պաշտեմն, որ լնու զպէտս իմ, որպէս կամի]։ Իսկ թագաւորն սքանչացեալ շտեմարանեալ զայս ի միտս իւր ոչ մոռանայր։ Յետ աւուրց ինչ ելանէ յոր թագաւորն։ Պատահէ նմա այս ինչ. ունէր միգային խաւար, ուր էր որսն, զլերինս եւ զդաշտս, զի անապատ էր եւ անտեսանելի էր ճանապարհն. եւ յանհնարութեան եղեալ կարդայր զաստուածս իւր եւ ոչինչ օգտէր։ Դարձեալ մտախորհ եղեալ կոչել զԱստուած յօգնութիւն, զոր հալածական կին պաշտէր. եւ եթէ նովաւ լինի ելք խաւարիս, պաշտեցից զնա։ [Եւ ասէ. օգնեա ինձ Աստուած կնոջն, որ վասն քո հալածեալն է]։ Եւ անդէն վազվաղակի լուծանէր խաւարն եւ գնայր զճանա-

Сократъ (Б.)

բարոսայ և կնոջ թագաւորին ընթանայր եւ յայտնագոյն լինէր գերեալն։ Յետ բազում ինչ իրի և կին թագաւորին անկեալ դնէր ի հիւանդութիւն ինչ. և զկինն գերեալ կոչէր. իսկ նորա հրաժարեցելոց ոչ ելանել ի չափաւորեալ իւր սովորութենէն, այլ ածեալ զնա եւ առնէր նմա, զոր արար ի վերայ մանդանն յառաջագոյն. և նոյն ժամայն աթոռացեալն բժշկէր եւ գոհանայր զկնոջէն։ Իսկ նա ասէր. ոչ իմ գործս, այլ Յիսուսի Քրիստոսի՝ զաշխարհս արարողի։ Զսա կարդալով յարգարէր ճշմարտիւ զԱստուած ճանաչել։ Իսկ սքանչացեալ թագաւորն Վրաց վասն զառ ի հիւանդութենէն առողջութիւն վաղվաղակի փոփոխութեամբ. և հարցեալ թէ ո՞վ է որ բժշկեացն. պարգեւս գերելոյն թագաւորն առաքէր։ Իսկ նա ասէր, ո՛չ հայել ի մեծութիւնն. քանզի ունէր մեծութիւն զաստուածպաշտութիւնն եւ մեծամեծս ընդունել պարգեւս, զի ծանուցեալ զԱստուած զառ ի նմանէ ծանուցեալն։ Զայս ասելով նորա զպարգեւս անդրէն առաքէր։ Իսկ թագաւորն զբանսն շտեմարանէր։ Իսկ յետ աւուրց բազմաց ելանել նորա յոր պատահէ այսպիսի ինչ. զկատարսն ամենայն եւ զդաշտսն, ուրանաւր որսն, ունէր միգային խաւար բազում. քանզի անապատ էր որսն եւ անանցանելի ճանապարհն և յանհնարութեամբ բազմի եղեալ կարդայր առ Աստուածն, զոր պաշտէրն, եւ որպէս ոչինչ լինել առաւել յետոյ

---

[1]) Срв. у *Агаѳангела* (с. 164): „ապա յետ այսորիկ ժամ առեալ որոյ... անդէն վաղվաղակի պատուհաս է Տեառնէ ի վերայ հաւանէր“։

М. Хоренскій.

գեան առաջի մեհենիցն զոհէր։

Բայց ի վերայ նոցա յարեան նախարարք քաղաքին, եթէ զո՞վ արդեօք փոխանակ կոցցն երկրպագեմք. ուստի՝ եթէ Նշանի խաչին Քրիստոսի, զոր արարեալ կանգնեցին ի վերայ վայելուչ բլրոյն յարևելից կողմանէ քաղաքին, մեկուսի բաժանեալ և նա փոքրագոյն գետով։ Եւ երկրպագեցին ամենայն բազմութիւնն ընդ առաւօտն նոյնպէս ի տանեաց իւրաքանչիւր։ Բայց յորժամ ելեալ ի բլուրն, տեսին փայտ կոփեալ՝ ուշադրագոյ ինչ գործ, յոլովք բան զսակաւս արհամարհեցին, իբր թէ այնպիսեաւ լի եղէ ամենայն անտառն նոցա. և թողեալ ի բաց գնացին։ Իսկ բարերարին Աստուծոյ նայեցեալ ի գայթագղութիւն նոցա, առաքեաց յերկնից զնա ամպոյ, և լցաւ լեառն բուրմամբ անուշահոտութեամբ. եւ ձայն բազմութեան սաղմոսերգուաց լսելի եղև բազոյր յոյժ և ծագեաց լոյս տպաւորութեամբ խաչի ըստ ձևոյ և չափոյ փայտեղինին, եւ կալով ի վերայ նորա հանդերձ երկոտասան աստեղօք. յոր ամենեցուն հաւատացեալ, երկրրպագեցին նմա։ Եւ յայնմ հետէ զօրութիւնք բժշկութեան կատարէին ի նմանէ։

Իսկ երանելին Նոնէ ել գնաց աշակերտել զայլ ևս գաւառսն Վրաց

Сократъ (М.)

պարհն ի տուն իւր ուրախութեամբ եւ օրհնէր զԱստուած։ Եւ եկեալ պարտեաց կնոջն իւր [եւ Նախարարքն] զեղեալ իրսն։ Եւ սքանչանային։ Եւ աղաչեալ զկինն կոչեաց ի տուն իւր խօսեցաւ ընդ նմա, թէ ո՞վ է Աստուածն զոր պաշտես [սքանչելեօք]։ Իսկ նա [սկսեալ ի գրոց՝ աւետարանեաց նմա զՔրիստոս Աստուած փրկիչ աշխարհի] առաջի ամենայն բազմութեան. և հաւատացին ասացելոցն ի նմանէ։ [Բազում եւ այլ նշանս եղոյց Տէր ի ձեռն սուրբ և պարկեշտ կնոջն]։ Եւ լինէր այնուհետև թագաւորն արանցն քարոզ, եւ կինն կանանցն ի նմանէ վարդապետեալք, [որ ի փառս Աստուծոյ]։

Եւ հրամայէր ուրեմն կանգնել [Նշան խաչին Քրիստոսի. եւ զի ուշ էր գործ ճարտարի, արհամարհեալ լինէր ի բազմաց. իսկ սուրբ կինն կայր յաղօթս զգիշերն ամենայն և ի վաղուն լուսաւորեալ լինէր Նշան խաչին, որ հիացոյց զհեռաւորս եւ զմերձաւորս եւ հաստատեցան ի հաւատս]։ Յայնժամ հրամայէ շինել տուն աղօթից. և ոչ յապաղեն առնել զասացեալսն։ Եւ գործաւորքն ոչ կարէին կանգնել զնոսս աղօթիցն մեքենայիւք իրիք, և բազմութեան հանդերձ թագաւորաւն, թէպէտ և բազումս մրցեցան եւ ոչ կարացին կանգնել։ Իսկ սուրբ կինն կացեալ ի տեղւոջն կայր յաղօթս. և իսկոյն սիւնքն կանկնեցան ի վերայ խարսխացն առանց մարդոյ եւ մեքենայից։ Աղաղակեաց ամենայն բազմութիւն ճշմա-

Сократъ (Б.)

ապա մտախորհ լինէր. զԱստուած գերեցելոյն առնու և զսա կարգա աւգնական. և ի յաղաւթելն ի միգէն խաւարն լուծանի։ Եւ սքանչանալով ընդ եղեալն ուրախութեամբ ի տուն իւր երթայր. և զպատահումն պատմէր կնոջն իւրում։ Եւ զգերեալն կոչեալ հարցանէ, թէ ո՞վ է Աստուածն, զոր պաշտես. Իսկ նորա յանդիման եկեալ քարոզ Քրիստոսի զթագաւորն Վրաց արար։ Քանզի հաւատացեալ ի Քրիստոս ի ձեռն բարեպաշտ կնոջն. այլ և զբոս ըստ որոյն պատմեալս յորդորէր զնոսա զԱստուած գերեցելոյն պաշտել։ Եւ լինէր այնուհետև իւրաքանչիւր որ քարոզ Աստուծոյն բանի, թագաւորն արանցն, իսկ կինն կանանցն. ուսեալ ի կնոջէն և զձևս եկեղեցեացն Հռոմոյ, տուն աղաւթարանի հրամայեաց շինել. և նոյն ժամայն ի շինումն պատրաստէր։ Եւ տունն կանգնեալ լինէր. և իբրև զսիւնսն կանգնէին համբարձեալ լինէին տնտեսութեամբ ինչ առ հաւատն զբնակեալսն քարշէր նախախնամութիւնն։ Քանզի մինն ի սեանցն անշարժ մնայր. եւ ոչ մի ինչ գտանէր մեքենա կարել շարժել զնա. այլ և փոկքն կըտրեալ լինէին եւ մեքենայքն անկեալ. ապա անյոյս եղեալ գործողացն գնացին։ Եւ յայնժամ ցուցանի հաւատ գերեցելոյն. քանզի գիտացեալ հասանէ ի տեղին եւ զգիշերն ամենայն յաղաւթս պարապեալ։ Նախախնամութեամբն Աստուծոյ կանգնի սիւնն եւ բարձրագոյն զխարիսխն յաւդսըն հաստատէր, ոչ իրիք ի ծայրն հպեցելոյ։ Իսկ ի տուրընջեանն կայր թագաւորն ի վերայ շինածին հոգ տանելով, եւ տեսեալ զսիւնն ի յիւրմէ

М. Хоренскій.

յանապակ լեզուէն, շրջելով անպատճառաբար [1]) *և առանց աւելորդաց, օտարաբնակաց յաշխարհէ և* [2]) *որ ի անա, կամ թէ ճշմարտագոյն ասել՝ ի խաչ ելեալ ի հրեայութենէ հանդիսական առնելով* [3]) *բանիւ վկայ բանին Աստուծոյ և յօժարութեամբն իւրով՝ որպէս արեամբ պսակեալ։ Զոր համարձակիմք ասել Աստուծոյ եղեալ տարբերակաց ի Կարբոյ սկսեալ առ Գրիգոր Աղանայ և կարգեալ ի առհանապարեալ* [4]), *որպէս ուսուցանէ քեզ Աղաթանգեղոս։*

Сократъ (М.)

բիտ զԱստուած կնոջն խոստովանեալ և մեծ գոլ զՀաւատ Թագաւորին եւ տիկնոջն։ [Եւ մեծանայր անուն Տեառն]։ Աստուստ լինի դաշնաւորութիւն Վրաց առ Կոստանդիանոս, որպէս զի առաքեսցէ նոցա եպիսկոպոսս և քահանայս, [որ զկարգ եկեղեցւոյ ի նոսա հաստատեսցեն. ըստ առաքելական կնոջն քարոզութեան, որում անուն էր Նոնի յընկերաց սրբոյն Հռիփսիմեա, որ ի Հայս կատարեցան։ Թողում ասել, որ յաղագս նորա է պատմութիւն եւ հաւատալն Հայոց մեծամեծ սքանչելեօք ի ձեռն Գրիգորի Պարթեւի Խոստովանողի, որ ստոյգ ցուցանէ նորին գիրք։ Եւ այս ամենայն լինէր ի նոյն ամս]։ [5])

Сократъ (Б).

կախեալ զարմանայր ի վերայ եղելոյն. սքանչանային և որք առնթերն կային. քանզի յետ սակաւ ինչ ի յաչս նոցա ընթեամբ շարժմամբ իջեալ սիւնն հաստատէր։ Գոչումն բազում աստուստ հետևեցաւ մարդկանն, ճշմարիտ զՀաւատ Թագաւորին վերակոչեցելոյ եւ աւրհնելով զԱստուած գերեցելոյն։ Ապա հաւատացեալք յաւժարութեամբ բազմաւ նաև զայլ սիւնսն կանկնէին եւ ոչ ի յերկարս ինչ նոցա գործն կատարէր։ Եւ բարեխաւսութիւն աստուստ առ Թագաւորն Կոստանդին լինէր. աղաչելով դաշնաւորք անտի յառաջ Հռոմայեցւոցն լինել և առնուլ եպիսկոպոս քահանայական վիճակ, քան ի ստուգապէս հաւատալ ասեն Քրիստոսի։ Զայս ասէ Ռուփին ի Բակրոյ լսեալ որ յառաջ էր Թագաւոր Վրաց, իսկ յետոյ եկեալ ի Հռովմ կարգապետ որոց ի Պաղեստին զաւրուցն եղեալ և յետ այսորիկ զաւրավարացն որ ընդդէմ Մաքսիմոսի բռնակալի պատերազմն Թէոդոսի Թագաւորի համաջանաւղ լինէր։ Այսու պատճառով ի ժամանակսն Կոստանդնի եւ Վիրք ի քրիստոնէութիւն եկն։

---

[1]) Ср. у *Назіанзина*, „Անդ որս“, Акад. слов. подъ тѣмъ же словомъ.

[2]) Ср. у *Кирилла Іерусалимскаго* (Акад. слов. *п. с.* օտարանալ).

[3]) Ср. у *Назіанзина* (Норайръ, „Քննասէր“, п, 60).

[4]) Ср. приведенное у *Агаѳангела* примѣнительно къ апостольской дѣятельности Григорія Просвѣтителя: „Եւ այսպէս... ձգէր տարածանէր զմշակութիւն տար�ութեանն և աւետարանութեանն ի Սատաղացւոց քաղաքէն մինչև... առ Կարբէ, զոր ասեն ի առհանապարեալ Մասիսոյ, մինչև ի քաղաքն Աղանայ մինչև ի սահմանս Կարբէոյ, ի Փայտարան քաղաք արքայութեանն Հայոց...“

[5]) Въ прямыхъ скобахъ [ ] помѣщены собственныя *дополненія* автора вольнаго перевода *Сократа* (Փոքր Սոկրատ), которыхъ нѣтъ ни въ оригиналѣ *Ц. И.*, ни въ ея полномъ армянскомъ переводѣ (Մեծ Սոկրատ). Хоренскій пользовался вольнымъ переводомъ Сократа.

c) Пораженіе Шапуха... Трдатъ занимаетъ Экбатанъ. Явленіе спасительнаго древа.
d) Ликиній заключенъ въ оковы. Перенесеніе царскаго двора изъ Рима. Основаніе Константинополя.

М. Хоренскій. II, 87, 88.	Евсевій.	Жит. св. Вас.	Малала.
II, 87. ...Բայց Տրդատայ հաստատեալ իւր զևթնապարսպեան Եկբատան, երկրորդ [1]) եւ վերակացուս յինքենէ թողեալ դառնայ ի Հայս ընդ իւր ածելով զԿամսար ամենայնիւբն։ Քանզի Շապուհ աղաչեաց զԿոստանդիանոս զյաղթողն խնդրել զհաշտութիւն և հաստատել խաղաղութիւնն մշտնջենաւոր. զոր արարեալ սրբոյն Կոստանդինոսի, յետ այնորիկ առաւելեալ զՀերկինք ընդարձակեալ ի յերուսաղէմ ի խնդիր պատուական խաչին, զոր և եգիտ նոքա զերիւրեան փայտն, հանդերձ հինգ բնիւքովն։	Eusebii Caesariensis opera, recognovit *G. Dindorfius*, Lipsiae, 1871, vol. IV, pp. 482—485.		p. 317. Καὶ ἐπεστράτευσε κατὰ Περσῶν καὶ ἐνίκησε πάντα εἰρήνης μετὰ Σαραβάρου [читай: Σαπώρου], βασιλέως περσῶν, τοῦ Πέρσου αἰτήσαντος εἰρήνην ἔχειν μετὰ Ῥωμαίων.
II, 88. Ի բառնալն Աստուծոյ զբռնաւորսն ամենայն յերեսաց Կոստանդիանոսի՝ ծնունդեանց նա զՀինգնեան մեծութիւն յայժ, և եդ նմա հնութեան զոյր [2]) ոչ Համամայր, ծիրանեօք եւ պսակաւ կայսերական [вар. կեսարական] զարդարեաց զնա. եւ յերիրորդական հասուցեալ պարծս [2]), արքայ ամենայն արևելից կայոյց։ Բայց զոր աստուածային բանն առ Երբայեցւոցն անհնարին համարեալ՝ չարութեանն փոփոխումն, նոյն եւ աստանօր պատահի. ընդ անկարելի է զնայուցան փոխել [3]) Ի նիովք	Н. Е., x, 8. „...ὃς (ὁ Λικίννιος) εὐφερουμένης τῆς ἀρχῆς αὐτῷ, βασιλέως τε μεγάλου Κωνσταντίνου δευτερείων τιμῆς, ἐπιγαμβρίας τε καὶ συγγενείας τῆς ἀνωτάτω ἠξιωμένος... ὁ μὲν γὰρ αὐτῷ οἷα πανάγαθος βασιλεὺς (Κωνσταντῖνος), εὐνοίας παρέχων ἀληθοῦς σύμβολα, συγγενείας τῆς πρὸς αὐτὸν οὐκ ἐφθόνησε, γάμων τε λαμπρῶν ἀδελφῆς μετουσίαν οὐκ ἀπηρνήσατο... ὁ (Λικίννιος) δ'ἔμπαλιν τούτοις τἀναντία διεπράττετο, παντοίας ὁσημέραι κατὰ τοῦ κρειττονος μηχανὰς ἐπιτεχνώμενος, πάντας τε ἐπινοῶν ἐπιβουλῆς τρόπους, ὡς ἂν κακοῖς τὸν εὐεργέτην ἀμείψοιτο. τὰ μὲν οὖν πρῶτα πειρώμενος τὴν συσκευὴν ἐπικρύπτειν, φίλος εἶναι προσεποιεῖτο, δόλῳ τε καὶ ἀπάτῃ πλεισ-		p. 319. Ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἔπεμψε τὴν ἑαυτοῦ μητέρα τὴν Ἑλένην εἰς Ἱεροσόλυμα εἰς ἀναζήτησιν τοῦ τιμίου σταυροῦ· ἥτις καὶ εὑροῦσα ἀνήγαγε τὸν αὐτὸν τίμιον σταυρὸν μετὰ τῶν πέντε ἥλων.

---

[1]) О чтеніи этого мѣста см. выше, ч. I настоящаго изслѣдованія, стр. 171.

[2]) О Ликиніи и его отношеніяхъ къ Константину, по всей вѣроятности, заимствовано изъ *Ц. И.* Евсевія (x, 8), хорошо извѣстной Хоренскому. Къ сожалѣнію, въ сохранившихся спискахъ древняго армянскаго перевода этой Исторіи недостаетъ нѣсколькихъ главъ изъ X книги, въ томъ числѣ и глава восьмая. Поэтому для сравненія привожу я греческій текстъ.

[3]) Ср. кн. *Іерем.*, XIII, 23: „Եթէ փոխէսցէ Հնդիկ զմորթս իւր և ինչ զնայուցս իւր“; также у *Назіанзина* (въ I словѣ Юліану): „...զի եւ ոչ ուներ իսկ բնութիւն ինչ ի բաց դնել զնայուցս և կամ Եթովպացոյն զսևութիւնն... կամ չարն զմարդատեցութիւն...“

М. Хоренскій.

պատուոյ զքաջութիւն, նոյնպէս մարդոյ ամպարշտի զբարսն։ Քանզի նախ առ ի հաւատսն գտանի դրժող, և երկրորդ առ բարեգործն իւր ապստամբ։ Յարոյց հալածանս նիզակեցոյ և նենգաբանին գազանն ընդդէմ կոստանդինեանոսի. Դա և զարքս քաղցեանս ամենեցուն հասոյց, որ ընդ ի-բով նշխանութենէն էին, ցանկասէրս այս և գարշելի ալեաւ՝ ներկուածոյ ունելով զՀերս. որ եւ զկին իւր ի մեծ նեղութիւն արգել սակս տրփութեան երանելւոյն Գլափիւռայ, վասն որոյ սպան զուրբն Բասիլիս Ամանոյ Պոնտացւոյ եպիսկոպոս։ Ի-նքբ յայդնեցաւ դաւն և գիրայ, թէ նմա զուռ լինի Կոստանդինեանոս, ծաղկեաց զոր ընդդինանալ պարբաշնաս։ Եւ գրտացեալ ի սիրոյն Տրդատայ մեր թագաւորի, ակնածէր որպէս արդարև ի թշնամւոյ, քանզի գիտէր, եթէ ատելի է արդարոյ ամենայն ամբարիշտ։ Իսկ իբրև եկն յաղթողն Կոստանդիանոս, մատնեաց Աստուած ի ձեռս նորա զԼիկիանոս. յոր ինքեալ գրեալս ի ձերոնէ և ի ձեռայր, եւ դանել ի Գաղղիս հանդերձ երկաթի կապանօք՝ գնել ի մետաղս, զի աղքատեսցէ առ Աստուած՝ որոմ մեղաւն. թերեւս երկայնամիտ լեսցէ առ նա։ Եւ ինքն հանդերձ որդւովքն մի թագաւորութիւն զՀռովմայեցւոցն ցուցեալ, զքսանամեակն ի Նիկոմիդացւոց քաղաքին կատարեաց։ Զի ի չորրորդ ամ հալածանացն սկսեալ թագաւորել մինչև ցերեքտասաներորդ ամն խաղաղութեան, զոր և այսօր տանէ աշխարհ։ Եւ ոչ պարտ վարկուցեալ

Евсевій.

τάκις ἐπιθέμενος ῥᾶστα ἂν τυχεῖν τοῦ προσδοκωμένου ἤλπισε. τῷ δὲ ἄρα ὁ θεὸς ἦν φίλος, κηδεμών τε καὶ φύλαξ ὃς αὐτῷ τὰς ἐν ἀπορρήτῳ καὶ σκότει μηχανωμένας ἐπιβουλὰς εἰς φῶς ἄγων διήλεγχε... ὁ δὲ τὴν λαθραίαν συσκευὴν ὡς οὐδαμῶς ἑώρα κατὰ γνώμην αὐτῷ χωροῦσαν, τοῦ θεοῦ πάντα δόλον τε καὶ ῥαδιουργίαν τῷ θεοφιλεῖ βασιλεῖ κατάφωρα ποιοῦντος, οὐκεθ᾽οἷός τε ὢν ἐπικρύπτεσθαι προφανῆ πόλεμον αἴρεται. ὁμόσε δῆτα Κωνσταντίνῳ πολεμεῖν διαγνοὺς, ἤδη καὶ κατὰ τοῦ θεοῦ τῶν ὅλων, ὃν ἐπίστατο σέβειν αὐτόν, παρατάττεσθαι ὡρμᾶτο, κἄπειτα τοὺς ὑπ᾽αὐτῷ θεοσεβεῖς, μηδὲν μηδ᾽ ὅλως πώποτε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ λυπηρὸν διαθεμένους... οἵους δ᾽ ἐφηῦρεν ἐπὶ τούτοις ὁ μισάνθρωπος κατὰ μηδὲν ἠδικηκότων ἐξορισμοὺς, οἵας εὐπατριδῶν καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν ἀπαγωγὰς, ὧν δή τας κουριδίας, ἀποζευγνὺς γαμετὰς μιαροῖς τισὶν οἰκέταις ἐφ᾽ ὕβρει πράξεως αἰσχρᾶς παρεδίδου, ὅσαις δὲ αὐτὸς ὁ ἐσχατόγηρως γυναιξὶν ὑπάνδροις, παρθένοις τε κόραις ἐμπαροιηῶν, τὴν ἀκόλαστον τῆς αὐτοῦ ψυχῆς ἐπιθυμίαν ἐπλήρου... τὸ γοῦν τέλος αὐτῷ τῆς μανίας ἐπὶ τοὺς ἐπισκόπους ἐχώρει... τὰ γοῦν ἀμφὶ τὴν Ἀμάσειαν καὶ τὰς λοιπὰς τοῦ Πόντου πόλεις κατεργασθέντα πᾶσαν ὑπερβολὴν ὠμότητος ὑπερηκόντισεν.

Житіе св. Василія.

Acta sanctorum, Aprilis, T. III, p. 422 и сл. § 21.

Καὶ σχεδὸν μέχρι θανάτου παιδεύσας αὐτὸν, ἄνευ βασιλικῆς καὶ τῆς οἰασοῦν ἀρχικῆς ἐξουσίας, εἰς Γαλλίους αὐτὸν ἀποστέλλει κατοικεῖν. Διὰ γὰρ τὸ εἶναι αὐτὸν γαμβρὸν, οὐκ ἐθανάτωσεν αὐτὸν, τῶν μυρίων θανάτων ὑπαίτιον, εἰπὼν αὐτῷ ἐπὶ πάσης τῆς Συγκλήτου· Κλαῦσον καὶ μετανόησον ἐφ᾽ οἷς ἐτόλμησας καὶ ἀγαθὰ ἐργαζόμενος μὴ ἐνδόσης ποτὲ· ἴσως ὁ θεὸς ἵλεώς σοι καὶ εὐμενὴς... γένηται.

М. Хоренскій.	Евсев.	Жит. св. Вас.	Малала.
ի Հռոմմ դառնալ, այլ ի Բիւզանդիոն անցեալ՝ հաստատէր զարքունիսն, յանբրջեան իմն նախադեսութենէ[1]) հրամայեալ գերապայծառս իմն առնելով շինուածս, հնդապատիկ յաւելեալ մեծացուցանէր։ Քանզի ոչ ուրուք մեծի թագաւորի կայր ի նմա ձեռնարկութիւնք այսպիսիք՝ բայց ի սակաւ ինչ իրաց, որպէս դիւրաբերելն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, յորմէ անդի ընդդէմ Դարեհի սպառազինեցաւ, և սակս այնորիկ շինեաց յիշատակ ի իր զսասցեալն Սարդիկին. տանգի ի նմա զպատերազմեանն յօրինեաց զիաղութիւն։ Զոր յետոյ Սելեւկոս արքայ Հռոմայեցւոյն նորոգեաց. և ինքն շինեաց զքաղաքն ի դէզ-ոլն անուն, որ ասէր սպարքէր խորհրդոյն անուն Արեգայի, ըստ Թրակացւոյն բառի Զեւսիպպոն. որոյ հոգմէն յորմէնքէցն և բաղանիսն։ Սա շինեաց և զտեսարանն [զորաբանն?] և զքաղաքամատարոյն և զնաւակալիսն և զնկեղեցեան ուղղութեամբ։ Այլ Կոստանդիանոս ամենապատիւ յարքաբերեաց[2]) եւ անուանեաց նոր Հռոմ, իսկ աշխարհս կոչեաց զնա Կոստանդիանու քաղաք։ Սոքն և զայս, երիկ քաղաքն եհան ի Հռոմայ զասացեալն Պաղատիոն տերտոյ և եղ զնա ի փորձանն նեղոյ սեանն զառ ի յերրորդ խանգնեալ. բայց այս դիւ անհաստատելի է, այլոց՝ որպէս խոյ նցին[3]։				p. 292. Καὶ τὸ λεγόμενον Στρατήγιον ἀνενέωσεν ὁ αὐτὸς Σέβηρος· πρώην γὰρ ἦν κτισθὲν ὑπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος ὅτε κατὰ Δαρείου ἐπεστράτευσεν, ὅς καὶ ἐκάλεσε τὸν τόπον Στρατήγιον· ἐκεῖ γὰρ στρατηγήσας τὰ τοῦ πολέμου ὥρμησεν εἰς τὸ πέραν κατὰ Περσῶν. p. 291. ...καὶ ἔκτισε δημόσιον λουτρὸν τὸ λεγόμενον Ζεύξιππον, διότι ἐκεῖ ἵστατο ἐν μέσῳ τοῦ τετραστώου στήλη χαλκῆ τοῦ Ἡλίου καὶ ὑποκάτω αὐτῆς ἔγραφε τὸ μυστικὸν ὄνομα τοῦ ἡλίου, Ζευξίππῳ Θεῷ· οἱ δὲ Θρᾶκες οὕτως ἔλεγον τὸν ἥλιον. Οἱ δὲ τῆς πόλεως Βύζης οὕτως ὠνόμασεν τὸ αὐτὸ δημόσιον Ζεύξιππον κατὰ τὸ ὄνομα ὅπερ εἶχε τὸ πρότερον ὁ τόπος. p. 292. Καὶ κτίσας ὁ αὐτὸς βασιλεὺς καὶ κατενάντι τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος κυνήγιον μέτα πάνυ, καὶ κατέναντι τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης θέατρον· τὸ δὲ Ἱππικὸν ἔστησεν... ὅπερ οὐκ ἔφθασε πληρῶσαι... p. 320. Ὁ δὲ αὐτὸς Κωνσταντῖνος ἀφελόμενος ἀπὸ Ῥώμης κρύφα τὸ λεγόμενον Παλλάδιον ξόανον, ἔθηκεν αὐτὸ εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντα Φόρον ὑποκάτω τοῦ κίονος τῆς στηλῆς αὐτοῦ ὥς τινες λέγουσι Βυζαντίων ὅτι ἐκεῖ κεῖται.

---

[1]) Ср. у *М. Сократа*, стр. 144 армян. перевода: „բան անբրջոյն դեսութեան“։

[2]) Ср. у *М. Сократа*, стр. 43 арм. перевода: „...և ամենապատիւ... զշինուածս յարքաբերեալ (Կոստանդիանոս)։

[3]) Ср. у *Ширакаци* (Географія, изд. Soukry, стр. 46): „...Աշխարհ Ասիոյ Սինէացւոյ է... Յորում բնակեն... կիսանձունք երկդի մարք, վեցձեռնիք, փոկոտունք... կիսագազանք... անգլուխք շանագլուխք և որ ինչ սոցին նմանք. ընդ անհաստատելի, այլոց որպէս խոյ էին“։

e) Ересіархъ Арій. Соборъ, созванный въ Никеѣ противъ него. Чудо, явившееся на Григоріи. f) Возвращеніе Рстакеса изъ Никеи...

М. Хоренскій. II, 89, 90.

II, 89. *Ընդ այն ժամանակս երևեցաւ* Արիոս Աղեքսանդրացի, *որ ուսոյց չարաչար ամբարշտել, ոչ փոխ ընդդէմ հաւատարք հօր և ոչ ի բնութենէն և յէութենէն հօր. եւ ոչ ծնեալ ի հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս, այլ օտար զամն և արարած և կրտսեր, և յետ ժամանակի գոյացեալ. որ ըստ արժանեաց իւրոց ամբարիշտս այս* Արիոս *ի փաբշլենն ընկալաւ ընդարձակ։ Վասն որոյ ել հրաման յինքնակալէն* Կոստանդինոսէ՝ *ժողով լինել բազմութեան եպիսկոպոսաց ի Նիկիայ քաղաքաց։ Եւ ժողովեցան Բիտոն* [вар. Բիկիտոն] *և Բիկենդ երիցոնք ի Հռոմ տեղւոյն՝ ձեռնարկութեամբ սրբոյն* Սեղբեստրոսի. Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրի, *Եւստաթիոս Անտիոքայ,* Մաքարիոս *Երուսաղեմի,* Աղեքսանդրոս *Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս... Այլ նոքա առաքեն փոխանորդս իւրեանց զՈրոսդոքիոս... Որոյ երթեալ հասանէր մեծին Ղևոնդի. եւ հանդիպի յայնմ ժամու, զի մկրտէր զԳրիգոր զՀայոց Գրիգորի Ընծաբանի. որ իբրև ել ի ջրոյն, լոյս շուրջ փայլատակեալ զնովաւ, զոր ոչ օք ի բազմութենէն ետես, այլ միայն Ղևոնդիոս, որ մկրտէրն եւ մերն Որոստակէս, եւ Եւրոպ Եդեսիոյ, եւ Յակոբ Մծբնայ, և Յոհան Պարսից եպիսկոպոս, որք նոյն շաւղօք ուղևորէին ի ժողովն։*

Patrum Nicaenorum nomina, ed. Gelzer.

p. 186. Բիտոն եւ Բիկենս [вар. Բիկենդ] երիցոնք ի Հռոմէ տեղւոյն... Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրի մեծի.

p. 188. Մաքարիոս յԵրուսաղեմ.

p. 192. Եւոստաթիոս յԱնտիոքայ [вар. ի յԱնտիոքայ]

p. 194. Աղեքսանդրոս Կոստանդնուպոլսի.

p. 196. Յակոբոս ի Նըսբնէ [вар. Մծբնայ]... ի Պարսից Յովհաննէս.

p.198. Աթանասիոս Հայոց.

История императоровъ [Источникъ общій съ Хоренскимъ; *рукопись* эчміадз. библ. № 102, (катол. Георга) с. 47[a]].

...*Առ սովաւ* (Կոստանդիանոսիւ) *երևեցաւ* Արիոս (по ошибкѣ переписчика стоитъ: *Տիտոս*) *երէց* Աղեքսանդրէ, *որ արարած ասէր զորդին Աստուծոյ. եւ էին համահոհք նորին փիլիսոփայք Այետիոս եւ Աստերիոս և Նոմիոս, որք ասէին ոչ փոխ զորդի ի բնութենէ հաւր, այլ իբրև զմի յարարածոց։ Եւ հրամայեաց Մեծն* Կոստանդինոս *ի խնդրոյ սրբոյ Հայրապետին* (стр. 47[b]) *Աղեքսանդրի լինել ժողով ի Նիկիա, ի մայրաքաղաքն Բիթանացոց։ Եւ ժողովեցան եպիսկոպոսք ՅԺԸ. որոց ժողովէին առաջնորդք. Մաքարիոս Երի, Աղեքսանդրոս* Աղեքսանդրի, Եւստաթիոս Անտիոքայ, Սեղբեստրոս *Հռովմայ, Միտրոփանիս* Կոստանդնուպոլսի *առաջին եպիսկոպոս, յետ որոյ յաջորդեալ մեծն* Աղեքսանդրոս, *որոց և նոցովքեալ զԱրիոս մերձին յեկեղեցւոյ արտաքս. սահմանեցին հաւատս յամենասուրբ Երրորդութիւնն քարոզելով զորդի ի բնութենէ հաւր, զոր խոստովանի ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցի։ Որդիք նորա* (Կոստանդիանոսի)... Կոստանտինոս

Агаѳангелъ.

с. 656. *Ապա ...հրաման ետ ...Կոստանդիանոս ժողովել ամենայն եպիսկոպոսաց ի տեղւոյն Նիկիացւոց։ Յայնժամ մեծ արքայն Տրդատ եւ ս. կաթողիկոսն Գրիգորիոս հանդերձեցին և արձակեցին զՈրստակէս...*

с. 657. *Իսկ երանելին Որոստակէս գոյր հասանէր պայծառ ծագեալ հաւատոյն և հաստատուն աստուածահաճոյ Նիկիա-*

Назіанз.

(въ „Словѣ Аѳанасію“; рук. вѣн. мхит. № 217-й, стр. 110[b]).

Այսմ կատաղութեանս սկիզբն արար Արիոս... *որ եւ դատաստան ետ զանարգել լեզուացն ի փաբշլէի դեղեան ընկալեալսդ։*

М. Хоренскій.	Patr. Nic. nomina.	История императ.	Агаѳангелъ.	Назіан.
II, 90. Երթեալ Ռըստակէս ընդ մեծին Ղեւոնդի, հասանէ ի տաղտն Նիկիայոյ, ուր եղեն ժողովեալ հարք երեւելիքն Լուսաւորչի ի քաղաքումն Արիանոսայ, զորս նղովեալ ոչնչեցին ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. սապէս եւ ինքնակալն արքասահմանեալ ի Գրիգոր[1]: Ապա դարձեալ Ռըստակէս արժանահաւատ բանիւ եւ բսան կանոնեալ գլխովք ժողովոյն, զոյ հանդիպի հ ո ր ն և արքայն ի Վաղարշապատ քաղաքի։ Ընդ որ ուրախացեալ արքայն Գրիգորի, սուղ ինչ գլուխս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելուվան առաւել զգուշութեան նորոյ վկայութեան...		ի Գաղիղեա եկաց Թագաւոր և Կոստիոս ի Հռովմ, իսկ Կոստանդաս ի Կոստանդնուպաւղիս Թագաւորեաց. եւ եղև հնազանդեալ Արիոսի մոլորութեանն, եւ հրաման ետ դարձուցանել զԱրիոսյարքասահմանումնէն և ընդունել յեկեղեցի...	կան կանոնքն երևեալ ի Հայաստան երկրի, առաջի դնէր ճաքարքն եւ կաթողիկոսին սրբոյ զբերեալ աւանդութիւնսն։ Որով. Գրիգորի ի նոյն լուսաւորական կանոնսն յաւելեալ առեալ զնոր վկայութիւն զՀայաստան երկիրն պայծառացուցեալ...	

---

[1]) Ср. въ арм. перев. *М. Сократа*, стр. 39: „...և յետ ժողովոյն (Նիկիոյ) և հաստատութեան հաւատոյն եւ սահմանի կանոնի սուրբ ժողովոյն արքասահմանումնիսն Արիոսի ի Գրիգոր...“ См. тамже, стр. 663, а также *Житіе св. Сильвестра*, стр. 733.

g) Смерть Григорія и Рстакеса. Причина названія горы „Пещерою Мане“.—h) Кончина царя Трдата и сѣтованіе съ упрекомъ.

М. Хоренскій. II, 91, 92.

II, 91. ՅԵՐԵՆ Ե ի դառնեալ դարձեալ ամ թագաւորութեանն Տրդատայ գտաք նոպելոյ յամենայն աշխարհս մեր Գրիգորիս եւ ըստ աւետարանին ծնողս Յետ լուսաւորելոյ զամենայն Հայս լուսով աստուածգիտութեանն, եւ ընդելոյ զխաւար կռապաշտութեանն, եւ ընդ լոյ զամենայն կողմանս եպիսկոպոսս եւ վարդապետս, սիրեցեալ զերիս եւ զանայրութիւն եւ զհանդարտութիւնն ի դատս յինքեան կեալ որպէս զի խօսեցցի ընդ Աստուծոյ անզբաղապէս, փոխանորդ իւր թողլով զորդի իւր զՌոստակէս, ինքն կալով ի քաւարանն Դարանաղեաց ի լերինն Մանեայ այրս։ Այլ ասասցուք, թէ էր աղագաւ կոչի նա Մանեայ այրք։ Քանզի էր կին ումն Մանեայ անուն յընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանցն, որպէս զնուն Վրաց վարդապետուհի. որ ոչ շուրթափեաց հետեալ նոցա ի զալն առ մեզ՝ գիտելով զամենայն տեղիս՝ Աստուծոյ, բնակեցաւ ի լերինս յայսմիկ, յայրս ինչ քարանց. վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն Մանեայ այրք. յոր այր յետոյ բնակեցաւ և ս. Գրիգոր։ Այլ թէպէտ և բնակեցաւ անդ, սակայն ընդ ժամանակս ժամանակս յայտնեալ շրջէր ընդ աշխարհս, հաստատէր ի հաւատս զաշակերտեալսն։ Բայց իբրև եկն Ռստակէս որդի նորին ի ժողովոյն Նիկիոյ, այնուհետեւ ոչ ևս երևեցաւ յայտնեալ ումեք ս. Գրիգորիոս... Ց՝ յետ նորա Ռըստակէս ամս ԵՐԵՔ ի քառասուն և յեւթներորդ ամէն Տրդատայ մինչև ցյիսուն եւ երրորդ ամն նորին, յորում եղև կատարումն Ռըստակեայ։

Агаѳангелъ.

с. 637—638. Եւ բազմացոյց կացոյց (Գրիգոր) տեսուչս եպիսկոպոսս յամենայն գաւառս Հայոց... Իսկ թագաւորն շատ աղաչեաց զԳրիգորն վասըն հանապազորդ առ նմա կալոյ, զի ընդ ինքեան շրջեցուսցէ. որում ոչ հաւանեալ չառնոյր իյանձըն, այլ յանապատս ելիսն հաճեալ...

с. 642—643. ...ի խնդիր ելանէր (Տրդատ) ս. Գրիգորի՝ ուր և գտցէ։ Ապա եկեալ՝ գտանէր ի Դարանաղեաց քաւարանն, ի լերինն որ կոչի Մանայրք յանապատին։ Ապա աղաչեաց... Տրդատ զս. Գրիգորիոս, զի փոխանակ այնր զի... սիրեաց զմենաւորութեան կեանս, ձեռնադրեսցէ տացէ նմա եպիսկոպոս զսուրբ որդին նոր... զՌոստակէս... Ապա եւ ինքն իսկ մեծն Գրիգորիոս ելանէր

Жит. св. Нерсеса

„Սոփերք“, VI, с. 9—11.

Յոմ ումեքդառնեալ մեծին Տրդատայ նոպելոյ յամենայն թագաւորաւորելոյ՝ Լուսաւորիչն Հայոց Գրիգոր. և նա զարձոյց զամենայն Հայս ի գիտութիւն ճշմարտութեանն Քրիստոսի։ Եւ յետ ամաց փոքրի ի կարգս հրեշտակաց. և փոխեալ ընդ վերնանալ յոտն լերինն հովուացն, և ոչ ծանեան. և ընդունէին զնա իւր հանդերձիւն, քարակոյտ արարեալ ի վերայ նորա։ Իսկ ի կենդանութեան իւրում ձեռնադրեաց իւր փոխանակ զկրտսեր որդին իւր զՌոստակէս։ Արդ ի սպառել թագաւորութեանն Արշակունեաց... Եւ յաւուրսն յայնոսիկ յայտնեցան նշխարք ս. Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի. եւ ապդեղև կայսերն Յունաց Զենոնայ եւ նա առաքէ բազում լեգէոնս զօրս

Назіанзинъ.

Въ Словѣ „себѣ и отцу“, *рукоп.* вѣн. мхит., № 217, с. 105[b].

Մին պատուէր զփախուստ Ե ղեբրենս Ե ղամայրինն Ե ղնանդարդութիւնն զհոգւոյ եւ զմարմնոյ եւ զնոցան յինքեանս երթալ զբնալ և անդրէն դառնալ ի սգայութեանց, որպէս զի խօսիցի առանց աղտոյ ընդ Աստուծոյ...

Сок

М. Хоренскій.	Агаѳангелъ.	Жит.св.Нерсеса	Назіанз.	М. Сократъ
Զի արդարև էր սուսեր հոգևոր ըստ ասայելումն, վասն որոյ թշնամի ամենայն անիրաւաց եւ զպրագործաց թուէր նա։ Ցաղագս որոյ և Աբրեղայոս, որ էր կարգեալ ի վերակացութիւն Զորրորդըն կոչեցեալ Հայոց, կըշտամբեալ ի նմանէ, սպասեաց ի դիպող աւուր.Ն պատահեալ ի ճանապարհի ն Ծոփաց գաւառին, ապան ընա սրով և ինքն գնաց փախստական ի Տաւրոս Կիւլիկեցւոց։ Իսկ ընդարմն երանելոյն բարձեալ աշակերտացն, բերին յեկեղեցոյ գաւառն, հանգուցանել ն թիւն։ յիւրում տանին։ Ե՝ յաջորդեաց ղնոսն երէց եղբայր նորին Վրթանէս ի յիսուն և ի չորրորդ ամին Տրդատայ եւ անդր։ Բայց ս. Գրիգորի ի Մանեայ այրն կեցեալ անեւուութաբար ամս բազում, քոնի մահուամբ ն քարքս հրեշտակաց։ Ե՝ հովուաց քոյն ընա վանեանել ի նմին տեղւոջ ընդելեցին, ոչ գիտելով թէ ո՛վ որ նա իցէ... Եւ ծածկեալ ամս բազում աստուածային իմն գոգցես տեսչութեամբ, իբրև զՄովսէսն զայն ի հնումն, զի մի՛ ի պաշտօն առցի ի դեռահաւատ բարբարոսացն ազգաց։ Իսկ յորժամ սերտեալ հիմնեցան հաւատք կողմանցս այսոցիկ, զկնի յետ բազում ժամանակաց յայրենեաց ճգնաւորի ումեմն Գառնիկ անուն կոչեցելոյ, եւ բերեալ եդաւ ի գեւղն Թորդան Նշխարք ս. Գրիգորի... II, 92. Զսրբոյ եւ զմեծէ եւ զերկրորդ նահատակէ եւ զմերոյ լուսաւորութեանցն լուսաւոր վերակացուէ ճառելով... հրաշափառաքոնիպարտ էր անցանել բանիւ... Սա յետ հաւատոյն՝ որ ի Քրիստոս ամենայն առաքնոյ	զտեղօքն կարգելովք, եւ զգաւառովքն աշխարհաբարեալ յաշխարհին Հայոց զուարթացուցանել, զօրացուցանել, նորոգել և հաստատել	ի ձեռն զօրավարին Միջագետաց, որ եկեալ բռնութեամբ յափշտակեաց զնըշխարս ս. Գրիգորի եւ ետ զաջ ձեռն Հայոց... Ե՝ ս. Ռոստոմէ եկաց եպիսկոպոս Հայոց մեծաց ամ ԵՄ։ Ե՝ ապան ընա Աբրեղաոս ազգաւ Հայ ն Ծոփաց գաւառին. և բերին զնարմն Ռստակիսի յեկեղեցոյ գաւառ ն թիւն տան, եւ անդ թաղեցին զնա։ Ե՝ յաջորդեաց զնոսն նորա երէց եղբայրն Վրթանէս։		Изд. эчм. стр. 367. հրաշափառաքոյնս հիւսէ. с. 373. հրաշափառաքոյն աստուածբանութեամբ.

М. Хоренскій.	Агаѳангелъ.	Ж. с. Нер.	Назіанзинъ.	М. Сокр.
ընդհանրապէս լուսաւորելոյ եւ քան զեւս յաճախէր որ ինչ յաղագս Քրիստոսի գործ և բան. սաստելով եւ հաւանեցուցանելով զմեծամեծ նախարարսն, միանգամայն եւ զամենայն բազմութիւն ռամկին, լինել արդարև Քրիստոսի, որպէս զի վկայեսցեն հաւատոցն ամենեցուն եւ գործքն։ Այլ զխստասրտութիւն կամիմ ասել, թէ և՝ զամբարհաւաճութիւն ազգիս մերոյ յիսկզբանցն և այսր... ընդդիմանան կամաց Թագաւորին յաղագս կրօնիցն քրիստոսականաց, զհետ երթալով կամաց կանանց եւ հարճից։ Որում ոչ կարացեալ ներել Թագաւորին, ընկեցեալ զերկրաւոր պսակս՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին, արագ հասանելով ի տեղի սուրբ ճգնաւորին Քրիստոսի, Յակոբոս լեռնակեցոյ եղեալ։ Աստանօր ամաչեմ ասել զճշմարտութիւնն... քանզի զհետ առաքեալ կոչեն զնա՝ լինել ըստ կամաց նորա եւ ունել զթագաւորութիւնն։ Իսկ ի չհաւանել սրբոյն՝ տան նմա արքունն... բայց ասեմ ոչ զիմ բանս... Աղգ Սրամեանք, զինչ յանբարեբարոյ։ ընդէր ոչիւ ընդարձակ և զանաստուածութիւն... Ո՞ որք ի ձէնչ թոշակս յաղագս մեր... ո՞վ որք յերթալս մեր բեռնաբարձս[1] ...ո՞վ որ տուն կամ զբաղոց մեզ պատրաստեաց... Վասն որոյ հիացումն իմն են ճառքս եւ սարսափելի՝ որոյ միտս ունին, քանզի խօսի որ խօսին զԱստուծոյ եւ զաստուածայինսն եւ խորհուրդք խօսողին յօտարն հային։ Զի ոչ վասն որոյ խօսին՝ կրէ զաշխատու-	с. 631. Առեալ (Գրիգորի) զոմանս յաշակերտացն ...երթեալ լեռնակեաց, մենակեաց, սրաձոյլ, Յակոբի եղեալ...			ասաքնոս- ընդհանրապէս լուսաւորելոյ- լեալ
				с. 478, 503 и др. զբանոց.
				с. 349. որք զիրս ունին.
			Въ „Словѣ Кесарію“, *ibid.*, с. 120[a]. Որդիք մարդկան, զինչ ոչիւ ընդարձակիրս։... [2] ընդէր ոչիւ ընդարձակ և խնդրէք զստուերութիւն.	
			Въ „Словѣ на Екклезіаста“, *ibid.* стр. 245[a]. ո՞ր օգուտ է բազում բանիցն,	

---

[1]) Ср. это слово у *Каллисѳена*, арм. пер., с. 41.
[2]) *Псалмы* (IV, 3) въ этомъ мѣстѣ имѣютъ чтеніе „խստասիրտք“.

М. Хоренскій.	Агаѳ.	Жит. с.Нер.	Назіанзинъ.	С.
թիւնն... այլ յաղագս փառաց մարդկայնոց, և ծայրնեցուցանելով [1]) հնչեցուցանէր ի լսելիս մարդկան։ Որ շարիւսուրեանն հոռանէ նբբեալ յաբբերբէ ջինն, որպէս ասաց ումն ի հնոցն, և չէնեցուցանէր ղմենայն ջինարբուս ի հրաշարեալս։ Ո՞վ որ զնոսա ոչ ողբասցի, որ դիս ուներցի... Այլ պատմութիւնս յաղագս ս. Տրդատայ ճշմարիտ է. քանզի արբուցեալ նմա դեղ մահու զրկեցան ի լուսոյ շնորհաց ճառագայթից նորա, որ թագաւորեաց ամս յիսուն և վեց։ [2])			որ շարիւսուրեանն հոռանէ նբբեալ յաբբերբէ ջինն յանգայութենէն... Въ Словѣ „Ա՞ որ“, *рук.* вѣнск. мхит. № 98, стр. 7ᵇ. Եւ պատշաճ համարիմ զամենայն հրաշարքն շուրջանակի հնչեցուցանելայնպիսի բանիւք ղմենայն ջինարբուս զչեցուցանել շարիւսուրեամբ և աղճատանօք։	

---

[1]) Ср. отрывокъ изъ *Слова* Василія Кесарійскаго *муч. Гордію*, приведенный въ Акад. словарѣ (*п. с.* ճայթումն): „յարմարելով զբանն առ ի լսողացն հիացումն ծայրնմբ իւիք“։

[2]) Приводимъ въ выноскѣ апокрифическій разсказъ „О кончинѣ и похоронахъ царя Трдата“, принимаемый нѣкоторыми изслѣдователями за отрывокъ *Четвертой* книги Моисея, а по моему мнѣнію составленный позже Хоренскаго — на основаніи Фавста, Хоренскаго, Каѳоликоса Іоанна и, быть можетъ, Каллисѳена. Подробнѣе объ этомъ см. выше, ч. I настоящаго изслѣдованія, стран. 179 и слѣд.

Апокрифъ („Polyhistor“, 1851, стр. 75). Յաղագս մահուան Տրդատայ թագաւորի, հզօրի, փոքի և արուեստնոյ։ Իսկ թագաւորն Տրդատ յետ հաստատեան ի Քրիստոս՝ ամենայն արուեստնութեամբ փոյլել մինչև ցվախճան արի ծերութեան. այլ խոտորութիւն ազգին Դրոյ կամ ամբարտաւանութիւնն որ ի վերնեն պատահեցին՝ ամենայն գլորմանց սոցա պատճառք. քանզի շարք ոմանք հրամանաւ Շապհոյ խորհեցան սպանանել զՏրդատս... մանաւանդ ազատքն Սիւնեաց կողմանցըն, որք առաւել հրամանակատարք Շապհոյ լինէին վասն աշխարհին իւրեանց խաղաղական մնալոյ։ Որք և է յոր երեց երբեմն ընդ թագաւորին լինելով յորոց եւ խոցեալ լինի թագաւորն, որոյ ի Յանդիտս ուստեք եկեալ դիպեալ պարսիոց նեղն, եւ եկեալ յարքունիսն՝ դնի ի մահիճս սակաւ ինչ վիրաւորեալ։ Յորոց մոռեալ ինչիւրոցն այն պատել զվերս նորա, եւ տեսեալ զի ոչ մեռանել նմա ի վիրէն՝ արբուցանէ դիպ մահու եւ վախճանէ, որ յետոյ յայտնի իսկ եղև ի նորին խորհրդակցացն։ Եւ բարձեալ տարան զնա ի Թորդան արծաթապատ դիակիր դափղոյ, յորում լծեալ ջորիք ուխտանձք, և գունակ գունակ հանդերձիւք զգաղաղն զարդարելով։ Եւ վայրէ զորոյն ատի եւ անտի վառեալք զինուք եւ նշանակաք. իսկ արՋի դագաղացն ձայն աստուածորհնութեան եւ բուրմունք խնկոց. իսկ անտի եւ ատի բարեկամք, եւ սիրելիք, ընտանիք եւ բարեսիր յորոյն նորա հետեւակ անգեալ, եւ զկնի դագաղացն փղոյ եւ տաւիղք ողբոց, եւ խոռոխ ողբասաց. թող զայլ ամենայն ուրիշն, որ երթային զհետ անթիւ բազմութեամբ։ Եւ այսպէս հասեալք ի տեղին, առարեալ տապան թագաւորական ի քարանց կնեաց, եւ ի վերայ ապակի արկեալ յորում եդեալ զդանձն պատուական, զանուշահոտ զպատարագն, զմեծ վաստակաւորն. և դրեալ բազէիցն զնա ի տեղւոջ սբոնոնոց մեծին Գրիգորի, զոր պարսկեալ անուանեաց իւր դարդեզ... Տրդատ բազմարեալ ամս յիսուն և եօթն եւ ապա կատարեալ...

Фавстъ (III, 3). Ապա յետ այսորիկ թագաւորեաց Խոսրով կոտակ, թոռն Խոսրովու, որդի փոքի և արուեստնոյն Տրդատայ արքայի։

Хоренскій (II, 92). ...Սա (Տրդատ) յետ հաստատեան որ ի Քրիստոս, ամենայն արուեստնութեամբ բացատրելի... Այլ զխոտորութիւն կամիմ ասել, թէ եւ զամբարհաւաճութիւն ազգին Դրոյ յերկնեանն եւ այսր...

Каллисѳенъ (стр. 174, 177, 185). ...Եւ Յուղղոս շաղախեալ դիւղովն մատոյց նմա (Աղեքսանդրի)... Իսկ յանկարծօրէն յամենայն Մակեդոնացւոցն եղև գոչիւն ուժգին. և միահամուռ ընթացեալք յապարանսն ասելով թէ սպանին ենիկոդոն զնա... Եւ ապա առեալ Պաղոմէոսն... եւ զմեռեալ զմարմնն (Աղեքսանդրի) եւ եդեալ ի վերայ կառաց ջորոյ և դոներ Եգիպտոս։

Хоренскій (III, 23) ...Հրամայեաց (Արշակ) նոյն Վարդանայ ի նոյն որսին սպանանել զԳնել, որոյ ոչ ընդ խաբս ինչ վրիպակաւ, երեց կամէր ձգել նմա պարսկոյ նետն...

Ibid., II, 60. ...Դափղոյ (Արտաշիսի) էին ոսկեղէնք, գահոյքն եւ անկողինքն բեհեզեայ, եւ պատմուճանն որ զմարմնոյն՝ ուխտեալ... եւ զգահոյիւքն շուրջ՝ որոյ եւ բազմութիւն ազգակցացն, եւ առ այսոքիւք պաշտոնէիցն զինուորութիւնք, եւ նահապետքն եւ նախարարութիւնքն գունդք և միանգամայն զբարկանացն վայրք... և արՋի պղնձիս հարկանելով փող, եւ զկնիսն ձայնարկու խոռոխ սեազգեստք եւ աշխարող կանայք, եւ զհետ՝ բազմութիւն ոսկեին։ Եւ այսպէս դարեալ բազէիցն...

Ibid., II, 92. ...Տրդատ ...բազմութեամբ ամս յիսուն և վեց։

Каѳоликосъ Іоаннъ (Іерус. изд. стр. 55). ...Ապա զկնի բազում ամաց գտանէ զսուրբ մարմին նորա (Ս. Գրիգորի) Գառնիկ ումն ճգնաւոր՝ աստուծային իմն զոգեսս տեսչութեամբ, և տարեալ դնէ ի գեօղն Թորդան յեր իսկ ի սբոնոնոյ գարդեզկանն։ Զկնի ամաց ինչ և ս. Տրդատ... տուեալ նմա յարբուցումն մահու. զոր տարեալ հանգուցանեն ի նմին աւանի ի նոյն պարտիզկան, մերձ եդեալ ի քնարանս ս. Գրիգորի...

ГЛАВА XI.

О Хосровѣ Маломъ.

a) Происшествія, совершившіяся по кончинѣ Трдата, съ Вртанесомъ и съ тремя нахарарствами. b) Мученическая кончина св. Григориса отъ руки варваровъ. c) Отпаденіе бдешха Бакура отъ союза армянъ. Намѣреніе нахараровъ воцарить Хосрова. d) Прибытіе Антіоха и его дѣянія. e) Проступокъ Маначихра передъ Яковомъ Великимъ и смерть его. f) Царствованіе Хосрова Малаго. Перенесеніе двора; насажденіе рощи. g) Нашествіе сѣверныхъ народовъ на нашу страну во дни Хосрова. Подвиги Вахана Аматуни.

М. Хоренскій. III, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9.

III, 2. Ի ժամանակն վախճանին Տրդատայ հանդիպեցաւ ՔԵՆ Վրթանէս ի վէյաբանի սրբոյն Յովհաննու, որ ի հօրէ նորին շինեալ էր ի Տարօն։ Ուր նենդ գործեալ լերինն այնմիկ բնակչաց, ի սադրելոյ նախարարացն, կամեցան սպանանել որք առ ընդմրոնելի ձեռամբ կոչեալ որպէս առ Եղիսէիւն այն ի հնումն, կամ նորին ինքեամբ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ զարկուցեալ հրեայքն, անվտիտ անցեալ զբնայր յԵկեղեաց զաւառ ի Թիլն աւան, ուր էրն հանգստարան եղբօրն նորին Ռրստակեայ. սգացեալ ի վերայ աշխարհիս հայոց, որք յանիշխանութեան մնացեալք, յարեան ազգ յազգի վերայ նախարարունքն կոտորել զմիմեանս. ուստի եւ երեք գոհէն, որ Բզնունեաքն և Մանաւազեանն և Որդունին անուանէին, սպառեալ արձան ի միմեանց։

Фавстъ Византійскій. Ж. св. Як.

III, 3. ...Զայնու ժամանակս երթեալ հասանէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեացն հայոց, որ էր յերկրին Տարօնոյ... Մանաւանդ յայն ի զլխաւոր տեղին եկեղեցին ժողովել ի յիշատակ սրբոցն՝ որ էին անդ, կատարել անդ ամի ամի եւթն անգամ, որք զնոյն ունէին սովորութիւն առաւել ևս ի մեծի մարգարէարան մատրանն Յովհաննու։ Այնպէս եւ... ի վէյաբանս մարտիրոսացն ամի ամի ժողովեալք... Արդ որք միանգամ զՀնութիւն կռապաշտութեան հեթանոսութեան զնոյն սովորութիւն մինչև ցայնժամ ևս ունէին գաղտնի, ի մի միաբանութիւն ժողովեալք՝ հասանէին իբրև հազարք երկու, խորհուրդ եղեալ ընդ միմեանս՝ սպանանել զքահանայապետն Աստուծոյ զՎրթանէս։ Բայց ունէին և սակաւ մի խորհուրդ համարձակութեան ի կնոջէ թագաւորին, զայն գործել, վասն զի յանդիմանէր զնա սուրբն վասն գաղտնի շնութեան... Եւ հասեալ պատէին զմեծ բաղաքորմն եկեղեցւոյն Աշտիշատու... Որոց առ հասարակ որք ի գնդին էին բաղուկք իւրաքանչիւր՝ յետս դարձեալ ի վերայ իւրաքանչիւր թիկանց՝ առանց իրիք կապելոյ, սքանչելապէս կոչեալ էին... Ապա աղօթս մատուցանէր և խնդրէր Աստուծոյ, ժիր շէր և արձակէր զնոսա յաներևոյթ կապանացն...

III, 4. Յաղագս երկուց գոհդին՝ որք անզաւակեցան ի մէջ հայաստան աշխարհին, վասն Մանաւազենցն և Որդունեաց։ [Слѣдуетъ подробный разсказъ объ избіеніи упоминаемыхъ здѣсь родовъ].

М. Хоренскій.

Ш, 3. ...Երանելին Տրդատ տայ Նոցա (կողմանցն արևելեայ հիւսիսոյ) եպիսկոպոս զՍանուին Գրիգորիս, զերէց որդին Վրթանայ։ Թէպէտ և յանլիութիւն աւուրցն Հայելով պատանւոյն [2 списка прибавляютъ: պարկանոն] զկերն վարկանէր, այլ տեսեալ զհոգւոյն մեծանձնութիւն և զմբտաւ ածեալ զՍողոմոն երկոտասանամեայ թագաւորեալ Իսրայէլի, առաքէ բազում համարձակութեամբ, հանդերձ Սանատրկաւ ոմամբ յիւրմէ ազգէն Աբշոնեաց։ Որոյ երթեալ լինէր օրինակ բարի հայրենականօքն վարելով աոաքինութեամբք. այլ կուսութեամբ գեր ի վերոյ քան զՀարսն, և պատժականաւ զոյգ ընդ թագաւորութեանն։ Իսկ ի հասանել համբաւոյ վախճանին Տրդատայ, ի դաւելոյ նորին Սանատրկոյ և այլոց ոմանց հանապազասուտ արանց Աղուանից՝ սպանին զկերանելին ընթադրեալ յինքն բարբարոսքն ի վաղնեան դաշտին, մերձ ի Կասբիականն կոչեցեալ ծով։ Զոր բաբեալ սարկաւագաց նորուն, բերեալ ի Փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱնաբա աւանի։ Իսկ Սանատրկոյ թագ կապեալ ինքեան, ունի զքաղաքն Փայտակարան. զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորումս Հայոց։

Фавстъ Византійскій.

Ш, 8. Ցաղագս մայրեացն տնկելոց, և վասն պատերազմացն ընդ Պարսս, և վասն ազգասացութեան տոհմին Բզնունեաց նախարարութեան. [Слѣдуетъ подробный разсказъ объ избіеніи рода Бзнуни].

Ш, 5. Վասն որդւոցն Վրթանայ, որոց անուանքն այս են. առաջնոյն Գրիգորիս, երկրորդին Յուսիկ... Ապա երէց որդին Գրիգորիս եհաս յեպիսկոպոսութիւն կողմանց Աղուանից և Վրաց վասն հոգեկիր աոաքինի արգասեացն... Ոչ ամուսնացաւ նա, այլ ի հնգետասանամենի եհասյաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Վրաց եւ Աղուանից, այս ինքն սահմանացն Մազբթայ։ Երթեալ նորոգեաց անդ զեկեղեցիսն լուսաւոր կարգօք, առաջնոյն Գրիգորի հօրն գործոցն նմանեալ...

Ш, 6. ...Քարոզ ճշմարտութեան հաւատոցն Քրիստոսի լինէր նա և առաջի իսկ ամենեցուն էր սքանչելի և զարմանալի... Եւ իբրև ուղղեաց և նորոգեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն այնոցիկ, եհաս նա մինչև ի ճամբար բանակին Աբշոնեաց արքային Մազբթայ, որոյ անուն իւր Սանէսան կոչէր։ Քանզի և նոցա և Հայոց թագաւորացն մի ազգաւորութիւն էր տոհմին ընութեան։ Եւ երթեալ յանդիման լէնէր թագաւորին Մազբթայ և իշխանին բազմութեան զօրացն. եւ եկաց առաջի նոցա, սկսաւ քարոզել և աւետարանել նոցա զՔրիստոս... Ապա սկսան քննել զօրէնսն Քրիստոսի, եւ ուսան ի նմանէ, թէ ատելի է Աստուծոյ աւարութիւնն և յափշտակութիւն, սպանութիւն... Ապա այսպիսի իմն իրօք իբրև լուան, զայրացան ընդ բանս նորա... Այլ ասէին, այս խորհուրդ Հայոց թագաւորին է. զսա յղել առ մեզ զի այսու ուսմամբ խափանեսցէ զմեր արշաւանս ասպատակութեան հինի յաշխարհէն իւրմէ. այլ եկայք զսա պակասեցուսցուք ի միջոյ եւ մեք ի Հայս արշաւեսցուք, աւարաւ զմեր աշխարհս լցցուք։ Ապա շրջեցաւ թագաւորն և լուաւ բանից զօրացն իւրոց. և կալան յն մի ամսհի, կապեցին կախեցին զՍանուին Գրիգորիս զագւոյ ձիոյն եւ արձակեցին ընդ ծովեզեր դաշտին հիւսիսական ծովուն մեծի, արտաքոյ իւրեանց բանակին ի դաշտին վաղնեայ։ Եւ այսպէս սպանին զառաքինի քարոզն Քրիստոսի զՍանուին Գրիգորիս։ Եւ ապա բաբեին զնա որք ընդ նմա երթեալ էին ի գաւառէն Հաբանդայ, և բերին ի գաւառն իւրեանց ի կողմանս Աղուանից, ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գեօղն, որ անուանեալ կոչի Անաբաշ...

Ж. св. Як.

Ж. св. Як.

М. Хоренскій.

III, 4. ...Ի վախճանել Երանելոյն Տրդատայ՝ Ռեշ նշխանն Բաբոյ, որ Բզնունեաց կոչեր, տեսեալ զՍանատրուկ Թագաւորեալ ի Փայտակարան, զնոյն խորհեցաւ և ինքն. Թէպէտ և ոչ Թագաւորել, զի ոչ էր Արշակունի, այլ տիրազլուխ կամեցաւ լինել. ճեղրեալ ի միաբանութենէ Հայոց՝ յԵռ Եր յՈրմիզդ արքայ Պարսից։ Ուստի ուշ ի կուրծս անկեալ և ի միտս եկեալ նախարարացն Հայոց, ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, և առաքեցին երկուս ի պատուաւոր իշխանացն, զՄար նշխանն Ծոփաց և զԳոգ նշխանն Հաշտենից, երթալ ի նախագահ քաղաքն առ կայսրն Կոստանդոս՝ որդի Կոստանդիանոսի, հանդերձ պատարագաւ և թղթով...

III, 6. Եկեալ Անտիոքոս Թագաւորեցոյց զԽոսրով և զԸնբենն սպարապետան մատոյց ի նոյն իշխանութիւն զօրու, զոր կացուցեալ էր Տրդատայ յիւրում կենդանութեանն՝ յետ մեռանելոյ դայեկին իւրում Աբդաղաշոյ Մանդակունւոյ, որ միագլխապետ էր եւ ամենայն Հայոց զօրավար։ Առաջին՝ Բաֆրատ ասպետ, զօրավար արևմտեայ գնդին. երկրորդ՝ Միհրան առաջնորդ Վրաց և բդեշխ Գուգարացւոց, սպարապետ հիւսիսային զօրուն. երրորդ՝ Վահան Նահապետ Սոդոնեաց, զօրավար արևելեան գնդին. չորրորդ Մանուէլ Նահապետ Բզնունեաց, սպարապետ հարաւային զօրուն։ Եւ բաժանեաց ետ նոցա զիւրաքանչիւր զօրան։

Фавстъ Византійскій.

III, 9. Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց (Խոսրովու) մի ի ծառայից նորա Ռեշ նշխանն Բզնունեաց, որ անուանեալ էր Բզնունեաց. որ էր մի ի ազգէ գահերէց բարձերէց տաճարին արքունի։ Եւ յԵռ յարքայն Պարսից և մատնեաց զարքունի տունն, որ յեցյինքն էր... Ապա առաքէր Թագաւորն Հայոց զբարեկիր ծառայս իւր, զիշխանն Կորդուաց զՋոնն և զնշխանն մեծի Ծոփաց զՄար, և զիշխանն Ծոփաց Շահէի՝ Ներսեհ և զիշխանն Սիւնեաց զՎաղինակ և զնշխանն Հաշտենից զԻոդ և զիշխանն Բասենոյ զՄանակ հանդերձ բազում զօրօք։ Ապա չոգան յաղթեցին զօրացն Պարսից և առ հասարակ ընդ սուր հանին զամենայն. և սպանին զրդեաշխն, եղբարբք և որդւովք իւրովք հանդերձ։ Բայց զաղջիկ մի զդուստր նորածին և զգլուխն Բաֆրատ բդեշխին բերին առ արքայ...

III, 7. ...Եւ Նիզակակիցք զօրավարին Հայոց (Վաչէի՝ որդւոյ Աբդաղաշոյ, ի Մամիկոնէն տոհմէն) որ էին՝ Բաֆրատ Բագրատունի, Մեհունդակ և Գարեգին Բոբշտունիք և Վահան Նահապետն Սոդոնեաց տոհմին և Վարազ Կամենական, հասանէին հարկանէին սատակէին զզօրսն Ալանացն, և Մազքթացն, և Հոնացն և այլոց ազգացն...

III, 10. ...Ապա յետ այսորիկ լուր լուաւ յերկրէն Հայաստանէ սքանչելի եպիսկոպոսն Յակոբ. խաղաց գնաց առ մեծ իշխանն աշխարհատէրն մեծ ծառայն արքային Հայոց առ Մանուէլ Բզնունի, և եկն թափեցաւ յաշխարհ նորա...

М. Хоренскій.

III, 7. Երթեալ Մանաշէր Հայոց հարաւային գնդաւն և Կիլիկեցւոց զօրօք զկողմամբք Ասորեստանի, ճակատ տուեալ ընդ Բախտ Բդեշխի, սատակէ զնա և զզբաղնորա և զՊարսիկս օգնականս նմա հալածականս առնէ. և զբդեշխն Բախտ զՀնչաց ձերբակալ արարեալ, հանդերձ երկաթի կապանօք առաքէ Խոսրովու. և զգաւառս իշխանութեան նորա սրով դատի անխնայ, ոչ միայն զմարտիկս, այլ և զռամիկ շինականս. և բազում քէրքս առեալ ի կողմանց Մծբնայ, ընդ որս և սարքաւագունս ուրթ մեծի եպիսկոպոսին Յակոբայ։ Զորոյ զկնա եկեալ Յակոբայ, համոզէ զՄանաշէր՝ արձակել զգերութիւն ռամկին, իբրև զոչ ինչ մեղուցելոց. որում ոչ հաւանեալ Մանաշէր, պատճառէ զարքայ։ Եւ Յակորու դէմ եդեալ առ արքայ, առաւել ևս զչարի Մանաշէր, և ի սադրելոյ գաւառականացն՝ զնա սարքաւագունս նորա, որք ի կալանս էին, հրամայէ ի ծովն ընկենուլ։ Զոր լուեալ մեծին Յակոբա դառնայ ի տեղի իւր ի բարկութեամբ, որպէս զՄովսէսն յերեսաց Փարաւոնայ։

Фавстъ.

III, 9. Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց... մեծ իշխանն Աղձնեաց [Բակուր] որ... կոչէր Բդեշխ... Ապա... չոգան յաղթեցին զբդեշն Պարսից ...և սպանին զբդեաշխն... Բայց յոդեցոյն Բախտ բդեշխի պատանեակ մի փախեաւ անկաւ առ զօրավարն Հայոց Վահէ ...որ յայլումժամանակի դարձաւ կալաւ զտուն իւր, որոյ անուն Խնէ կոչէր։

III, 10. ...Ապա յետ այսորիկ լուր լուաւ յերկրէն Հայաստանէ սպանչելի եպիսկոպոսն Յակոբ. խաղաց առ մեծ ծառայն արքային Հայոց առ Մանաշիր Ուղղուանի... զի լուեալ էր զնմանէ, թէ այր չար և անզգամ է, և զուր տարապարտ... կոտորէ անթիւ մարդիկ... Իսկ իբրև ետես զնա, արհամարհեաց... Մանաշիր զայր Աստուծոյ զՅակոբ եպիսկոպոսն։ Եւ առ վայրենի բարուցն իւրոց՝ զոր ունէր յանձին իւրում, իբրև նմա հեծուկս առնելոյ, զի հարիւր այր՝ զկային ի կապանս առանց յանցման... հրամայեաց ի դահճէ միոջէ ի ծովանդր հոսել... Իսկ նա գնացեալ անտի մեծաւ տրտմութեամբ։

Житіе св. Якова.

Рукоп. эчм. библ. XII—XIII в., № 1687 [1])

...Եւ Մանաշիր Հուշտունի առեալ զէրքն յերիցանց և ի սարքաւագաց գաւառին և տարեալ յերկիր իւր եդ ի բերդին որ կոչի Մանազկերտ... Եւ յետ այսորիկ գնաց սուրբն Յակոբ զկնի չարին Մանաշիրն ի իշխանին Ուշտունեաց. խնդրէր զերիցունսն և զսարկաւագունսն և զայլսն ևս. իսկ նա ոչ առ յանձն տալ, այլ ըստ չար բարուցն իւրոց հրամայեաց ծովահեղձուցանել զսարքաւագունսն և զերիցունսն. իսկ սուրբն Յակոբ տեսեալ զչարին արկածսն՝ խռովեցաւ և ել գնաց տրտմութեամբ ի գաւառն Մամբ յերկրէն Մանաշիրի և զայր հասանէր յերկիր [Աղ]ձնեաց ի ձորն երկ[աթահատաց]... Եւ ելեալ ի բարձրաւանդակ տեղի մի՝ տեսանէր

„Սոփերք“, XXII.

с. 55—56. ...Եւ ապա Մանաշիրհ Ուշտունի յաւարի առ զվիճակ զսրբոյն, և գնէր զերկոտասան սարքաւագունսն ի բերդին Մանազկերտ կոչեցեալ։ Իսկ նորա հետամուտ լեալ՝ իբրև լուաւ զկամբաւ գուժին, եկն եհաս զօրուն և նահապետին Մանաշրհի... Իսկ անօրէն Մանաշիրհ... ծովասոյզ արարեալ հեղձուցանէր զքեռեալսն։ Իսկ իբրև ետես ս. Յակոբ զգործ անօրինին... առնէ զՄանաշիրհ եւ զերկիրն Ուշտունեաց։ Եւ ծածկեաց զհրակերպ դէմսն, գնաց ի սահմանաց անտի...

с. 57. ...Եւ նորա կացեալ ի մարմնի ար մի՝ փոխի առ Քրիստոս, որ

---

[1]) Въ изданныхъ въ 1874 г. въ Венеціи „Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց“, ч. II, стр. 83—107, помѣщено и *Житіе св. Якова*, безъ указанія однако, къ какому времени относится рукопись, изъ которой оно взято. Редакція этого *Житія* почти та же, что и цитируемый нами рукописный списокъ эчміадзинской библіотеки — съ незначительными уклоненіями, касающимися главнымъ образомъ изложенія. Между прочимъ, любопытно, что въ обозначеніи названія горы, на которой остановился ковчегъ, эчміадзинская рукопись держится указанія Фавста (*Сарарадъ*), между тѣмъ какъ венеціанскій печатный списокъ передаетъ его черезъ *Араратъ* (стр. 103).

М. Хоренскій.

նի։ Եկեալ է լեառն ինչ յորմէ երևէր գաւառն ամենայն, անէծ զՄանասէին եւ զգաւառն նորին։ Եւ ոչինչ յամեցին գատաստանքն Աստուծոյ հասանել ի վերայ. և նման հերովդի պէս պէս ցաւովք սատակի Մանասէին. և պղաբերութիւն գաւառին ջրաւորացն դարձաւ յաղտաղտութիւն, եկեալ է վերայ նոցա երկինք պղծին ըստ գրոց[1]) և ծով հակառակեալ յինքն ընդունի զսահմանս անդաստանաց։ Զոր լուեալ Մեծին Վրթանայ և արքային Խոսրովայ, ցասուցեալ հրամայեն արձակել զգերեալսն, եւ առ նոյն այր մաղթել ապաշխարութեամբ, զի դարձցի սրտմտութիւն Տեառն. զոր յետ ելից Յովհ բայ յաշխարհէն՝ ժառանգ որդի Մանասէիայ գերեցիկ ապաշխարութեամբ, ուժգին արտասուօք և հառաչմամբ, նորին բարեխօսութեամբ գտեալ բժշկութիւն ինքեան և գաւառին։

Фавстъ.

թեամբ... գայր հասանէր է լեառն երկաթահատացն... ընդ Հորշտունիս։ Եւ բաժանէր լեառն բարձր, ուստի երևէին գաւառն բովանդակ, որում անուն Ընձաքիարս կոչէին... Ի-Եանէր... Յովհ է գլուխ լերինն Ընձաքեարս և նզովէր զաշխարհն, զի մի պակասեսցէ անտի խռովութիւն, փոխանակ տէրունի խաղաղութեանն՝ որ ոչ լուան... Իսկ յայնմ գաւառի, յետ գնալոյ նորա անտի, յետ երկուց աւուրց սատակեալ կինն Մանասէրհայ եւթն որդւով իւրով. յետոյ և ինքն չարամահ ծակոտեալ ելանէր մեծաւ տանջանօք յաշխարհէ։ Եւ ըստ բանին, որ ասացաւ, ոչ եղև խաղաղութիւն յաշխարհին յայնմիկ յօրէն յայնմանէ եւ յապա։

Житіе св. Якова.

զերկիրն Որշտուն[եաց] և անէծ զՄանասէիհրն և զերկիր նորա և զգաւառն նորա վասն երիցանցն և սարկաւագացն, և ինքն չուարարեալ գնաց յերկիր իւր... Եւ այսպէս վարուք կացեալ... փոխեցաւ յաշխարհէս... Յետ այսորիկ ապդեալ արանց խարաղնագդեստից ի հոգւոյն սրբոյ, թէ ոչ է հնար աւրհնել [աւգնել?] երկրին Որշտունեաց, եթէ ոչ երթեալ բերիցեն մասն ինչ ի նշխարաց սրբոյն Յակոբայ...

և զհրեշտակս զարմացոյց...

с. 60—61. ...Եւ զերիս ամս ընդ անիծիւք եկաց երկիրն Որշտունեաց, մարդ և անասուն անծընունդ, և պղտաղաբերքն գոսացեալք... Եւ ապա խորհուրդ առեալ ումն յազգէն Մանասէհ, ումանք բ[ոյր ասեն և ումանք հորեղբօրորդի, քանզի Մանասէհ սատակեալէր, յուղի անկեալ զընաց ի խնդիր նշխարաց, խնդրել զԲժշկութիւն ազգին և գաւառին. Յոյժ աշխատալար զծունկքն եւ զերեսն ընդ գետինն բարշեալ, մինչև քերթեալ լինէր... և ապա լուեալ պաղատանաց նորա սրբոյն Յակովբայ, ողորմեալ պարգևէ նմա ման... տուեալ նմա զկոճ մատինն...

---

[1]) Ср. кн. *Второзак*, XXVIII, 23: „Եւ երկինքն է վերայ գլխոյ քոյ երկինք պղծին, և երկիր ի ներքոյ քոյ երկաթի“, и *Псалмы*, CVI, 34: „Արար զերկիրն պտղաբեր աղտաղտութիւն“

М. Хоренскій.

III, 8. Ցերկրորդ ամի Որմզդի Պարսից արքայի և յուԹերորդ ամի ինքնակալուԹեանն Կոստանդեայ, յօգնականուԹենէ նորին Թագաւորեաց Խոսրով ոչինչ արուԹիւն քաջուԹեան ցուցեալ որպէս զՀայրն... ամենևիմբ ոչ ունելով փարել աղնուական մտածուԹիւնս։ Զի Թէպէտ էր մարմնովն փոքր, այլ ոչ որքան զՄակեդոնացին զԱղեքսանդր [1]), որ միայն էրկոյ կանգնոց ունէր զչափ հասակի, և ոչ զհոգւոյն խափանէր աճիւնքս։ Իսկ սորա զքաջուԹենէ և զբարի յիշատակաց անփոյԹ արարեալ, զքօռանաց հաւորսուԹեանց և այլոց որոց պարապեալ. նորին աղագաւ և անտառս առ Ագատ գեղը դնէր, որ յանուն նորա կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի։ Նաև ընդունէին փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապրանս հովանաւորս շինելոց որ ըստ պարսկական լեզուի Դուն կոչի, որ Թարգմանի Բլուր...

III, 9. Ցաւուրս սորա միաբանեալ ընակիչք հիւսիսոյ Կաւկասու, գիտացեալ զԹուլասրտուԹիւն նորա եւ զյուլուԹիւն, և առաւել ի հրապուրելոյ մաղԹանաց Սանատրկոյ ի գաղանի հրամանէ Շապհոյ Պարսից արքայի, արշաւանօք ի միջոց աշխարհս մերոյ հասանէին մեծաւ ամբոխիւ, որպէս Թէ երկու բիւրովք։ Որոց պատահեալ պատերազմաւ արևելեան և արևմտեան զօրուն Հայոց՝ հանդերձ զօրապետօքն Բաքարատ ասպետիւ և Վահան Նահապետի Ամատունեաց. բանզի հարաւային մեր գունդք առ արքային Խոսրովայ էին յաշխարհին Ծոփաց։ Եւ զՄիհրան սպանեալ և զհիւսիսային մեր գունդն հարեալ ի Թիկունս ընկեցեալ Թշնամեացն, և հասեալ ի դրունս Վաղարշապատ՝ պաշարէին։ Որոց յանկարծակի ի վե-

Фавстъ Византійскій.

III, 9. Եւ յետ այսորիկ Թագաւորեաց Խոսրով Կոտակ, Թոռն Խոսրովու, որդի... Տրդատայ...

III, 8. ...Եւ ետ հրաման Թագաւորն զօրավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն բաղում, և բերել զվայրենի կաղնի մայրեաց, և դնել զայն յԱյրարատեան գաւառին. և առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչև ի գաշտն Մեծամօրի ի Բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուն, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զքեռն խոնարհ մինչև յապարանսն Տիկնուհի՝ դնիցին զկաղնին։ Եւ կոչեաց զանունն նորա տաճար մայրի։ Եւ միւս ի մայրեացն յէղէգնաբերանին ի նմանէ ի հարաւակոյս լցին զգաշտն կաղնատուն՝ տնկով, և կոչեցին զանուն նորա Խոսրովակերտ։ Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքունականն... Եւ աճեաց բարձրացաւ. և ապա զամենայն էրէս և զգաղանս հրամայեաց ժողովել Թագաւորն և ընուլ զքաղաքորմն, զի լցին նոցա տեղիք որոց զքօռանաց ուրախուԹեան ԹագաւորուԹեան նորա...

III, 7. Ցայնմ ժամանակի Թագաւորն ՄակբԹաց Սանէսան ահնարին նիւԹեաց զարտմտուԹիւն որուԹեան ընդ իւրում Խոսրովու արքային Հայոց, և զումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և Փոխաց, Թաւասպարաց... և այլոց խառնապանծ բազմուԹեամբ... որում միանգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց։ Եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից զերկիրն Հայոց աշխարհն... Եւ խոյս ետ Թագաւորն Հայոց Խոսրով յիւրմէ եղբարցն, նոյն ի Սանէսանայ յարքայէն ՄակբԹաց. և անկան յամուր բերդն Դարևնից յերկիրն Կովգայ, և ընդ նմա ծերունին ՎրԹանէս եպիսկոպոսապետն Հայոց... Ապա եկն եհաս Վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնէն տոհմէն, զօրավար ամենայն

Ж. св. Як.

---

[1]) Ср. у *Каллисѳена* (стр. 134): „քանզի էր Պաւրոս կանգունս հինգ, իսկ Աղեքսանդրոս կանգունս էրս“; также (стр. 25): „Եւ ջնռեալ ի մաղձոյն Նիկոդայոս քամահեաց զհասակն (Աղեքսանդրի) ոչ գիտացեալ զհոգւոյն աշխարհութիւն...“

М. Хоренскій.

բայ անկեալ արևելեայ և արևմտեայ մեր զօրուն, և անդէ մերժեալ զՕշական աստուծոյն, ոչ ետուն ժամանել ճապաղել ի նետաձգութիւն ըստ օրինակի իւրեանց սովորութեանն, արագեալ սաստկապէս զկետ ունելով բաղաձիոցն ի դժուարս քարանց և ի վիմոտ դեղեր։ Մինչև յոչ կամաց գումարեալ թշնամեացն ի ճակատ, և զօրագլուխ նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ, և թագեաւ կաճեայ բոլորով ամենևիմբ պարածածկեցեալ շահատակէր ի մէջ զօրացն։ Յոր ակնկառոյց լեալ բաջացն Հայոց և յարձակեալ, ոչինչ կարէին վնասել քանզի հարեալ նիզակաւ ճախր առնոյր կաճեայն։ Յայնժամ բաջին Վահանայ Աֆարանայ հայեցեալ յեկեղեցին Կաթուղիկէ, ասէ. Օգնեա ինձ Աստուած, որ զԴաւթեան պարսաբարն դիպեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու. ուղղեա և զնիզակս իմ ական հզօրիս այսմիկ։ Եւ ոչ վրիպեցաւ ի խնդրոյն, ընդ գաւակ ձիոյն յերկիր կործանեալ զահագին զվիրագն։ Այսպիսի դիպուած ի փախուստ յորդորեաց զթշնամին, և ի յաղթութիւն զՀայոց գունդն զօրացոյց։ Եւ աստի դարձեալ յաշխարհն Մոփաց Բաֆրատ. վկայ հաստատուն առանց նախանձու լինի առ արքայն Վասն Վահանայ բաջութեանցն և առաքինի դիպուածոցն։ Վասն որոյ պարգևէ նմա արքայ զտեղի ճակատուն զՕշական, որ ինքնակամ դիմագրաւ նահատակն եղև։ Եւ փոխանակ Միհրանայ կարգէ զԳարջոյլ Մախազ նահապետ Խոռխոռունեաց ի վերայ զօրուն։

Фавстъ Византійскій.

Հայոց մեծաց։ Զի երթեալ էր նա ի ժամանակին յայնմիկ զերկայն ճանապարհս ի կողմանս Յունաց... Եւ յետ այսորիկ առնոյր զաւարսն, խաղայր գնայր երթայր իջանէր ի դաշտն Այրարատեան գաւառին, երթայր գտանէր զՍանէսան Թագաւորն Մաղբթաց բուն գնդաւն, անթիւ անհամար զօրօքն հանդերձ ի Վաղարշապատ քաղաքի։ Առեալ զգունդն Վաչէ, և յանկարծակի յարձակեցաւ ի վերայ քաղաքին, և մատնեաց զնոսա Տէր ի ձեռս նորա։ Եւ իբրև տեսին զնա յարձակեալ ի վերայ իւրեանց, փախեան ելին ի քաղաքէ անդէ յաստապան ի կողմն յՕշական բերդին. և զանապատն, և զբարդ դեղեն ապաւէն իւրեանց համարեցան. և լինէր սաստիկ պատերազմ յոյժ յոյժ։ Եւ Նիզակակիցք զօրավարին Հայոց, որ էին Բաֆրատ Բագրատունի, Մեհունդակ և Գարեգին Ընբշտունիք, Ե Վահան նահապետ Աֆարանեայ տոհմին, և Վարազ Կամինական, հասանէին հարկանէին սատակէին զօրսն Ալանացն, և Մաղբթացն, և Հոնացն և զայլոց ազգացն, և ընուին զդաշտն առապարացն առ հասարակ դիակամբք մեռելոց... Եւ զմնացեալսն սակաւս առաջի իւրեանց հալածականս տանէին մինչև յաշխարհն Բաղասճաց, և զգլուխն Սանէսանայ մեծի Թագաւորին եկին բերին առաջի արքայն Հայոց... Եւ այսպէս վրէժ սրբոյն Գրիգորի[սի] խնդրեցաւ ի Թագաւորէն Սանէսանայ, և ի բանակէ նորա. զի ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի։

ГЛАВА XII.

О Тиранѣ II

a) Кончина Хосрова. Война армянъ съ парсами. b) Царствованіе Тирана. Смерть Врѣтанеса Великаго; престолъ его наслѣдуетъ Іусикъ.

М. Хоренскій. III, 10, 11.

III, 10. Յետ այսորիկ գիտացեալ Խոսրովայ, թէ ձեռն Շապհոյ Պարսից արքայի ընդ թշնամիսն է, լուծանէ զխաղաղութիւն ընդ նմա. և զմասնաւոր հարկսն արգելու ի նմանէ, տալով կայսեր. և ածելով զզօրս Յունաց, ընդդիմանայ արքային Պարսից։ Բայց ոչ յերկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս ինն. և բարձեալ զնա թաղեցին ՅԱՆ ԺԲ ՀԱՐՍ Ի-Ր։ Եւ ժողովեալ մեծին Վրթանիսի զամենայն նախարարս Հայոց, հանդերձ զօրօք և զօրապետօք, յանձն առնէ Աբլ-ին Կոնաբեխանի, որպէս գլխաւորի և յոյժ պատուական յետ արքայի, զաշխարհս Հայոց։ Եւ ինքն առեալ զՏիրան որդի Խոսրովու, գնայ առ կայսր, զի թագաւոր Հայոց ի տեղի հօր իւրոյ կացցէ։ Իսկ արքայն Պարսից Շապուհ իբրև լուաւ զմահն Խոսրովու, և եթէ որդի նորա Տիրան առ կայսր գնաց, գումարէ զօրս բազումս ի ձեռն Ներսեհի եղբօր իւրոյ, որպէս զի թագաւորեցուցանել զնա Հայոց խորհեցաւ. և առաքէ յաշխարհս մեր, իբրև անաւանդաբար զսա վարկուցեալ։ Որով պատահէ բաջին Աբլ-ին Կոնաբեխանի հանդերձ ամենայն Հայաստանեացս զօրու ճակատ ունել ի Մուղն անուանեալ դաշտի. և թէպէտ քաջութիւն ի մեծամեծաց նախարարացն անկան ի պատերազմին, սակայն յաղթեալ Հայոց գնդին, փախստական առնեն զզօրս Պարսից, և պահեն զաշխարհս մինչև ցդալն Տիրանայ։

Ф а в с т ъ.

III, 11. ...Եւ յետ այսորիկ յաւել ևս լինել մարտ խստութեամբ պատերազմի ի մէջ Պարսից և Հայոց ընդ միմեանս. զի ժողովեցան հասին կուտեցան առնուլ զաշխարհն Հայաստան երկրին։ Ապա ժողովէր սպարապետն զօրավարն Հայոց մեծաց Վաչէ զաղատաթուրմբ բանակ նախարարակոյտ զօրացն։ Եւ ելանէր տայր ընդ զօրսն Պարսից պատերազմ. և լինէր անհնարին կոտորած յերկոցունց կողմանցն և քաջն ծախս մեծամեծ աւագանւոյն կոտորելոցն... Ապա յետ այսորիկ փոխեալ լինէր քաջ արանցն աշխարհաշէնն Խոսրո, թագաւորն Հայոց մեծաց։ Ժողովեալ աշխարհ եղեալ լացին ամենայն սահմանք աշխարհաց գաւառաց Հայոց մեծաց. և տարան զ-ի-ր նախնիսն ՅԱՆԻ յեկեղեցագաւառն Դարանաղեաց...

III, 13. Յաղագս թէ զիա՛րդ յետ մահուանն Յուսկանն անաւանդաբար լինէր երկիրս Հայոց, և ոչ որդիքն Յուսկան արժանի եղեն հօրն աթոռոյն...

III, 16. Յայնմ ժամանակի համարեցան արժանի զՓառէն ոմն երէց, ի գաւառէն Տարօնոյ, ի մեծէ մարգարէանոցէն Յովհաննու... Ապա կոչեցին զնա առ արքայն. և առաքեաց զնա պատարագօր թագաւորն և հրովարտակօք և ճոխ իշխանօքն՝ որ ընդ նմա առաքեցանն։ Մեծ զօրավարն Հայոց՝ որում անուն էր Վասակ, ի Մամիկոնեան տոհմէն, և Մեհենդակ Բոզշտունի, և Անդովկ Սիւնի, և Աբլ-ին Կոնաբեխան, մեծք և գլխաւորք նահապետք, և տասն այր այլ արք պատուական, առին գնացին զՓառէն սուրբ ի մայրաքաղաքն Գամրաց ի Կեսարիա և անդ ձեռնադրեցին զնա ի կաթողիկոսութիւն Հայոց մեծաց։

М. Хоренскій.

III, 11. Յեւթն և տասներորդի ամի ինքնակալութեան իւրում Աւգոստոս Կոստանդոս որդի Կոստանդիանոսի թագաւորեցուցանէ զՏիրան որդի Խոսրովայ և առաքէ ի Հայս հանդերձ մեծաւն Վրթանայ։ Որոյ եկեալ, ունի զաշխարհս մեր խաղաղութեամբ, հաշտութիւն ընդ Պարսս առնելով... Իսկ յետ ընկեցեալ հընգետասան ամաց եպիսկոպոսութեան Դ-ենն Վրթանայ, փոխէ յաշխարհէ յերրորդ ամի Տիրանայ։ Եւ ի հրամանէ նորին տարեալ հանգուցանէն ի քաղաքն Թուրն, իբրու մարգարէական ակամբ հայեցեալ՝ որ զկնի բազում ժամանակաց եւ հօրն Յայն տեղի հանգուցան նշխարք։ Եւ յաջորդէ զաթոռն Յովսէ որդի նորին ի չորրորդ ամի Տիրանայ, յոյժ հետեւող եղեալ հարցն առաքինութեանց։

Фавстъ.

III, 11. ...Եւ յետ սորա (Խոսրովու արքայի) փոխեցաւ ևս յաշխարհէ Դ-ն քահանայապետն Վրթանէս. և ժողովեցան ամենայն աշխարհն Հայոց, և մեծաւ պաշտամամբ... արքունական կառօք զսուրբն Վրթանէս... մեծաւ լալեաց տրտմութեամբ մինչև ի քաղաքն Թուրն ի Դարանաղեաց գաւառն յուղարկէին։ Եւ անդ առ մեծի հայրապետին Գրիգորի զսորա սուրբ զոսկերսն հանգուցանէին, և զմշտակատար զսորա կենդանի յիշատակն ի վերայ կատարեալ, դառնային։

III, 12. Եւ յանցանելն յաշխարհէ թագաւորին Խոսրովու, Տիրան որդի Խոսրովու առ զթագաւորութիւնն իշխանութիւնն աշխարհացն Հայոց մեծաց։ Եւ ընդ նմին սուրբն երանելի մանուկն Յովսէ յաջորդեաց զտեղի հայրապետացն Հայոց...

c) Война Шапуха съ Констанціемъ. d) Тиранъ идетъ на встрѣчу Юліану и даетъ ему заложниковъ.

М. Хоренскій. III, 12, 13.	Фавстъ.	Малала.	Назіанз.
III, 12. Բայց Շապուհ Որմկդեան առ Տիրան մեր արքայ առաւել սէր հաստատեաց. մինչև զօրավիգ օգնականութեան եղեալ, թափէ զնա յարձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որ միաբանեալ ելին արտաքս բան զկապանն Զորայ, և բնակեցան ի սահմանս Աղուանից ամս չորս։ Եւ զայլ յոլով թագաւորս նուաճեալ Շապհոյ, եւ զազգս բարբարոսաց բազումս ի սատարութիւն կալեալ յարձակեցաւ ի մէջերկրայս եւ ի Պաղեստինէ, Իսկ Կոստանդեայ արարեալ կեսար զՅուլիանոս, սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից. և տուեալ ճակատ՝ երկոքին կողմանքն պարտեցան. քանզի բազումք անկան յիւրաքանչիւրոցն. և ոչ մի ի միւսոյ թիկունս դարձոյց, մինչև ի հաւանութիւն եկեալ, արարին խաղաղութիւն ամս սակաւս։ Եւ ի պարսից դարձեալ Կոստանդեայ, յերկար հիւանդացեալ վախճանեցաւ ի Մոմփսիւեստի քաղաքին Կիլիկեցւոց, թագաւորեալ ամս բսան և երիս։ Ի սորա աւուրս երևեցաւ [illegible][1]) [Ламбр. списокъ имѣетъ: յերինից յերուսաղէմ[2]), ամենայն քաղաքին հաւատացելոց և անհաւատից] առ երանելեաւն Կիւրղիւ[3]։	ш, 20. Բայց դեռ բարեկամութիւն էր ի մէջ թագաւորացն երկոցունց, ի մէջ թագաւորին Հայոց և Պարսից։ Նստէր յաշխարհին Ատրպատական որում անուն կոչէր բարձրահին իւրում՝ Շապուհ Վարդ։ Արդ մինչդեռ ևս յոյժ խաղաղութիւն էր ի մէջ թագաւորացն երկոցունց, անկաւ ի տեառնէ խռովութիւն ոչինչ բանիւբ...	p. 365 и слѣд. Ἐπὶ δὲ τῆς αὐτοῦ (Κωνσταντίου) βασιλείας ἐνίκησαν οἱ Πέρσαι, ἤτοι Ἀββουραρσάκιος [читай: Σαββουραρσάκιος] ὁ βασιλεύς. καὶ ἐπεστράτευσε κατ' αὐτῶν ποιήσας Καίσαρα Ἰουλιανὸν συγγενέα αὐτοῦ... καὶ κατελθὼν ἐπὶ τὰ Περσικὰ ἐποίησε πάκτα εἰρήνης μετὰ Περσῶν ἐπὶ φανερὸν χρόνον, πολλῶν πεσόντων ἐξ ἀμφοτέρων ἐν τῇ συμβολῇ. Καὶ ὑποστρέψας... καὶ εἰσελθὼν ἐν Μαμψουεστίᾳ πόλει τῆς Κιλικίας, ἀρρωστήσας τελευτᾷ ἐκεῖ.	

[1]) Ср. у *Назіанзина* (II облич. слово на Юліана, рук. эчм. библ., № 908, стр. 206): „...բայց որքան զայս սքանչելին ևս էր և երևելագոյն. եկաց լոյս յերինից վերն նկարագրելով...“

[2]) Ср. въ *Пасхальной Хроникѣ*: „Το σημεῖον τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ ὤφθη ἐν Ἱεροσολύμοις κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον... φωτοειδὲς τεταμένον... ἐν τῷ οὐρανῷ“. (*Migne*, Patrol., S. G. T. 92, p. 730).

[3]) Ср. *Исторію императоровъ* (рукоп. эчм. библ. № 102 серіи каѳоликоса Георга, стр. 47[b]): „Եւ ի սոցին աւուրս գրեաց երանելին Կիւրեղ Հայրապետն Երուսաղէմի առ Կոստանդիոս թագաւոր Հրովմայեցւոց վասն երևելոյ նշանի խաչին յերկնից“։

М. Хоренскій.

III, 13. Զայսու ժամանակաւ թագաւորեաց Ցուլնաց ամբարիշտն Ցուլիանոս. ուրացաւ նա զԱստուած և պաշտեաց զկուռս, և յարոյց հալածանս և խռովութիւն ի վերայ եկեղեցւոյ. և բազմադիմի չանպայր շինուցանել զհաւատ քրիստոնէութեանս, բայց ոչ բռնութեամբ հաւանեցուցանէր. այլ խորամանկեալ հնարէր, զի ըստ երիրպոփեսցին։ Եւ յոլոց ընդդէմ Պարսից նրանդն զինեցին. և անցեալ ընդ Կիւլիկիայ հասանէր ի Միջագետս, և զօրացն Պարսից կողմնապահաց հատեալ զչուան նաւակամրջին Եփրատու, զգուշանային անցից։ Իսկ Տիրան մեր թագաւոր իջեալ ընդ առաջ Ցուլիանոսի, դիմէ ի վերայ Պարսից զօրացն և հալածականս առնէ. և հարեալ սպասաւորութիւն, անցուցանէ զամբարիշտն Ցուլիանոս հանդերձ բազմութեամբ այրևձիոյն. և մեծարի ի նմանէ յոյժ։ Եւ խնդիրս արարեալ, զի մի՛ տարցի զնա ընդ իւր ի Պարսս, իբր անկար գոլով ձիավարել, և յանձն առեալ Ցուլիանոս՝ խնդրէ զօրս և պատանդս։ Եւ Տիրանայ խնայեալ ի յորդի իւր Արշակ երկրորդ, տայ ցնա զորդի իւր զՏրդատ զերրորդ՝ հանդերձ կնաւ և որդւովք, և զՏիրիթ զորդի մեռելոյն Արտաշիսի որդւոյ իւրոյ անդրանկան։ Զօրս առեալ Ցուլիանու նոյն հետայն առաբէ ի Բիւզանդիոն. և զՏիրան արձակէ յիւր աշխարհն և տայ զիւր պարքերն նկարաքրքեալ ի տախտակս յորում և զբեռոյ ոմանց ընդ նմա. և հրամայէ յեկեղեցիս կանգնել յարևելից կուսէ, ասելով, թէ որք միանգամ ընդ Հռոմէացւոյս տէրութեամբն հարկին՝ դոյնպէս առնեն։ Զոր յանձին կալեալ Տիրանայ, առեալ բերէ. ոչ ածելով զմտաւ, թէ խաբէութեամբ զեռոյ երիրպոփն պարքերս։

Фав. Мал.

Назіанзинъ.

(1 облич. слово на *Юліана*, рукоп. эчміадз. библ., № 908, стр. 188—189). ...Աւրէնք են թագաւորականք... բայց ի Հռոմէացւոյ յորժ ի փութալեացն պատկերաւք բազմամարդութեանն պատուել զթագաւորս։ Քանզի ոչ բաւական+ պսակքն և թագքն և ծիրանեացն ծաղիկք... այլ պարտ վարկանին և զերիրպոփոնին ևս ի նոցանէն... Իսկ նա (Ցուլիանոս) զի՞նչ հնարէր և կամ զի՞նչ քրիստոնէից հաստատութեանն կացուցանէր նենգութիւն... ի միածէր զաւրէնս Հռոմէացւոյն և զկոոցն երիրպոփոնին։ Եւ յաղագս այնորիկ առ պարքերն մերձ ֆրէր զբեռն և իբր զայլ ինչ ի սովորական գրեցելոցն առաջի դնէր բազմամարդութեանն և քաղաքաց. և մանաւանդ որք հեթանոսաց իշխէին զբարքերս որպէս զի չար ինչ ամենայն իրաւք ոչ լինեալ մեղանչելն, այլ կամ զթագաւորացն զպատիւ խառն ընդ կոոցն ի ներքս բերել և կամ՝ յայ[ն]ցանէ փախուստ զթագաւորն թշնամանել համարեսցի՝ խառն եղելոյ երկրպագութեան։ Յայնմանէ ի նենգութենէ և այնպէս յայտնագոյն իմացելոյ ամբարշտութեանն սակաւք զերծան...

Ibid., стр. 167. ...Եւ եթէ հանդերձ արուեստիւ զինիցի (Ցուլիանոս) և հաւանեցուցանելոցն զբռնութիւն գունիցէ, իբրև զկարթիւ շուրջ զգէշն պատելով...

(Въ Словѣ *Кесарію*, рук. вѣн. мхит., № 217, стр. 118[a]). ...Եւ յոլոց հակառակ Պարսից զնա (զՑուլիանոս) երանդն զեղեցկապէս զինեցին, եկն առ մեզ փախստական երանելին...

е) Мученическая кончина св. Іусика и Даніила.

М. Хоренскій. III, 14.

Արդ հասեալ Տիրանայ ի քաղաքն Մոփսուիստիոյ արքունական եկեղեցին կամեցաւ կանգնել զպատկերն։ Զոր յափշտակեալ սրբոյն Յուսկանն, եհան ի ձեռաց արքայի. և ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգայուցանելով զիրին խորամանկութիւն։ Որում ոչ ինչ ունկնդիր եղեալ Տիրան, քանզի երկեաւ ի Յուլիանոսէ, զմըտաւ ածելով՝ մեռանել ինքեան իբր զկոխող թագաւորական պատկերի. եւ յաւելեալ ի բորբոքումն չարութեանն, զոր ունէր ընդ սրբոյն Յուսկանն յաղագս հանապազորդ յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց, հրամայեաց ջալոտիւք հարկանել յերկար, մինչ ի գանելն աւանդեաց զոգին։ Եւ յետ կատարման նորա թշնամանեալ անիծիւք Տիրանայ ի ձեռնոյ քահանայէն Դանիէլ, որ աշխէրդ էր սրբոյն Գրիգորի և հիւպերեատ, հրամայեաց ընդ խեղդամահ առնել զնա։ Զոր քարշեալ աշխէրդայն թաղեցին ի միայնարանի նորին, որ կոչի Հայնոյ գրեալ։ Իսկ զնոքին սրբոյն Յուսկանն քարշեալ տարան առ հայր նոր ի քաղաքն Թարգամ. որ եկաց եպիսկոպոսութեանն ամս վեց։

Фавстъ Византійскій.

III, 12. ...Իսկ թագաւորն Տիրան և այլ մեծամեծ աւագանին նախարարացն կամ աշխարհն ամենայն, ոչինչ ըստ Աստուծոյ կամացն վարս յանձն առեալ՝ իմաստուն ինչ գնացեալ լինէին։ Քան զամենայն մանաւանդ թագաւորն կամ իշխանքն... Վասն որոյ հանապազ ընդդիմացեալ լինէր երանելի հայրապետն Յուսկին, վարժ բանիւքն համեստութեանն քրիստոսական խրատուն՝ հանապազ յերեսսն յանդիմանութեամբ հարկանելով խրատելով կշտամբելով արկանէր... բողոքէր... Որ իբրև օր մի յաւուրց տարեկան դիմեաց գալ թագաւորն Տիրան հանդերձ այլովք աւագանովն մտանել յեկեղեցին. իսկ նա ընդդէմ բարբառեալ ասէր. Զես արժանի, հի՛մ գաս, մի՛ գար ի ներքս։ Վասն որոյ անդէն ի ներքս քարշէին զնա յեկեղեցին. բրածեծ եղեալ ջախջախեալ քահանայապետն Աստուծոյ սրբի երանելի մանուկն Յուսիկ, կիսամահ կոշկոճեալ ընկեցեալ լինէր։ Զոր քարշեալ պաշտօնէիցն դրան եկեղեցւոյն ի Բնաբեղ բերդէն արքունի՝ մեծ Մոփսուիստիոյ քաղաքն, եկին բերին ի գաւառն Դարանաղեաց ի գեղն Թարգամ. և անդ ոչինչ յետ բաղում աւուրց հանգեաւ, և եդաւ մօտ առ Գրիգորի և ընդ հոր նոր։

III, 14. Բայց յայնժամ դեռ ևս կենդանի էր ձերունի սուրբն մեծն քորեպիսկոպոսն Դանիէլ այր սքանչելի։ Աշխէրդ եղեալ էր սա մեծին Գրիգորի, վերակացու և գլխաւոր Եկեղեցաց նահանգին Տարօնոյ... Արդ... խորհուրդք խորհեցան, հաւանեցուցին զթագաւորն ածել զծերունին զԴանիէլ յիւրեանց բանակն, զի... նստցի նա յաթոռն հայրապետական... Եւ իբրև մտանէր առաջի թագաւորին Տիրանայ քորեպիսկոպոսն մեծն Դանիէլ, անդէն ի ձեռն առնոյր զկշտամբութիւն յանդիմանութեան։ [Слѣдуетъ пространное обличительное слово Даніила на царя, стр. 38—41].

...Այլ զի կոչեցէք զիս ելանել գալ առ ձեզ, զա՞յս ամենայն կամիք լսել դուք յինէն։ Եթէ իմ չէր զայս ամենայն պատմ[ա]լ ձեզ, սակայն այս ամենայն լինելոց էր ձեզ վասն սպանման արդարոյն մեծին մանգանն Յուսկան... Եւ եղև իբրև զայս ամենայն լուաւ (թագաւորն Տիրան), բորբոքեալ ի բոնաւորութիւն... տայր հրաման անդէն խեղդամահ առնել զնա... Ապա քարշին զնոքին նորա սուրբ սիրելիք իւր աշխէրդ... և գնացին տարան եդին զմարմինն ի տեղւոջն, ուր յառաջագոյն էր կայեանք խցկանն իւրոյ յերկրին Տարօնոյ... որ անուանեալ կոչի Հայնոյ գրեալ ..

f) Возвращеніе Зоры отъ Юліана и истребленіе его со всѣмъ его родомъ.

М. Хоренскій. III, 15.

Եթէ զկարդ Զչրոյն [1]) առեալ զզօրս Հայոց դարձաւ ի Յուլիանոսէ և սատակի զգաւ...

Թուղթ Յուլիանու առ Տիրան։ Ինքնակալ Յուլիանոս, ծնունդ Ինոյ [2]), Արամազդայ որդի և ճակատագրեալ յանմահութիւն, Տիրանայ մերում գործակալի խնդալ։ ...Արդ եթէ ոչ ի քոյ կամացդ արար նա զայն, սատակեսցես զնա (զՁօրայ) զգաւիմբ՝ առ ի չթողուլ նմա մնացորդ. ապ՝ եթէ ոչ երգուեալ ի Ռաս, որ զթագաւորութիւնս շնորհեաց մեզ, և յԱթենաս՝ որ զյաղթութիւնն, զի ի դառնալն մերում անպարտելի զօրութեամբս վանեսցուք զքեզ և զաշխարհդ։—Տիրանայ զայս լուեալ և յոյժ զարհուրեալ առաքէ ընդդէմ նոյնդ նոյնեալ հայր՝ հանդերձ երդմամբ և կոչէ առ ինքն զՁօրայ... Եւ միայնացեալ Զօրայ, գայ առ արքայ յոչ կամաց. և արքայ զՁօրայ ի բուռն առեալ, ունի և զամուրն նոցին զԱղթամար, և բառնայ զամենեսին սատակմամբ։ Բայց ընդ-նոյ մի, որքն Մեհենդակայ եղբօր նորա, փախուցեալ դայեկացն ապրեցուցին։ Իսկ արքայ փոխանակ նորա կարգէ զՍաղամոն որէ Անդրոյ։

Ф а в с т ъ.

III, 18. Բայց յայնմ յանմիտ թագաւորութեանն ժամանակի ոչ միայն թշնամիք թշնամեաց, եւ բարեկամք բարեկամաց... գաւաճանութիւնս մատնութիւնս սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան երկրին... Բայց բան զամենեսին աւելի այր մի անօրէն եւ այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն զրգռէր զթագաւորն Տիրան։ Այս ինքն որ ունէր զպատիւն մեծի հարդպետութեանն, այր ներքինի... որում Հայր կոչէին... Մանաւանդ աւելի զերկու տոհմսն զաւագս տայր իւրով չարախօսութեամբն հանել ընդ սուր եւ անունդ առնել միահաղոյն, զտոհմսն Ռշտունեաց և զտոհմն Արծրունեաց... Յայնմ ժամանակի ի գայթակղի գտանէին ի դպրեցիս հանդերձ փախուցեալս. Տաճատ որդի Մեհենդակայ Հորշտունւոյ, և միւս ևս Շաւասպ որդի Վաչէի Արծրունւոյ...

IV, 50. ...յետս եկաց յարքայէն Հայոց (Արշակայ) և աշխարհն Կապրիկ. եթող զարքայն Հայոց և գնաց Սաղամոն որէն Անդրոյ և ընդ նմա իշխանն մեծի Ծոփայ, և գնացին առ թագաւորն Յունաց...

---

[1]) Объ этомъ имени см. выше, въ I ч. настоящаго изслѣдованія, стр. 222—223.

[2]) См. тамже, стр. 224.

g) Смерть сыновей Іусика. Престолъ его занимаетъ П'арнерсехъ.

М. Хоренскій. III, 16.

Բայց ի Տիրանայ խնդրեն նախարարքն Հայոց այր արժանի՝ կացուցանել յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ Յուսիկայ։ Քանզի որդւոցն նորին ոչ գովելի ինչ ստացեալ, անարժանք եղեն առաքելականին այնորիկ աթոռոյ. այլ և մահ ևս հասեալ նոցա յաւուրսն յայնս՝ յոյժ ահագին և սարսափման լսողաց արժանի, ի միում տեղւոջ շանթահար եղեալ երկոցունցն, որոց Պապ և Ամենաքինէս կոչէին անուանքն. ոչ թողլով զաւակ հասակեայ, պատշաճ այնմ; Բայց մանուկ մի որդի Ամենաքինի, որում Ներսէս անուն ճանաչիւր, որ ի Կեսարիոյ էր ի հրահանգս, և ըստ ժամանակաւ գնացեալ ի Բիւզանդիոն՝ առնուլ կին զդուստր Ասպիոնայ որումն իշխանի մեծի։ Եւ վասն զի կալոյ այր յաղգէ Գրիգորի, ընտրեցին զփոխներսեհ ոմն յԱշտիշատից Տրդնոյ, կացուցին քահանայապետ ի տասներորդ ամի Տիրանայ. որ կալաւ զամս չորս։

Ф а в с т ъ.

III, 15. Ապա (յետ մահուան Յուսկան) խորհուրդ արարին մատուցանել զորդի ս. Յուսկան ի քահանայութիւն հարցն վարդապետութեան... զի կալեալք ակամայ առեալք զձեռնադրութիւն սարկաւագութեան՝ հարկեցան Պապ և Ամենաքինէս... բայց յայնմ ժամանակի զոր գոյր, որ առաջնորդէր նոցա զքահանայապետութիւնն...

III, 16. Յայնմ ժամանակի համարեցան արժանի զփոխէն ոմն երէց, ի գաւառէն Տրդնոյ... Եւ նստաւ Փառէն յոռոտ հայրապետական սակաւ ժամանակս...

III, 19. Այլ որդիքն Յուսկանն, Պապն և Ամենաքինէս, յաստուածատեցութեանն զկեանս իւրեանց վարեցին... Եւ բազում հատեալ յարբշռութիւն զԱստուծոյ զտաճարաւն այպն առնէին... Եւ մինչ էին յուրախութեան մեծի, բազմեալք էին ի ներքս եպիսկոպոսանոցին ուտէին և ըմպէին, յանկարծակի հրեշտակ Տեառն երևեցաւ ի նմանութիւն փայլատական, և հարեալ սատակէր զերկոսեան զեղբարսն միանգամայն ի բազմականին անդ... Բայց մնաց Ամենաքինի որդի ի բամբշնէ, ի քեռէ թագաւորին, և անուն նորա Ներսէս, որ եկաց յաթոռ հայրապետացն առ յապա ամենայն երկրին Հայոց... (IV, 3) ...Սա (Ներսէս) լեալ էր ամուսնաւոր [1]) յաշխարհակեաց կեանս նախ յաստիս մանկութեան. ի տղայութենէ սնեալ և ուսեալ ի Կեսարիոյ քաղաքին Գամրայ ընդ հաւատարիմ վարդապետօք... Այլ ի ժամանակին յանդիպ էր ի վարս զինուորութեան ի գործակալութեան, սիրելի սենեկապետ արքային Արշակայ...

---

[1]) Ср. *Житіе Нерсеса* („Սոփերք“, VI, стр. 19): „...Ներսէս... ի դպրութիւնն ուսեալ և սրեալ ի Կեսարիոյոյ քաղաքին... Եւ էր ամուսնացեալ վասն ժառանգութեան աթոռոյն, և ընդ համեստ ամուսնոյ իւրոյ կացեալ ամս երեք, որ էր յազգէն Մամիկոնենից, անուն նորա Սանդուխտ. և ի նմանէ լինի Սահակ։ Եւ իբրև վախճանեցաւ ամուսին իւր, եկեալ յազգական իւր յԱրշակ արքայ...“

h) Тиранъ, обманутый Шапухомъ, идетъ на зовъ его и ослѣпленъ имъ.

М. Хоренскій. III, 17.

Յետ այսր ամենայնի ամբարիշտն Յուլիանոս ըստ արժանի խորհրդոցն վէր ընկալաւ փոքրոյնն[1]) սատակի ի Պարսս։ Եւ զօրացն դարձեալ, թագաւոր ունելով զՅորիանոս, որ ի ճանապարհի վախճանեալ՝ ոչ ժամանեաց ի Բիւզանդիոն։ Իսկ արքային Պարսից Շապհոյ զհետ նոցա կրթեալ, և խաբկանօք կոչէ զՏիրան, գրելով թուղթ այսպէս։ Մայրդեղանց բաղ և բարձ-ինչ արքունական Շապուհ արքայից արքայ, ի բարւոյ մերում յիշեալ եղբայր սիրելի Տիրան Հայոց արքայ, ողջոյն շատ։ Ճշմարտիւ ի վերայ հասար, եթէ զսէրն մեր հաստատուն պահեցեր, ոչ գալով ընդ կայսեր յաշխարհս Պարսից... ուստի և մեր պահպանք գնդին վատասրտեալ ի բաց եկին, զբեկ պատճառելով, վասն որոյ մեր ցասուցեալ, սալարի նոցա զաբեստակ արքն[2])։ Եւ բում թագաւորութեանդ ոչինչ վնասսցուք, երդուեալ ի Միհր մեծ աստուած. միայն փութա տեսանել զմեզ, զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հաստատակաց օգտի։—Զայս տեսեալ Տիրանայ, խելագարեալ գնաց առ նա. բանզի արժանն տանէր զնա ի տեղի հատուցմանն։ Զոր տեսեալ Շապհոյ, կշտամբեաց զնա բանիւ յանդիման զօրաց իւրոց, և զաչս նորա կուրացոյց՝ որպէս Սիդեկիային ի հնումն. թէև արդեօք վրէժ ընդ սրբոյ առնն այնորիկ պահանջեցաւ, որում լուսաւորէր աշխարհս, ըստ աւետարանին ձայնի՝ զոլլոյս աշխարհի, յորում խաբեցոյց Տիրան զՀայս. խաբեցաւ և ինքն, կալեալ զթագաւորութիւնն ամմետասան։

Фавстъ.

III, 20. ...Ապա իբրև զայս ամենայն լուաւ Վարազ Շապուհ Ատրպատական մարզպան ի կատաղախօս ի շնաբերանն Փիսակայ, վաղվաղակի նամակ ամբաստանութեան գրեալ Վարազայ յարքայէն Հայոց մատուցանէր Ներսեհի արքային Պարսից։ Եւ այնչափ զայրացոյց... զթագաւորն Պարսից ի վերայ արքային Հայոց, որ ապա առ հրաման ի նմանէ... որսալ ըմբռնել զարքայն Հայոց... Ապա եկն ելեալ Շապուհ Վարազն երիւք հազարօքն և յանդիման եղև թագաւորին (Տիրանայ) յերկրին Ապահունեաց։ և մեծապէս մեծարեցաւ ի նմանէ... Եւ ի ժամանակին յայնմիկ այնպէս դիպեցաւ, յայնմ ժամանակի զօրավարք չէին անդ, այլ սարտուցեալ էին... սոյնպէս և զօրքն արքունի յիւրաքանչիւր տունս... դադարեալ էին։ Եւ ոչ որ էր՝ որ մնացեալ էր առ թագաւորին, և ոչ գունդ և այրևձի. բայց միայն սակաւ սպասաւորք... և տիկնաւն հանդերձ և արքայորդի մանուկն Արշակ... Եւ իբրև ոչ ինչ բաղում աւուրք ընդ մէջ եղեն, յընթրիս կոչեն (Վարազ Շապուհ) ի հաց հրաւիրեալ զարքայն... Ապա իբրև ընդ գինիս մտին, բաղ արբեալ լինէին թագաւորն և որ ընդ նմայն էին, զօրն դարանակալ... զնոսա յանկարծուստ յիւրաքանչիւր բաղմականի ի վերայ հասեալք ըմբռնէին, և վահանափակ շերտաւորացն պատէին զթագաւորն Տիրան։ Եւ կալեալ կապեալ զոտս և զձեռս նորա... խաղացուցին յերկրէն Ապահունեաց։ Իբրև եկին հասին ի գեղ մի, որում անուն Դալարիս կոչէին... Եւ ասէ Վարազ. Աղէ՛, տեսէք ածուղ, որով երկաթ շողացուսցուք, զի զաչս խաբեսցուք զարքային Հայոց։ Եւ անդէն բերին ածուղ, որով խարէին զաչս Տիրանայ։ Ապա ինքնին խօսել սկսաւ Տիրան և ասէ... Այլ ինձ յուշ եղև և գիտեմ՝ թէ այն զի խնդրեցաւ յինէն վրէժ չարեաց մեղացն իմոց, փոխանակ զի խաբեցոյցի ես զաշխարհս, որում թագաւորեալ էի՝ յերկուց լուսաւոր վարդապետացն, և կարծեցի շինուցանել զլոյսն ճշմարտութեանն քարոզութեանն երկուց հաւատարմաց, վասն այսորիկ խաբեցաւ լոյս տեսանելեաց աչացս իմոց...

Каллисѳенъ.

с. 49—50. Ապա պատահեցին նմա հրեշտակքն Դարեհի թուղթսբերելով նմա... և պարգեալ զթուղթն Աղեքսանդր ընթեռնոյր. թագաւոր թագաւորաց և աստուածոց ազգակից, աթոռակից աստուածոց Միհրեայ, և ծագողի ընդ արեգական, ես ինքս աստուած Դարեհ Աղեքսանդրի իմում ծառայի...»

с. 85—86. ...և Դարեհ ժողովէր զզօրագլուխս իւր և խրատ խնդրէր... բայց եկայք խորհեսցուք զչգոսդն հաստատակաց և պատասխանի արասցուք...

---

[1]) Ср. у *Назіанзина* (1 облич. слово на Юліана, рук. вѣн. мх., № 217, стр. 186*a*): „...եթէ ոչ դեղեցկապէս կերակրեաց արեամբն այնորիկ և վրէժն, զոր ի փոքրոյնն ընկալաւ (Յուլիանոս)...“

[2]) Ср. у *Евсевія* (Chron., II, 102): „Մինդաս՝ Փոխադացուց թագաւոր, արքն զաբ արք և մեռաւ.“;

ГЛАВА XIII.

Объ Аршакѣ II.

---

a) Шапухъ воцаряетъ Аршака и дѣлаетъ нападеніе на Грецію. b) Св. Нерсесъ и его полезныя учрежденія.

М. Хоренскій. III, 18, 20.

III, 18. Բայց Շապուհ ռազմարարեցոյց փոխանակ Տիրանայ զորդի նորա զԱրշակ, ակն ածելով ի զօրացն Հայոց, զի մի խափան ինչ առաջի արկելոց իւրոց գործոցն լինիցին... ինքն զհետ երթեալ յունական զօրացն, և հասեալ ի Բիւթանիայ, նստեալ ամիս յոլովս...

III, 20. Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց Դէոն Նէրսէս, որդի Ամանաքէնեայ, որդւոյ Յովսէփ, որդւոյ Վրթանայ, որդւոյ Գրիգորի։ Եւ ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիոյ և եկեալ ի Հայս, զամենայն էրգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ և առաւել ևս. քանզի զրարեկարգութիւնն, զոր եռեսս ի Յունաց աշ-

Фавстъ.

III, 21. ...Ապա գտանէր Հրովարտակ թագաւորն Յունաց Վաղէս առ արքայն Պարսից. նախ դու, ասէ, դարձուսցես զգերութիւն առեալ յերկրէն Հայոց, և զթագաւորն Տիրան ինքնին զբաթովին... Եւ իբրև լուաւ զայն հրաման արքայն Պարսից, վաղվաղակի զիրսն կատարէր. հանէր զկապեալն Տիրան ի տանէն բանդի... զի թագաւորացուսցէ զնա... Ապա տուեալ պատասխանի Տիրանայ, եթէ անօգուտ է ինձ եւ անպատշաճ է կուրութեամբ... ունել զթագաւորութիւն. բայց փոխանակ իմ թագաւորեցո՛ զԱրշակ զորդի իմ։ Յայնմ ժամանակի ռազմարարեցոյցանէր զԱրշակ որդի նորա ի վերայ աշխարհին Հայոց...

IV, 3. ...Ապա յականէ յանուանէ իսկ խնդրեցին աշխարհաժողով զօրքն բազմութեան զայն, որ անուանեալ կոչէր Նէրսէս, զորդի Ամանաքէնի, զթոռն քահանայապետին Յովսէփ, որդւոյ Վրթանայ, որդւոյն Գրիգորի մեծի...

IV, 4. Ապա զումարեցին զիշխանս մեծամեծս, զի առցեն զցանկալին Ներսէս և գնասցեն ուր սովոր էին զՀայրապետսն օծանել... Եւ ինքն երթեալ հասանէր ի կողմանս Տարօն գաւառին. և ժողովէր առ ինքն զամենայն եպիսկոպոսունս Հայոց աշխարհին... և խորհուրդ բարեաց ի մէջ արկանէին, կատարել անդ զաշխարհական էրգս

Житіе св. Нерсеса.

„Սուրբ“, VI, с. 19. ...Ապա յականէ յանուանէ խնդրէին աշխարհաժողով բազմութիւնն զմանուկն Նէրսէս զորդի Ամանաքէնեայ որդւոյ Յովսէփ որդւոյ Վրթանիայ որդւոյ որոյ Գրիգորի...

с. 32. Եւ իբրև ձեռնադրեցաւ Դէոն Նէրսէս ի Կեսարիա, և եկեալ ի Հայս նորոգէր զգահս իշխանացն Հայոց...

с. 39 — 42. Եւ տայր հրաման շինել եպիսկոպոսանիստս և եղբայրանոցս մեծամեծս եւ փոքունս, եւ հրամայէր ի զէրդ գէղեր եւ յանցս ճանապարհաց եւ

М. Хоренскій.

խարհին, մանաւանդ ի թագաւորական քաղաքն, ի սմա նկարագրէ։ Ժողովարարական եպիսկոպոսաց և համօրէն աշխարհանուէր, կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց ղողբնաձայնութիւն, խլելով և զանգիութեանն արմատ, որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում։ Քանզի քարոզք հալածեալ լինէին, իբր պիղծ համարեալ յօրինաց. եւ ղ-բ-ն-ն փախստեայս առնէին, զի մի ի նոցանէ յայլ քրիստոնեայ. որոց դադարք՝ անապատք եւ ամայիք, եւ ծածկոյթ՝ վէմք և մացառք, ոչ յումեքէ գտանել մխիթարութիւն թշուառութեանցն։ Առ այսոքիւք և հաշտ անդամովք ոչ խնամեալ լինէին, և հիւրք անծանօթք ոչ ընդունէին, և օտարք ոչ ժողովէին։ Իսկ նորա հրամայեալ ըստ քարոզաց գաւառաց զինեալ աղբատանոցս ի քարէ և ի վերծ դեղեալ, զի փոխանակ հիւանդանոցացն Յունաց լինիցին ի Դեղեր-ին մարմնոց վրէժ տացելոց։ Ե- քաշանէաց ի նոսա գաւանս, Ա- զ-բ-ա-ն, պաղաբերեալ յարգեանց անդաստանաց և ի կթից արօտականաց և ի գեղմանց. զի պաշտեսցեն զնոսա հարկաւ բացէ ի բաց, և նորա զ՝ ելցեն ըստ բնակութեան իւրեանց։ Եւ յանձն արար խաչքաց, որ էր ի Մարքոց Կարնոյ սարկաւագ իւր։ Հրամայեաց եւ յամենայն գիւղս

Фавстъ.

եկեղեցւոյն ...Յայնմ ժամանակի կարգեցին կազմեցին կանոնեցին... և արարին զամենայն ժողովուրդս երկրին Հայոց իբրև կարգ միաբանութեան վանականաց համաշխարհի... առ հասարակ զնոյն օրինակ առնել հրամայէր յամենայն աշխարհս և ի քաղաքս և ի կողմանս կողմանս, ի կոյս կոյս, ի ներքս խորշս սահմանացն Հայոց. յայտ արարեալ զպատեհ պատեհ դեղեր զատուցանել, շինել աղքատանոցս... օբիանոցս և գարմանոց և ոռճիկս... և զ՝ ելանել ի մուրոյն տառապանս... այլ արժան է զի ամենեքեան առ հասարակ աղբնաձայնութեամբ և երկիւղիւ տարեալ նոցա զգարմանան... բազում կարգս կանոնաց հայրենիս կարգէր... եւ զի մի զմահ մարդկանն առանց դարձի միւսանգամ կենդանանալոյ համարիցին, և անյուսութեամբ ի վերայ գնացելոցն ոչինչ քրիստոնեայ լալեացն կոծոյն... և փախչել աւելի ի դերեստաց և յաղքին տոհմակից խառնակութեան ամուսնութենէն... Եւ բազմացոյց զկարգս եկեղեցեաց ի շէնս և յանշէնս. սոյն օրինակ բազմութիւնք կրօնաւորաց... Այրեաց և ոքեաց և չքաւորաց հանգիստ եւ գարման առնէր... այլ կաղք և կոյրք... հաղմեալք և յանկանեալք... ի նորա ակամբի գարմանէին բազմեալք...

v, 31. ...յամենայն ի շէնս եւ իգեւղս յամենայն կողմանս Հայոց առ հասարակ ի հրամանէ քահանայապետին (Ներսիսի) էին շինեալ օտարատունք, հիւանդանոցք, օթեւանոցք...

iv, 12. Այրս այս խաչ բուն էր սա ի Կարին գաւառ ի գեղջէ Մարքոց. ձեռնասուն էր սա եպիսկոպոսապետին Ներսիսի... ապա աղքատաց ևս տեսչութիւն ի ս. Ներսէսէ սմա հաւատացաւ...

Житіе св. Нерсеса.

իգլուխս լերանց պանդոկս շինել եւ հիւրանոցս ի քաղաքս և յոտարաց... Ե- քաշանէաց յեղբայրանոցսն գեօղս և դաստակերտս ի Դեղեր-ին նոցա. և ոչ որ տեսանէր յաշխարհին Հայոց մուրացիկ յաւուրս Ներսիսի։ Եւ այլ անուղղայ կարգս և անօրէնս մտահաճոյս յերկիրս Հայոց ի բազում ժամանակաց ունէին, զոր երարձ ս. Ներսէս. զի քարոզք՝ որ պիտակս անուանի և զուրուկս հալածէին յանբնակ տեղիս, զի մի յայլ քրիստոնեայ. և նորա հեռանային ընտանութենէ եւ յեղբայրութենէ եւ ի հարց եւ յամուսնոց. եւ լինէր տագնապ սաստիկ վասն այսր պատճառի, եւ բազում լինէին զանանակուրք, գետավէժք, ձիւնախեղդք և անգիւտ կորնչէին։ Ապա մեծն Ներսէս ածէր զնոսա յիւրաքանչիւր տունս եւ ոչ տայր զնոսա հալածել որպէս զառաջինն... Դարձեալ զի և այլ հեթանոսական օրինօք վարէին Հայք. զի ի քարոյ դեռելոցանյուսութեամբ յտէին զերեսս եւ արեամբ ապականէին եւ այնպէս յուղարկէին զմեռեալս։ Եւ վասն զի ընդ ընտանիս եւ դեղեարս արեան ամուսնանային յա-

М. Хоренскій.

վանս շինել զի լինիցի
տաճարանոցք, և տեղի ընդ-
գեան ոգեաց և ծերոց,
և անուանոցաց տաճարումն։
Շինէ և յանապատ և
յանմարդ տեղիս եղբայ-
բանոցս և մենաստանս
և յատկանձնակաց խըր-
ճիթս. և հայր և դեռաւ
նոցա կացցեն զՇաղիտաս
զՇալիեան և զԵփրեմ և
զԳինդ՝ որ յաղգէն Սըլ-
կունեաց և զայլս ոմանս։
Եւ զերկուսս զայսոսիկ
յաշխարս նախարարացն
բառնայ. մի՝ ընդյաւորաց
խնամութիւն, զոր
վասն ագահելոյ սէփ-
հական աղաղոմինեանն առ-
նէին. և միւսն որ ի վերայ
դեռելոցն քարշէին ոճիրս ըստ
հեղինակական սովորու-
թեանն։ Եւ էր այնուհետև տեսանել զաշ-
խարհս մեր՝ ոչ որպէս բարբարոսս այլանդակեալս, այլ որպէս զբաղաքացիս համեստացեալս։

Фавстъ.

V, 25. Արք երկու կրօնաւորք անապատաւորք... անուն միում Շաղիտա, և էր սա ազգաւ ասորի... և միւսն անուն Եպիփան, և էր սա ազգաւ յոյն...

V, 26. Շաղիտայս այր սուրբ, էր լեալ աշակերտ մեծին Դանիէլի և ի տղայութենէ իւրմէ սնեալ էր համակ յանապատս և ընդ անապատաւորս խոտաճարակ լեալ էր...

V, 27. Այլ երանելին ս. Եպիփան էր ընդ ս. Շաղիտայի աշակերտ եղեալ մեծին Դանիէլի. եւ սա ի մանկութենէ սնեալ էր յանապատի...

VI, 16. Եւ էր Գինդ այս / Տարօն գաւառէ, եւ լեալ սա աշակերտ մեծին Դանիէլի. եւ յետ նորա էր գլուխ արեղայից, եւ վարդապետ միանձանց եւ առաջնորդ մենակեցաց, եւ վերակացու վանեբայից, եւ ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց, եւ դեռաւ ամենեցուն։

Житіе св. Нерсеса.

զագս սէպհական աղաղոմինեան եւ Հայրենեաց. իսկ Մեծն Ներսէս Եբոյ զայն ի Հայոց եւ Հրամայեաց մինչև ի հինգ ազգն ոչ ամուսնանալ...

c) Умерщвленіе Трдата, брата Аршака. Св. Нерсесъ отправляется въ Византію и возвращаетъ заложниковъ.

М. Хоренскій. III, 21.

Սաստիկ և յոյժ ահաւոր էր ի վերայ անիրաւաց վաղենդինանոս. որով եւ զբաղում նշխանս վասն յափշտակութեան սատակէաց, և զԻսրանոս ոմն ներքինապետ այրեաց ցենդանոյն. քանզի երիցս հրամայեաց, և ոչ դադարէր յափշտակութեան ընդդէմ ինչ մեր այրոց։ Եւ ի նմին աւուր հասեալ այնց հրեշտակաց, զոր ի Հայսն առաքեաց, ցասուցին զնա առաւել զրուցով՝ յԱրշակայ խրոխտանալոյն։ Եւ վասն զի ի ժամուն յայնմիկ ի ձեռին [вар. Ламбр. сп. առ յեռն] ոնէր զբաբիւրենն[1]), հրամայէ սպանանել զՏրդատ զեղբայրն Արշակայ զՀայր մանկանն Գնելայ։ Եւ Թէոդոսի զորու ծանու եւ լեալ ի վերայ Հայոց դիմեալ, և հասեալ ի սահմանս Հայոց, զարհուրի Արշակ և առաքէ ընդ առաջ նորա զմեծն Ներսէս։ և ի հաշտութիւն մաղթեալ, տայ լեռով զխափանեալ հարկսն, եւ պայծառ պատարագօք ընդ նմին իսկ աբեղէն զմեծն Ներսէս։ Որոյ երթեալ եւ ի հաշտութիւն զթագաւորն շարժեալ, մեծարի ի նոցանէ յոյժ. նաև զպատանդսն խնդրեալ առնու և դառնայ։ Եւ կոչս մի անուն Ողոնդպադայ յաղթէ կոչեր, զոր ածէ Արշակայ։ Բայց կայսերն բարերարութիւն արարեալ մանկանն Գնելոյ՝ յաղագս զուր ի նոցանէ մահուանն Տրդատայ հօր նորա, տայ նմա զպատիւ հիւպատոսութեանն և զքաջս յոլովս։ Ընդ որ խանդացեալ Տիրիթ, խորհէր նմա ի չարիս հանապազ սպասելով նմա դիպող աւուր։

Малала.

p. 339 и сл. Ὁ δὲ θειότατος βασιλεὺς Βαλεντινιανὸς πολλοὺς συγκλητικοὺς καὶ ἀρχοντας ἐπαρχιῶν ἐφόνευσεν, ὡς ἀδικοῦντας καὶ κλέπτοντας καὶ ἁρπάζοντας. Τὸν δὲ πραιπόσιτον τοῦ παλατίου αὐτοῦ ὀνόματι Ῥοδανόν, ἄνδρα δυνατώτατον καὶ εὔπορον καὶ διοικοῦντα τὸ παλάτιον ὡς πρῶτον ὄντα ἀρχιευνοῦχον καὶ ἐν μεγάλῃ τιμῇ ὄντα, ζῶντα ἔκαυσεν... ὁ γὰρ πραιπόσιτος αὐτοῦ Ῥοδανὸς ἥρπασεν οὐσίαν ἀπό τινος χήρας γυναικός...

Фавстъ Византійскій.

IV, 11. ...*Սոքա (մեծն Ներսէս և այլ իշխանք) չոգան դեսպանութեամբ ի սէր միարանութեան առ կայսրն Վաղէս։ Իսկ թագաւորն Վաղէս արգել աքսորեաց զմեծ քահանայապետն Ներսէս, և փոխանակ սորա աքսորեաց զեղբօրորդի[ս] զթագաւորին Արշակայ զԳնել եւ զՏրդիթ։ ԵՒ գանձս բազումս եւ անթիւս վասն զմիտս հաճել թագաւորին Արշակայ... Եկին հասին դեսպանքն երթեալք ի կայսերէն առ... Արշակ. և մատուցանէին նմա զհրովարտակն կայսեր և ընդ նմին գիր տրանջելոյ եւ ամբաստանութեան։ Զի գրեալ էր կայսրն զս. Ներսիսէ... թէ նա սպան զորդին իւր զմիամօր, վասն այսորիկ արգելաւ ասասէն... Իսկ թագաւորն Արշակ իբրև լուաւ և ետես զայս ամենայն, անշնորհ առնէր զտալիսն եւ զբերելենս կարասոյն։ Ի ցասումն մեծապէս բարկութեամբ ընդ կայսերն նիւթեաց, եթէ զինչ՝ դ իշխեաց արգելուլ զայնպիսի այր զմեծ եւ զպատուական, զգլուխ և զվարդապետ... Տայր հրաման Վասակայ իւրում զօրավարին զօր ժողովել... եւ աւար առնուլ զկողմանս Գամրաց... մինչև ի քաղաքն յանկուրացւոց. զվեց ամ զմիմեանց զհետ աւերէր զաշխարհ սահմանացն Յունաց...*

IV, 13. *Այլ իբրև սատակեցաւ կայսրն (Վաղէս), դարձան ամենայն հովիւքն եպիսկոպոսքն՝ որք աքսորեալք էին... Յայնժամ դարձաւ եւ ս. Կաթողիկոսն Ներսէս յանապատ ի կզզւոյ...*

IV, 15. *Զայնու ժամանակաւ էր դուստր մի զեղեցիկ Անդովկայ... Նահապետին Սիւնեաց, որում անուն Փառանձեմ կոչէր... Ապա Գնելպատանեակն եղբօրորդին արքային էառ զնա ի կնութիւն իւր... Ապա առ համբաւ ցանկութեան անուանն տրփեալ լինէր մին ևս հօրեղբօրորդին Գնելոյ, որում անուն Տիրիթ կոչէր... Եւ յորժամ կարացն տեսլեանն՝ որում ցանգայր, այնուհետև հնարս խնդրէր առն կնոջն կորստեան...*

IV, 15. *Եւ յետ այսորիկ էառ իւր Արշակ զկինն սպանելոյն (Գնելոյ) զՓառանձեմն... Ապա իբրև կինն ի նա ոչ յանդոյց զմիտս իւր, առաքեաց արքայն Արշակ յերկիրն Յունաց և խնդրեաց էաջ անտի կին ի կայսերէն տոհմէն ազգաւ, զի անուն էր նորա Ողոնդպի...*

---

[1]) Ср. у *Каллисѳена*, стр. 173: „...վասն որոյ պատանին ի մատոյ առ յեռն ոռնելով զբաբիւրենն՝ խնդութեամբ լուաւ գործել զանօրէնութիւնն...“

d) Распря между Аршакомъ и Гнеломъ. e) Аршакъ продолжаетъ завидовать Гнелу и умерщвляетъ его. f) Аршакъ дерзнулъ взять жену Гнела. g) Убіеніе Тирита.

М. Хоренскій. III, 22, 23, 24, 25.

III, 22. ...Ապա առնու Գնել ի-ր կին զփառանցեն՝ ումն յազգէն Սնեաց, և թագաւորապէս արարեալ հարսանիս, տայ առատապէս պարգևս ամենեցուն նախարարացն։ Որոց հաճեալ ընդ նա և ոչիչ ետուն առ նա զզաւակս իւրեանց. զորս առեալ, մեծապէս հանդերձեաց զարդու և զինու. և առաւել ևս սիրեցին։ Աստանօր եդիտ Տիրիթ պատճառս խռիսեան. և տարուցեալ ա՛ռ արքայն հանդերձ բարեկամաւ իւրով Վարդանաւ զինակրաւ արքայի, որ ի Մամիկոնեան տոհմէն էր, ասեն. Ո՞չ գիտես, զի խորհեալ է Գնել սպանանել զքեզ, զի ինքն փոխանակ քո թագաւորիցցէ։ Ահա՛ դէս, արքայ, զնշան իրին, զի ընակեցաւ Գնել յԱրարատ ի կալուածս Զեր թագաւորաց, և սիրտ նախարարացն եղև ընդ նմա...

III, 23. Ապա ելանէ արքայ զմիկամբ Մասեաց առնել դրաս յիւրում սիրեցեալ գաւառին ի Կոգայովտի. և եղեալ դրս սաստիկ, որ ոչ այլոյ ուրուք ի թագաւորաց նախ քան զնա այնչափ բաղմութիւն երեցոյ ի միում ժամու... Աստանօր դարձեալ նորոգեն զնեղութիւնն Տիրիթ և Վարդան ասելով, Գնէլայ բաղում էրէս քան զայն առնել ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն, որ Շահապնիան անուանի... վասն որոյ առաքէ առ նա (Գնէլ) հրովարտակ... Եւ երագ զկնա հրովարտակին երթեալ Արշակ, խորհէր... պատճառս ի վերայ եդեալ... կապեսցէ...[և] հրամայեաց նոյն Վարդանայ ի նոյն որսին սպանանել զԳնէլ որպէս թէ ընդ խաբս ինչ վրիպակաւ, էրէոց կամէր ձգել, նմա պատահեաց նետն։ Որոյ առեալ զայսպիսի հրաման, վաղվաղակի կատարէ. ոչ այնչափ յաղագս հրամանի թագաւորին, քան թէ վասն կամացն Տիրիթայ իւրոյ սիրելւոյն։ Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարօքն իջուցեալ ի դաշտ Աղիովտի զդին Գնէլայ՝ թագեաց յարքունական բաղաբին Զարիշատի. ի չքմեղս եղեալ կոչ ՝ռեչ առնէ։

Фавстъ Византійскій.

IV, 15. Զայնու ժամանակաւ էր դուստր մի գեղեցիկ Անդովկայ որուն, մի ի նախարարացն նահապետին Սնեանց, որում անուն փառանցեն կոչէր... Ապա Գնել պատանեակն եղբօրորդին արքային էա զնա ի կնութիւն ի-ր։ Եւ համբաւ գեղեցկութեան աղճկանն ընդ վայրսն տարածեցաւ... Ապա առ համբաւ ցանկութեան անուանն տրփեալ լինէր մին ևս հօրեղբօրորդին Գնելոյ, որում անուն Տիրիթ կոչէր։ Վասն որոյ անդանէր ի գաղտագողանս, մինչ զի զնուն իւր տեսանել կարասցէ։ Եւ յորժամ կարացն տեսլեանն՝ որում ցանգայր, այնուհետև հնարս խնդրէր առն կնոջն կորստեան, ո՛գիտէ՝ զկնի նորա նմա հնար լիցի յափշտակել։ Ապա Տիրիթ ի հնարս նենգութեան մտանէր, և բաղում վարձէր իւր օգնականս և սատարս, որով զկիր չարախօսութիւնն յառաջ վարել կարասցէ։ Եթէ սատութեան զԳնելոյն նենգութեամբ առ թագաւորն Արշակ տարուցանէր՝ թէ Գնել թագաւորել կամի և զքեզ սպանանել, և ամենայն մեծամեծք և նախարարք և ազատք ոչիչ զԳնել, և ամենայն աշխարհիս նախարարք կամին զտէրութիւն նորա ի վերայ իւրեանց առաւել քան զքո։ Արդ, ասեն, գիտես և դէս, արքայ, զի՞նչ գործեսցես. որպէս և կամիս, զիարդ մարթասցիս ապրել։

Եւ այսպիսի բանիւք զրգռէին զթագաւորն Արշակ, մինչև հաստատէին ի միտս թագաւորին զկիրեանց ասացեալսն։ Ապա սխալեալ թագաւորն ընդ պատանեկին Գնելոյ... Ապա զնաւասարդայ ժամանակօքն առնէր խորհուրդ թագաւորն Արշակ կոչել առ ինքն զպատանեակն Գնել եւ սպանանել։ Ապա առաքէր զվարդան զեղբայր սպարապետին... զի մեծաւ երդմամբ և նենգութեամբ կոչել կարասցէ... Եւ էր բանակ թագաւորին ի Շահապնիանի ի բուն բանակի տեղն Արշակունեացն... Մեծաւ ուխտիւ և բաղում պատրանօք զպատանեակն Գնել հանդերձ իւրով կնաւ և դրամբն հաւանեցուցանէր երթալ հասանել ի բանակն արքունի, իբրև այն թէ ի մեծարանս ինչ զնա կոչեցէ թագաւորն...

М. Хоренскій.

III, 24. Թէպէտ և Արշակ կարծեաց զանխուլ գործել զչարիս, այն՝ որ ոչն ծածկի յամենատես ականէն Աստուծոյ, յայտնի և աշխարհի՝ առ ի մեղուցելոց պակուցումն, որպէս զմահն Տիրանայ և Գնելայ։ Քանզի գիտացեալ ամենայն ուրուք, իմացաւ զայս և մեծն Ներսէս, և անէծ զԱրշակ և զառիթ սպանմանն. և գնացեալ նստաւ ի սուգ զաւուրս բազումս՝ որպէս Սամուէլ վասն Սաւուղայ։ Իսկ Աբշէ ոչ ընկալցեալ ապաշաւեաց. այլ անամօթեալ, ազահելով ի գանձս սպանելոյն և ի ժառանգութիւն, յաւել առնուլ զկին նորին փառանձէմ. յորմէ եղև պատանի Դ, որ անուանեցաւ Պապ։ Այս փառանձէմ քուրքեաց զանլուր և զանկարծելի չարիս, և զսարսափման լսողաց արժանաւոր։ Անաբնանկամամբ սուտանուն քահանայիւ ի ՀՆԱՅ ՔԵՆ ՁՄՀԱՅՍՆ ԽՈՐՆԵԼ ԵՎ ՈՂՆՈՂՆԱԳԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՀՆՈՅՆ Արշակայ, և ելոյծ ի կենաց սակս դիպուութեանն մախանաց։ Նոյնպէս և զՎաղինակ տայ Արշակայ սպանանել, եւ փոխանակ կարգեալ զիւր հայրն Անտիոք։

Фавстъ Византійскій.

Իսկ մինչդեռ նա (Ներսէս) զայս և այսպիսի բանս ողոբոյ ընդ Թագաւորին խօսէր, դայր արտաքուստ դահճապետն Երազմակ... սկսանէր պատմել զի... առի զնացի զԳնել... սպանի և անդէն Թագեցի։ Ապա խօսել սկսանէր ս. Ներսէս և ասէր... Այլ դու, Արշակ, փոխանակ զի զգործս Կայէնի գործեցեր, զանէծն Կայէնի զգեցջիր. անկջիր կենդանւոյն ի Թագաւորութենէդ քումմէ, և չարչարեսցիս առաւել քան զՏիրան զՀայրն քո... Իսկ զպատանեակն Գնէլ առնուին զնային մօտ ի Սիւսն արքունի և անդէն կառափէին ի սարակ լերինն. որում տեղւոյն Էսին անուանեալ է, մօտ յորմածս արգելոցացն պոռոյ երկոցն, ընդդէմ մուրտաստանին աղբերացն բազմոցացն արքունի, յանդիման բանակետեղ ընին։ Ապա հրաման եղև յարքայէն... ամենայն ոք առ հասարակ երթիցեն դիցեն աշխար կոծոց և լացցեն զԳնել մեծ սեպուհն Արշակունի զսպանեալն։ Իսկ ինքն Թագաւորն գնացեալ ի լալիսն, նստեալ լայր զեղբօրորդին իւր, զոր ինքն եսպան... և տայր հրաման կոծ ՄԵՆ և աշխար գնել շուրջ զսպանելով դիակամբն։ Իսկ կինն սպանելոյն Փառանձեմն զՀանդերձն պատառեալ, զգէսս արձակեալ, մերկատիտ ի մէջ աշխարանին կոծէր... Իսկ Թագաւորն Արշակ ի լալիսն տեսանէր զկինն սպանելոյն, տուփէր և ակն դնէր՝ առնուլ զնա իւր կնութեան... Ապա իբրև մեծ իրքն համարձակ յայտնեցան ի լսելիս ամենեցուն (զերան տրփանացն)... խօսել սկսանէր Թագաւորն, ծափս զծափի հարեալ մեծաւ ղՀՆՉՄՔ ընդ իրան՝ զոր գործեաց, ասէ. վասն զի ի կնոջն Գնելոյ զանարժան սիրով հարաւ Տիրիթն, առ այնմ զչարիսն նիւթեաց զբսութիւն, զմահուն գոռութիւն զուր եւ տարապարտ. և զմեզ ևս արդար արեանն շաղախեաց վասն իւրոյ պղծութեանն... Եւ անդէն արքայն մահ խորհէր սպանանել զՏիրիթ ևս փոխանակ ընդ մահուն Գնելոյ։ Զոր իբրև լուաւ Տիրիթ, զահի հարեալ յարքայէն՝ գիշերի փախստական լինէր։ Ապա... տայր հրաման Թագաւորն Արշակ ազատաքոնք բանակին ՁԵՌ ԼԻՆԵԼ Տիրիթայն, ՀՂ ԻԲՐ Ա ՀԱՅԷՆ նմա, անդէն ի տեղւոյն սպանցէն... Եւ յետ այսորիկ էառ իւր Աբշէ զկինն սպանելոյն զՓառանձեմ... Ապա իբրև կինն ի նա ոչ յանգոյց զմիտս իւր, առաքեաց արքայն Արշակ յերկիրն Ցունաց և խնդրեաց էած անտի կին ի կայսերական տոհմէն ազգաւ, զի անուն էր Նորա Ողնոպի։ Եւ ուժգին սիրով սիրեաց զնա, և նախանձուկս արկանէր նոքաւ առաջին հնոյն. և կինն Փառանձեմ ոխացաւ ընդ Ողոմպին և խնդրէր սպանանել զնա։ Բայց ծնաւ ապա Փառանձեմ Թագաւորին ուստր Դ և կոչեցին զանուն նորա Պապ, և սնուցին զնա և ի չափ հասուցին։ Եւ իբրև ջրթափեաց և եղև հուժկու, եռուն զնա պանդանդ ի գուռն կայսերն յերկիրն Ցունաց։ Իսկ փառանձեմ ի մեծ նախանձու և ոխութեամբ գնայր ընդ Ողոմպինոյն և խնդրէր սպանանել զնա գեղովք... ապա դրան երէց ումն արքունի... անուն Մրջիւնիկ... կատարեաց զՔՐԴՅՆ ՁՆԱՐԴՅՆ զանտես զանլուր, այսինքն ընդ ՀՆԱՅ ՔԵՆ ՁԳԵՂ ՏՈՀՈՒՆ ԽՈՐՆԵԼՈՎ... գալով յեկեղեցւոջն Ողոմպոյ դիդնոջն... սպանանէր... Այլ սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս այլ ոչ ևս յաւել տեսանել զերեսս Թագաւորին Արշակայ մինչև յօրն նորին կորստեան։

М. Хоренскій.

III, 25. Իբրև եղն խաղաղութիւն Շապհոյ ի հիւսիսականաց աղգաց, և պարապ առեալ ի պատերազմացն, յայտնեաց զցասումն, զոր ունէր առ Աքշէ, վասն ոչ նմա՝ այլ կայսեր հարկելոյ զայնքան ամս։ Սակս որոյ առաքէ առ նա Արշակ զՏիրիթ և զնորուն սիրեցեալն Վաքրամ արժանի պատարագօք, խնդրել զՇաղրամն... Եւ իւր բարկացեալ Տիրիթայ, ընկենու զնա ի պատուոյն, որպէս զի թէ ի նորա հրապուրանացն եղև այն՝ յաղագս ատելութեանն զոր ունէր առ Ցայնս։ Եւ առաւել ևս գրգռէր զրգռոյ Վասակ զինակիր նորա, նախանձ պահելով ընդ եղբօրն վասն աղջկան միոջ հարճի։ Վասն որոյ նախատեաց զնոսա արքայ ամօթալի բանիւք եւ կսկծեցուցանողօք։ Որում ոչ կարացեալ այնպիսի վատթարութեան և պարսաւանաց տանել, դէմ եդեալ գնացին առ Շապուհ հատուած։ Ընդ որ առաւել ևս զայրացնեալ Արշակ, հրամայէ նոցա Վասակայ զնոյ նոցա կրթել բազմաձեռն գնդաւ, զի ուր և հասցէ՝ սպանցէ զնոսա. զոր ոչ հեղգացաւ կատարել Վասակ, թէպէտ և եղբայր էր նորա Վաքրամ։ Եւ խնդրեցաւ անպարտ արիւնն Գնէլայ յամբարշտէն Տիրիթայ ըստ անիծիցն Ներսիսի, և ի Վարդանայ՝ ի հարազատ եղբօրէ իւրմէ մեռանելոյ։

Фавстъ Византійскій.

IV, 25. Ապա զօրաժողով լինէր Աքշէ արքայ Հայոց և կուտէր առ ինքն զօրս բազումս... Ապա առնոյր Վասակ զզունդն Հայոց և զՆոնսն հանդերձ Ալանօքն կոչել յօգնականութիւն, և հասանէր դիմէր յօգնականութիւն թագաւորութեանն Հայոց ի վերայ Պարսից...

IV, 18. Իսկ Վաքրամ, Մամիկոնեան տոհմին տանուտէրն, գայր հասանէր հրեշտակութեամբ յարքայէն Պարսից առ արքայն Հայոց Արշակ. և մատուցանէր զհրովարտակն առաջի նորա։ Եւ պատմէր նմա ի նմանէ բանս խաղաղութեան և զՇաղրամն և զերդմանցն հաստատութիւն... Իսկ Արշակ թագաւորն սիրով ունէր և սիրով լսէր պատգամին և հաւանէր զասացելոցն։ Եւ խաղաղութեամբ արձակէր զմեծ նահապետն (զՎարդան)... Ապա յետ այսորիկ եկն Վասակն և գրգռէր զՆաֆարն ընդ իւրում եղբօրն երիցու, ասելով՝ թէ Վարդան է, որ մատնէ զքեզ թագաւորին Պարսից և կամի կորուսանել զքեզ, եթէ ոչ աճապարեսցես վաղագոյն սպանցես զնա, զու կորնչիս և աշխարհս Հայոց։ Ապա և կին թագաւորին (Փառանձեմ) ևս գրգռէր զթագաւորն սովին բանիւք և զբանս զօրավարին Վասակայ հաւատարիմ առնէր նմա... զի նենգութեամբ... սա այս Վարդան կոչեաց զԳնելն զայր նորա, յորժամ սպանանէր զնա թագաւորն Արշակ... Ապա երթեալ (Վասակ) գտանէին զնա (զՎաքրամն) յիւրում գաւառին ի Տայս... (և) անդէն ի կողն սպանանէին զնա։

h) Пораженіе Шапуха въ Тигранакертѣ. i) Взятіе Тигранакерта и совершенное его разрушеніе.

М. Хоренскій. III, 26, 28.

III, 26. Շապուհ գայ հասանէ ի Տիգրանակերտ [1]) մեր քաղաք. կան ընդդէմ նորա արք տաղտին հանդերձ զումարտ զնդաւ. քանզի Անդիտ նահապետ Սիւնեաց, որ էր աներ Արշակայ և վերակացու քաղաքին, հրամայեաց աղխել ընդդէմ Շապհոյ։ Եւ ոչ միայն զմուտն արգելլ, այլ և ոչ հրեշտակս առաքէաց առ նա և ոչ զնորայն ընկալաւ։ Եւ հուր կոյս եղէլոյ, զբաղանս ի Պարսիցն սպանին. և ի պարսուրինն տագնեալ զնդին Շապհոյ, քառասուն անդրէն ի Մծբին. և հանգիստ առեալ և արշաւեալ յաշխարհունենն, ընդդէմ առնուլ զՏիգրանակերտ. և ոչ թողացուցին յառաջախաղաց գունդք և լրտեսք՝ պատաղել նմա զայնու, իբրու թէ Ցունացն խանդարեսցի գործ։ Եւ Շապհոյ յառաջ անցեալ, զրէ առ նոսա նուրդն օրինակ զայս։ «Մաղդեղանց քաջ Շապուհ արքայից արքայ, Տիգրանակերտեաց՝ որ ոչ կոչէր էր անուանելոց ի մէջ Արեաց և Անարեաց։ Ես կոմէի ի ձէնջ սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խուզարարութեամբ և տաջբրէն աղտարութեամբ զնոսն առնել և երթալ տարագրութեամբ ասեմ, այլ ի մոգ ուղղութեամբ ընդդէմ կայ։ ի յէնջ ուսցին և այլք զդայն առնել։ Այլ ի դարձին մերում, բարկութեամբ այնպէս վանեցից զձեզ, զի կրկին եղիջիք օրինակ խեղեալ սպանելոցն։»

III, 28. Իսկ Շապուհ եկեալ ի Տիգրանակերտ, դարձեալ ուղիղն ընդդիմանալ. և եկեալ ի դարձնոյն աղաղակէին. Գնա՛ ի մէնջ, Շապուհ, զի մի՛ չարիս յերկրորդումն ընդ քեզ առաւել ևս քան զառաջինն անցուցանիցեմք պատերազմաւ։ Եւ նա պատասխանեաց. Ո՞վ տաջբ ի Հայոց, որք զանձինս արքելեալ տանին ընդ Տիգրանակերտի պարսուրեալք, և արտաս յայն արքանէ սպառնալեաց. զի տաջ արանց է յարքայ քաղաքի և յաղտ տեղոջ կուսել և կանանց գերբ է արքելալ տանել զնա-

Псевдо-Каллисѳенъ.

стр. 47—48. ...Եւ անդուստ (Յասորոց) զօրաժողով արարեալ հզօր՝ գայ հասանէ ի Տիւրոս։ կան ընդդէմ նորա Տիւրացիքն ոչ տուեալ անցանել ընդ տաղտն իւրեանց ըստ հին հրամանուցն պատասխանուցն յաստուածոյ ուրեմն որ տուաւ նոցա... Եւ հուր կոյս եղելոյ զբաղանս սպանին ի Մակեդոնացւոցն. և ի պարսուրինն տագնեալ զօրն Աղեքսանդրու, և քառասուն թագաւորն անդրէն ի Գազա, և հանգիստ առեալ և արշաւեալ զկիր զօրսն յաշխարհունենն ընդդէմ առնուլ զՇուր և աւար հարկանել... Եւ առաքեաց դեսպանս հանդերձ ընդոնէ որ ունէր օրինակ այսպիսի բանիւք։ Թագաւոր Աղեքսանդրոս Մակեդոնացւոց... Մուրացւոց որ ոչ կոչեն՝ ասէ։ Եւ սկիզբն արարեալ Յասորոց յազգն կոյս հանդերձ խուզարարութեամբ և տաջբրէն աղտարութեամբ կամեն զնոսն առնել։ Եւ երթալ Տիւրացիքդ որ քաղաք առաջին է, ոչ քաղաքավարութեամբ ասեմ, այլ ի մոգ ուղղութեամբ ընդդէմ կայ։ ի յէնջ ուսցին և այլք զօրութեան որչափ կարեն Մակեդոնացիք՝ առ ձեզ կրեալ ընդվզեալ ամբարտաւանութեանդ։ Բայց է ձեր և տուեալն յաստուածոյ հրաման անսխալ, քանզի անցից ընդ քաղաքս ձեր. ողջ լերուք բարի խորհրդով, եթէ ոչ՝ ապականեցարուք թշուառանօք։

стр. 53. [Թուղթ Աղեքսանդրի առ Դարեհ]... քանզի ոչ աստուածոցն անուանք ի մարդիկ հասեալ մեծ ինչ զօրութիւն նոցա շնորհեսցեն կամ իմաստութիւն, այլ առաւել խեղեալ սպանելոցն...

стр. 64—65. Աղեքսանդրոս առեալ զզօրսն և ճանապարհաւ անցեալ գնաց ի Թեբայիս, և խնդրեաց ի նոցանէ զինուորս քաջս արս չորս հազար և զհարկսն։ Եւ Թեբայեցիքն պատասխանեցին զդրունսն և ոչ հրեշտակ անգամ առաքեցին առ նա, այլ դէմ յանդիման ճակատեալք զինեցան ընդդէմ Աղեքսանդրի։ Եւ եկեալ ի վերայ պարսպին զինուորքն հինգ հարիւր ձայնեցին առ Աղեքսանդր և ասեն, եթէ կամ պա-

---

[1]) Ср. у *Фавста* (IV, 24): „...Եւ առին (Պարսիկք) աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ...“

М. Хоренскій.

ՀԵՌՆ յԵրկինքէ առ հանդիսական կոչեան։ Եւ զայս ասացեալ դարձաւ առ գերեալ Յոյնսն զինուորս, ասէ. Եթէ ձերով մարտիւ առից զայս բաղաք զամենեսեան զձեզ արարից ազատս հանդերձ ընտանեօք ձերովք։ Եւ պարսկական զօրուն շուրջ զբաղաքաւն հրամայեաց ընդունաւլ և նեղեալ խոցոտել զի վերայ պարսպին։ Եւ Յունացն մատուցեալ ՌԵՃԱՆ ԲՈՒՆՈՒԹԵԱՆՔ յեցուցին ի պարիսպն զկուսակալ հէշն։ Եւ է այս փոքրիկ ՌԵՓԵՆԱՅԷՆ անուանուր, յերից երից արանց հնգելով դարձեալ և ի ներքուստ կացնովք և սակրաւ երկբերանովք եւ կոցաւոր նրճովք՝ փոքել զնոսանս։ Եւ նգիտեալքեաք արարեալ զայն, որ ի Հայկազնոյն Տիգրանայ հռչեալ և յարձարեալ որոնդն, փակեալ ընկենին. և հոբ ի դրունսն և յամենայն կողմանսն վառեալ, և դրկեալ և նեղեալ և դիպեալ յարձակեալ զինեին. և խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային։ Եւ ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն, և զՅեռն պարսկական ոչ վարդեալ զբաղնիսեղեալ երիսն արեամբ արբուցանել մինչև ապաժոյժ սպանելոցն լցեալ ի հիմունսն ծաւալէր [вар. անցուցանէր]։ Այլ յունականն ձեռն ի քթթել ական հրձիգ առնէր զամենայն փայտակերտսն։ Եւ Շապհոյ զմնացեալսն ի կոտորածէն գերեալ, էուէ ի Պարս. և հրեշտակս առ որ ի Հայս զունդք առաբեալ, անպայազատ զՍնենեանսն [1]) հրամայէ առնել զոհն։

Псевдо-Каллисѳенъ.

տերազմ տուր կամ ի լաց քեռ ի բաղաքէս։ Եւ Աղեքսանդրու ծիծաղեալ այսպէս ասաց. Հվ թաՔ Թերայեցիք, զի՞ արքելեալ քանեցեք զձեզ ի ներքս ի պարսպիդ և արդարոյ հրաման տայք կռուել. նա և ես վասն կռուոյ եկեալ իմ, և կռուեցայց ընդ ձեզ... արդ դուք ընկնիք արքելեալ քանեցեք ընդ պարսպէդ, և արդարոյ յօդական նայն արկանէք. բանզի թաՔաց արանց է յաղար և յարձակ ջաղրի հրուել և կանանց փոքր է արքելու և քանել զնեանեան յերքիրոգ առ կանանց փոքր է արքելու։ Զայս ասացեալ հրամայեաց հազար հեծելոց ընդունաւլ արտաքոյ զէսաղատան և նեղեալ [զնա] ի վերայ պարսպին. և այլ հազար զօրականաց հրաման եդ կացնոք և երկսայր սակրաւ և երկայնահատ նրճաւ և երկայնագոյն նգօք փոքել զնոսանս։ Եւ զայն որ յԱմիրոնայ և ի Զեթոսկ եղբարցն ի քնարէ յարձարեալ պատկանեցան բարինքն, նգիտեալքեաք առնելով ի վայր արկանել։ Եւ կուլեցեալ խոյսն ՌԵՃԱՆ ԲՈՒՆՈՒԹԵԱՆՔ յեցուցանել առ պարսպին քակտումն։ Եւ է այս փոքրիկ [գործի մերենայի] անուանուր յերից զենուորաց բռնի նգելով դանել և ի հեռուստ արձակեալ լինի առ պարիսպն, և դիւրաւ յանդուգն յարձակմամբ զկարի բաղ հոչեալք և ջյարձարեալ որոնս ի բաց փակեալ ընկենուլ։ Եւ ինքն այլ ևս հազար պարսաւորօք սպանանելով ի բաց բրել ընկենուլ զԹերաս շուրջ զայր ամենայն ուրեք. հոբ, սուր և դիպեալ և նեղեալ և դիպեալ յիքեալ լինէին ի բաղաքն։ Բայց Յեռն կարկառ մակեդոնական ոչ վարդեալ զբաղ նախուղիսեղ երիսն արեամբ արբուցանել անօղնականք Թերայեցիքն մնաք կայրք՝ ՅԱղեքսանդրէ կորուսեալք լինէին։

---

1) Ср. у *Фавста* (IV, 58): „...Եւ զազգն ՍԻՆԵԱՆՑ գոհին զամենայն զայր ի շափ հասեալ կոտորեցին, և զկանայս սպանին, և զամենայն մանր մանկտիսն ներքինիս հրամայէր առնել և խաղաղացուցանել յերկիրն Պարսից։ Եւ ՈՐՆԷՐ (Շապհոհ) զայս ամենայն վասն վրիժուցն Անդոնայ, որ եղև պատերազմ ընդ Ներսեհ արքայ Պարսից։“

k) Построеніе Аршакавана: его разрушеніе. Взятіе Ани.

М. Хоренскій. III, 27.

Բայց Արշակ ևս ժպրհեցաւ առնել գործ անմտութեան։ Ի Թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց ձեռակիրս, ժողով մարդկան մեղաւորաց. և էր հրաման, որ որ անկեալ անդր բնակեսցէ, զի լինի ի վերայ նորա նրաւոնի դրդասանի։ Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիւն ամենայն. քանզի աւանդաւոյ և պարտականք և ձաւայ և ընասկաբ և գոչ և սպանողք և կնահանք և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին, և ոչ էր նոցա այց և խնդիր։ Եւ բաղում անգամ բողոքեալ նախարարացն, և ոչ ինչ լուաւ նոցա Արշակ. մինչև առ Շապուհ ևս ունել նոցա բողոք... Իսկ սպարապետն Պարսից եկեալ ի Հայս ի ձեռնտուս լինելոյ նախարարացն առնու զամուրն Անի եւ զերէ զամենայն գանձս արքունի որ ի նմա, այլ և զսկիզբս Ռոփաւորսն. ոչ գիտեմ՝ թէ վասն նախատինս առնելոյ Արշակայ, և թէ վասն հմայից ինչ հեթանոսականաց։ Զոր ապա մաղթեալ նախարարացն, Ռոփեալ Ռուզէին յաւանին յԱղէս, որ յոտին Աբգաճ կոչեալ լերինն։ Քանզի ոչ գիտացին ընտրել զսկերս հեթանոսաց և հաւատացելոց, զի անդ միմեանս էր խառնակեալ գերեզմանն. յաղագս այնր ոչ արժանի համարեցան ի գիրս սրբոցն թաղել ի Վաղարշապատ քաղաքի։ Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ՝ դիմեցին ի վերայ արքունական ձեռակերտին Աբշամանայ, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին...

Фавстъ Византійскій.

IV, 12. ...Զայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն դաստակերտ ի հովիւն անուանեալ ի Կոգ գաւառի։ Եւ էր հրաման ընդ ամենայն գաւառս իշխանութեան իւրոյ... Եթէ արիւնահան որ իցէ... կամ զկին ուրուք տարեալ իցէ... և եկեսցէ յայն տեղի, զոր և նրաւոնի զի լինի... Իբրև ել հրաման յարքայէն, ժողովեցան այնուհետև յայն տեղի ամենայն գոչ և աւազակք, արիւնահանք, սպանողք... ընասկաբք... Բազում վնասս վնասս առնէին, և անդր անկանէին... բազում ձաւայք զկուրեանց տէրանց զգանձս ըմբռնեալ, փախուցեալք անդր անկանէին... բազում աւանդաւորք... Զի թէպէտ և կարի յոյժ բազմացաւ աղաղակն, դատ չկայր, և իրաւունք ումեք յարքունուստ ոչ ելանէին... Իսկ տեղին աւանանայր, քաղաքանայր. մեծացաւ բազմացաւ և ելից զհովիւն ամենայն...

IV, 24. Ապա յետ այսորիկ Մերուժան վատանշան գրգռէր զթագաւորն Պարսից զՇապուհն ի վերայ թագաւորին Արշակայ մեծաւ բարկութեամբ։ Ապա զօրաժողով լինէր թագաւորն Պարսից Շապուհ և լրտեսս արձակէր դիտել զարքայն Հայոց զԱրշակ։ Եւ... առաջնորդ կալեալ զՄերուժանն՝ ընդ այլ կաթել ասպատակ յաշխարհն Հայոց առնէին... Եւ զրազում բերդօք զանց առնէին, զի ոչ կարէին մարտնչել ընդ ամուրսն. բայց միայն մատնեցաւ ի ձեռս նոցա ամուրն բերդն Անի ի Դարանաղեաց գաւառին... և կործանէին զպարիսպ նորա և իջուցանէին անթիւ գանձս ի բերդէն։ Եւ բանային զգերեզմանս զառաջին թագաւորացն Հայոց զբանց բաջաց Արշակունեաց և խաղացուցանէին ի գերութիւն զսկիզբս Ռոփաւորացն... Զի ասէին ըստ իւրեանց հեթանոսականն ըստ օրինաց, թէ վասն այսորիկ բարձեալ տանիմք զսկիզբս Ռոփաւորացն Հայոց յաշխարհն մեր, զի փառք թագաւորացն և բախտքն և բաջութիւն աշխարհիս ասի գնացեալ ընդ ոսկերս թագաւորացն յաշխարհն մեր եկեսցեն։ Ապա Ռոփէր Վասակ զգերութիւնն ամենայն զՀայաստան աշխարհին. և զոսկերս թագաւորացն Հայոց, զոր Ռոփեաց Վասակ, հանեալ Ռուզէին յամուր ի գիւղն՝ որ Աղդն անուանին, յԱյրարատ գաւառին... ի դժուարս լերինն մեծի, զոր Աբգաճն կոչեն...

IV, 13. ...Եւ յետ երից աւուրց անցանելոյ բանիցն ասացելոց ի վերայ, որ խօսեցեալ եղեն ի բերանոյն երանելոյն Ներսէսի, մատնեաց Տէր զգեւղաքաղաքն զԱբշամանն ի ձեռս հարուածոցն։ Եւ սկսաւ հատանել զոր չարակեղն իմն կոչեն, իսկ կէսքն ժանդ անուանեն. ելանէր ի վերայ մարդկանն և անասնոցն։ Ոչ աւելի... քան զերիս աւուրս յերկարեցաւ զի անմարդեցաւ...

l) Война Аршака съ нахарарами. Папъ отправляется въ Византію заложникомъ.
m) Ссылка Нерсеса и заточеніе на необитаемомъ островѣ.

М. Хоренскій. III, 29, 30.

III, 29. Դարձեալ յարեաւ խռովութիւն Շապհոյ ի նոյն աղգաց, և խաղաղութիւնն ի Յոյնս շրջեցաւ. ըստ այնմ՝ թէ փոխարկեալ միմեանց փոխարինին սոցա խաղաղութիւն ի նոցա խռովութեանն, և նոցա խաղաղութիւն ի սոցա խռովութեանն, որ [вар. որդան] վերնոցն միոյն՝ միւսոյն լինին ոխերդեալ [1]։ Բանզի հնարեցեալ վարինդիանոս ի Բերդին՝ որ կոչի Բերդինդին, Ճարի ի ներսոյս, եղբարն փոխանորդելով ղրերոնինն։ Յետ բարեբարդաբոյն վարեալ պարեղանս Գրիգոր յաղթութեամբ դարձեալ, և նոյն հետայն առաքեալ զօրս ի Միջագետս և ի Հայս՝ յաղագս տուելոյ զօրուն յօգնականութիւն Շապհոյ։ Բայց Արշակայ եկեալ վրացի գնդաւ, ժողովէ զսակաւս և յիւր մտերմաց և տայ պատերազմ ընդ նախարարսն ընդ այնոսիկ՝ խնդրել զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու։ Միաբանեալ և նոցա առաջնորդութեամբ Ներսեհի որդւոյ Կամսարու, ընդդիմանան Արշակայ պատերազմաւ։ Եւ հզօր մարտի եղելոյ [2]) բեղեռեալ յիւրաքանչիւրոց կողմանցն անկան, բանզի և արք դիպեալ արանց, ոչ որ ղղարդոնինն յանձն առնոյր։ Եւ մինչդեռ նորա յայսմ էին, հասանեն և զօրքն կայսերական։ Ապա տեսեալ Արշակայ, թէ ընկալեալ են նորա Շապուհ և վաղէս եւ իւր նախարարքն, տարակուսեալ յամենեցունց՝ յղէ բաղում անգամ աղաչելով զնեղն Ներսէս. խոստանայր դառնալ յա-

Малала.

p. 341—342. . . . Βαλεντινιανὸς νόσῳ βληθεὶς μετὰ χρόνον ἐτελεύτα ἐν καστελλίῳ Βιργιτινών... Καὶ ἐβασίλευσε ὁ θειότατος Βάλης ὁ ἀδελφὸς Βαλεντινιανοῦ... Ὅτε γὰρ ἐτελεύτα Βαλεντινιανὸς ὁ αὐτοῦ ἀδελφός, οὐκ ἦν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ Βάλης ἀλλ' ἦν πέμψας αὐτὸν ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ ἐν τῷ ζωῇ αὐτοῦ πολεμῆσαι εἰς το Σίρμιον πρὸς τοὺς Γότθους· οὗστινας νικήσας κατὰ κράτος ὑπέστρεφε...

Фавстъ.

IV, 23. Յայնմ ժամանակի ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ոմն ի նախարարաց մեծամեծացն, Մերուժան անուն Արծրունի և չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից Շապհոյ...

IV, 50. ...Եւ վասն եղբայր Վասակայ սպարապետին ի Մամիկոնեան՝ տոհմէն անկաւ ի բանս հրապուրանաց նա ի Մերուժանայ Արծրունւոյ հեռագրոյ իւրոյ։ Եւ սա ապստամբեաց յԱրշակայ արքայէն Հայոց, չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից Շապհոյ...

IV, 5. Ապա վասն խաղաղութեան ուխտին միաբանութեան դաշինն, որ էր աշխարհին Հայոց ընդ կայսերն Յունաց, դէպ եղև առաքել անդր... զի ինքնին մեծ կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս և ի մեծամեծացն Հայոց սատրապ տասն ընդ նմա առնել զի երթիցէ... Ապա չոգան գնացին հասին ի կայսերական պաղատն թագաւորացն Յունաց։ Զայնու ժամանակաւ

Житіе св. Нерсеса.

c. 51—52. ...Իսկ իբրև գիտաց արքայն Արշակ, թէ ընկալեալ են նորա թագաւորն Պարսից Շապուհ և թագաւորն Յունաց վաղէս, յարուցեալ ինքն զօրօքն ի խնդիր ելանէր ելանէր զնեղն կաթուղիկոսին Ներսէսի Յաշտիշատ Տարօնոյ. և անկանէր թագաւորն յոտս սրբոյն Ներսիսի, եւ հայցէր զթողութիւն յանցանաց իւրոց, եւ յայնմ հետէ գնալ ըստ կամաց նորա [двѣ рукописи им. чтеніе և ապաշխարել ի խորգ և ի հոգիէ]։ Եւ եպիսկոպոսունք աշխարհին նոքին աղաչեաց հայցէին, ընդ նոսին և իշխանքն, զի զ՝ անփոյթ արասցէ զնոյն վնասին։ Եւ սրբոյն հաւանեալ ի խաղաղութիւն դառնալ, ապա ի մի հաւանութիւն եկեալ, զի գնասցէ ինքն եպիսկոպոսապետն Ներսէս այլ նախարարքն առ Վաղէս թագաւորն Յունաց...

---

[1]) Ср. у *Филона* („Объ аллегоріи въ Библіи"), стр. 107: „...բանզի վարինդիանոս նոցա՝ այլոց են ոխերդեալ, որդան տուընչեան վարձանն՝ գիշերոյ է սկիզբն։"

[2]) Ср. у *Псевдо-Каллисѳена* (стр. 48): „...Եւ հզօր կռուոյ եղելոյ, զբեղեռեալ սպանին ի Մակեդոնացւոցն, և ի պարսիկն մասանի զօրն Աղեքսանդրու..."

М. Хоренскій.

մենայն ճանապարհայ չարայ, և լինել ըստ կամայ նորա. և ապաշխարել ի բուրձ և ի մոխիր. միայն զի նա եկեսցէ և արասցէ խաղաղութիւն և թափեսցէ զնա ի ձեռայ հզօրայ Յունայ։ Սապէս և ի նախարարացն ստէպ ստէպ զվիմանայ զկնի դպրին մաղթանք նորին աղաչեա. նա և եպիսկոպոսայն ժողովեալ պաղատանս մատուցանէին, զի զ անդրն զկորստինէ երդ զիճիին առնիցէ։ Ապա հառնեալ մեծն Ներսէս ելն ի մէջ նոցա և արար խաղաղարարն, լսելով նմա թագաւորին և նախարարացն, բայց ի նահապետէն Աբծրոնեայ Մեսրոպանայ և ի նորին Եղանէ Վահանայ Մամիկոնեանէ, որք անլսող եղեալ՝ ապաշխարեալ գնացին առ Շապուհ։ Իսկ այլ ամենայն նախարարքն հաստատեցին ուխտ, զի յայնմ հետէ թագաւորն վարեսցի ուղղութեամբ, և նոքա ծառայեսցեն միամտութեամբ. և այս ի մէջ նոցա։ Բայց եւ առ զօրսն Յունայ երթեալ մեծին Ներսիսի, աղաչէր մի՛ ինչ աշխարհիս մեղանչել, այլ առնուլ զհարկսն եւ զորդի Արշակայ զՊապ հանդերձ ամենայն նախարարացն որդւովք պատանդս, եւ դառնալ։ Որում լսող եղեալ քաղցր եւ մեծն Թէոդոս զօրավարն, դառնայ առ կայսրն հանդերձ պատանդօքն, ընդ իւր տանելով զմեծն Ներսէս թղթով Արշակայ... Իսկ Վաղէս ոչ զթուղթն ընթերցեալ, եւ ոչ ետես զմեծն Ներսէս. այլ բացէ ի բաց արտասահմանել հրամայէ զնա, եւ զամենայն վարանդիսն սրոյ մատնել

III, 30. Ի ժամանակին յայնմիկ էր յաթոռ եպիսկոպոսութեանն Բիւզանդիոյ հոգեմարտն Մակեդոն։ Եւ իբրև եկ հրաման յարքունուստ աքսորել զՆերսէս, որպէս զմիանգամ խարող և դրժող արքայի, մատուցեալ ոմանց առ նա ի հերձուածոյն Արիոսի, ասեն. եթէ դաւանես ընդ մեզ, խափէ զքեզ հայրն մեր Մակեդոն։ Որում ոչ հաւանեալ՝ աքսորեցաւ. եւ ի նաւալիւղն լինել ըստ խստաշունչ օդոյ ձմերանայն, ընկեցեալ ի կղզի ինչ անապատ՝ ջարդեաց զնաւն. եւ նաւորդացն ոչ իշխեցեալ մակուկաւն նաւել մնային տագնապեալ, ուտելով զքսդ անտառին։ Այլ ի տեսչութեանցն Աստուծոյ կերակրեալ լինին ամիսս ութ ի յիւանց, զոր ծուն ընկենոյր կենդանիս։ Բայց Պապայ յանձն առեալ հանդերձ ամենայն պատանդաւն, թափեաց Մակեդոն։

Фавстъ.

թագաւորն մեծ Յունաց Վաղէս ի խստորութեանն հերետեկոսութեան աղանդութեանն արիանոսաց էր ի հաւատս... ապա թագաւորն վասն աղօթս առնելոյ ի վերայ մանկանն (իւրոյ որ յախտս հիւանդութեան դնէր) ստիպէր զսուրբ կաթողիկոսն Հայոց զՆերսէս։ Իսկ նա ի մէջ մատուցեալ, խօսել սկսաւ ...Ապա զայրացեալ ընդ բանսն թագաւորն, կամեցաւ զնա չարամահ առնել... Եւ ժողովեալ զամենայն իւրոյ իշխանութեանն քաղաքաց զամենայն որթոդոքս զեպիսկոպոսս... Եւ խօսէր ընդ նոսա, զի ամենեքեան յանձն առցեն դառնալ ի խստորութեան հաւատն աղանդութեանն արիանոսաց, և դարձցին անդրէն երթալով յիւրաքանչիւր վիճակս...

IV, 6. Ապա իբրև սրտմտեալ թագաւորն Վաղէս... առաւել իւր նիւթեալ մեծաւ բարկութեամբ ի վերայ ս. Ներսեսի. վասն զի պատճառք մահուան միամօր որդւոյն սիրելւոյ իւրոյ եղև նա, ապա չարաչէս չարութեամբ դառնութեամբ մահուան կամէր վճարել զնա։ Որում մեծամեծքն և ամենայն խորհրդականք թագաւորին չհաւանեալք չառնուին յանձն, այլ հապիւ հապիւ կարացին խափել ի մահուանէ։ Ապա ետ հրաման ընդենուլ զնա ի կղզի մի մեծ ովկիանոս ահագին ծովու, յանապատ յանջուր տեղի մի՝ ուր ոչ բոյս ինչ դալար եւ ոչ աբիւր ինչ... լինիցի... Եւ ի դնել նոցա (Ներսիսի և սարկաւագաց իւրոց) երիցս անգամ ծուներ և կալ յաղօթս եւ յարեաւ ի ծովս անդ հողմ սաստիկ, և սկսաւ ընկենուլ ի կղզի անդր յոգին սաստիկ յոյժ... Ցայնմ կղզւոջ դայս օրինակ կերակրեալ լինին ի ծովի անտի... սուրբն Ներսէս ամս ինն, որ եղեն յայն կղզւոջ։

Ж. св. Н.

n) Аршакъ истребляетъ нахараровъ. Образъ жизни еп. Хада. o) Аршакъ, обличаемый Хадомъ въ порокахъ, приказываетъ побить его каменьями.

М. Хоренскій. III, 31, 32.

III, 31. Ի հեռանալ մեծին Ներսիսի՝ ստեաց Արշակ ամենայն ուխտին, զոր եդ ընդ նախարարսն, եւ խնդրեաց զքէն ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու։ Եւ կոտորեաց զքաղաքն նախարարացն, մանաւանդ զազգն Կամսարականաց բառնայր ի միջոյ, չարակնելով ադահեալ յամուրն Աբրամիրէս և իքաղաք ոստանն նոցա Երուանդաշատ... Եւ ոչ որ ի նոցանէ ապրեցաւ, բայց Սպանդարատ որդի Արշաւիրի. քանզի ունէր երկրորդ կին Արշակունի, որ և ընակեցաւ ի նորին ծառանդութեան ի կողմանս Տարօնոյ եւ Հաշտենից, իբր տրտունջ զհօրեղբօրէն իւրմէ եղեալ զՆերսեհէ... Բայց ի գնալն մեծին Ներսեհի ի Յունս՝ էր յԵռանդրէալ զսարկաւագն զԽոսրով յեպիսկոպոսութիւն Բագրատունեաց Ի Աշտարանեաց, եւ հաստատեաց ինա զամենայն գործ վերակացութեան աշխարհին մինչև ցժամանակ իւրոյ դարձին։ Այս Խոսրով յամենայնի նմանեալ մեծին Ներսիսի, և առաւել ևս ի դեսպանութեան աղքատաց. որոյ շտիմարանքն աղբերացան ոսանելովք իբր առ Եղիայիւ և Եղիսէիւ. և ի յանդիմանել զբռոյ՝ ահաւոր և սաստիկ էր և անելկեալ։ Եւ ոչ եղև ի նմա զամբիւտ սատանայ, բայց վասն միոյ նուազի, զի էր պճնողաս հանդերձս և յեասէր...

III, 32. Եւ եղև ի սատակել Արշակայ զազգն Կամսարականաց, հրամայեաց զդիակունս նոցա քարշել ընկենուլ անթաղ՝ կերակուր լինել շանց. եւ ինքն... ի բարեկենդանութեան կատարէր աւուրս, կուտել մթերել յԱրմաւիր զնոցայն հրամայելով զհանքարան... Բայց Խադդայ ոչ պատահեալ յառաջնում նուազին, այսմ ժամանեալ հասանէ. եւ սկսաւ հրամայել զարքայ բանիւք յանդիմանութեան։ Հրամայեաց Արշակ քարշել զնա եւ քարկոծել։ Եւ քանզի էին նորա տղայերք դռներն ի մեծ նախարարութեանցն... Ապահուներաց, սոսկալ հանելով [1]) զբարշողսն առնէին. եւ յափշտակեալ զԽադ ի ձեռաց նոցա, եւ յիւրեանցն գնացին գաւառս...

Фавстъ Византійскій.

IV, 19. Այլ ահա ի ժամանակին՝ յորժամ մերժեցաւ յարքունական բանակէն ս. եպիսկոպոսապետն Ներսէս... այնուհետև ըստ կամաց չարութեանն իւրոյ գնացեալ լինէր նա և զբաղումս ի նախարարացն կոտորեաց, զքաղաս ազգատ արարեալ անճիտեաց, և զբազմաց տունս հատանէր յարքունիս։ Բայց զտոհմս Կամսարականաց, որ էին գաւառաց տեարք, Շիրակայ եւ Արշարունեաց, աղգատառնէր եւ զգաւառսն ունէր յոսոն։ Բայց յաղգէն յայնմանէ մանկիկ մի փոքրիկ, անուն Սպանդարատ, թագուցեալ ապրեցուցանէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Վասակ, որ յետոյ լինէր ծառանդ աշխարհին։ Թագաւորն Արշակ հրաման տայր՝ յԱրշարունեաց գաւառին շինել իւր բերդ մի ամուր, Աբրամիրէս անուն։ Եւ զգաւառն յուտեստ ի պատրաստութիւն հանքարաց թողոյր բերդին, վասն զի կարի ամուր էր բերդն այն։

IV, 12. Այրս այս խոսրով բուն էր սա ի Կարին գաւառէ, ի գեղջէ Մարագայ... ապա ապրեցաւ նա դեսպանութեան ի ս. Ներսէսէ սմա հաստատեալ... Ապա եպիսկոպոսապետն Ներսէս յորժամ երթայր յուղեղնացութիւն յերկիրն Յունաց յԵռանդրէից զայս խոսրով յեպիսկոպոսութիւն Բագրատունեաց Ի Աշտարանեաց, եթող զսա իւր փոխանակ... Իսկ նա (խոսրով) բազում անգամ հրամայէր և յանդիմանէր զԲաբրամիրն Արշակ և զամենայն մեծամեծս և զիշխանս... Ապա կամեցեալ Արշակ թագաւորն պատուաւ և ադահութեամբ կարասցն մեքենայիւ խարել զս. եպիսկոպոսն Խադ... բազում ներոյգս զարքունական յեր՝ արքունի օճառովք... տայր նմա... իսկ նա զկարասին, զոր առնոյր յարքայէն, յանդիմանութիւնն ոչինչ թուլացուցանէր, մինչև հրաման տայր հալածել զեպիսկոպոսն խոսրով ի բանակէ անտի։ Բազում յոյժ առնէր (Խադ) ոսանելիս մեծամեծս...

Ibid., ...Եւ էին նորա երկու դռներ. և ետ զմին Ասրկոյ ումեմն կին, և զկնի աներոյն իւր՝ նա կալաւ զաթոռն Խադայ։

---

[1]) Ср. у *Каллисѳена* (стр. 28): „...բայց կորզեաց (Աղեքսանդր) և եհան ի հօրէն դռներն և զամենեսեան անդ բազմեալսն հրամայեաց սրոբ“։

р) Воцареніе Ѳеодосія Великаго. Соборъ, созванный противъ духоборцевъ.

М. Хоренскій. III, 33.

Բայց Վաղէսն ըստ արժանի խորհրդոյն ցյաւիտենական գեհենոյն աստէն բերելով զօրինակ, հրամէր եղեալ յԱրքեպիսկոպոսէն՝ սպանանէցուս. եւ առնու զԹադէոս։ Սա փախեալ ընդ հեռանս կուսոյն մինչեւ յապաստան՝ զփախելսն ի սրբոյն Կոստանդինոսէ, զանուանեալն սրբոփան և Արդեմայ և Աէրոպիդեսայ ի Բիւզանդիոն. աւերեաց նոյնպէս զսրճարն Դամասկի, և սրբոյ եկեղեցի. նոյնպէս եւ զսրճարն Իլլուզ [вар. въ Четьи-Мин. Իլիոն] փոխանակ զԼիբանանոսի ընդէ և զհռչակաւոր ուրբաթանն։ Սա զարձոյց զամենայն հարս սուրբս, որք յաղագս ուղղափառութեանն արտասահմանեալ էին ի մեռաղս. ընդ որս և զընդէն Նէրսէսն ածեալս ի բ ի Բիւզանդիոն, պահէ մեծաւ պատուով մինչեւ ճշմարտութեանն սրտագիտաւ հաւատոյ, որ յաղագս ամբարշտին Մանիքեանի հայհոյութեանցն. զի ոչ Տէր խոստովանիր զՀոգին սուրբ, և ոչ երկրպագելի. և ոչ փառաւորելի ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ, այլ ստոյգ յԱստուծոյ քնարինէն. և ստեղծանի և ծառայ և պաշտօնեայ և աղքատն մինչ և ոչ հարինն անմեռոյ։ Եւ ժողովեալ սուրբ հարքն ի Թագաւորեալ քաղաքն Բիւզանդիոն, Դամասիոս Հռովմայ, Նեստորիոս Կոստանդնուպոլսի, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Մելիտոս Անտիոքայ, Կիւրղոս [вар. Կիւրղիոս] Երուսաղէմի

Малала.

p. 343 ...τοῦ οἰκήματος τοῦ ἀγροῦ ἀδήλως ἀναφθέντος καὶ ἀναφθέντων τῶν σκαλῶν νυκτός. ἀπόλετο (Βάλης) μετὰ τῶν κουβικουλαρίων καὶ σπαθαρίων αὐτοῦ.

p. 344. Τοὺς δὲ ναοὺς τῶν Ἑλλήνων πάντας κατέστρεψεν ἕως ἐδάφους ὁ αὐτὸς Θεοδόσιος βασιλεύς. [Κωνσταντῖνος... τὰ ἱερὰ μόνον ἔκλεισεν καὶ τοὺς ναούς... *Chron. Pasch.* p. 303 D]... τοὺς τρεῖς ναοὺς τοὺς ὄντας ἐν Κωνσταντινουπόλει... καταλύσας... τὸν τοῦ Ἡλίου ναόν... τὸν τῆς Ἀρτέμιδος ναόν... τὸν τῆς Ἀφροδίτης ναόν ...ὁμοίως δὲ καὶ τὸ ἱερὸν Δαμασκοῦ ἐποίησεν ἐκκλησίαν χριστιανῶν· κατέλυσε δὲ καὶ τὸ ἱερὸν

М. Сократъ.

с. 397—398. Իսկ Վաղէս... սրտմտեալ գնայր ընդդէմ բարբարոսացն. եւ հասեալ յԱրքեպիսկոպոսէն, հրով այրեալ սպանէցուս, անհաս ի մարդկանէ գիտութեան...

с. 414—416. Եւ առաքեաց (Թէոդոս) հրաւիրակս գալ ի ժողով ի Կոստանդնուպոլիս. Դամասոս ի Հռոմ, Տիմոթէոս Աղեքսանդրէ, Կիւրեղ Երուսաղէմ, Մելիտոս Անտիոքայ, որ էր իսկ եկեալ յառաջագոյն առ Գրիգորիոս, որ զտեղափոխութիւն ունէր, եւ Բասիլ Կեսարացի, եւ Գրիգոր Նիսացի՝ եղբայր Բարսղի, և Ներսէս Պարթև Հայոց մեծաց, զոր Վաղէսի էր արտաքսաւսահմանեալ և Թէոդոսի ածեալ ունի

Жит. св. Нерсеса

с. 61—62. ...Յետ այսորիկ տեսանէր Վաղէս յանուրջսն զս. Ներսէս... Իսկ ի նմին աւուր հրամէր եղեալ ամբարիշտն Վաղէս սպանէցուս իրրև զշուն... Յետ այսորիկ նստուցանեն յաթոռ թագաւորութեանն զԹէոդոս, որ էր ուղղափառհաւատով... և վաղվաղակի ածեալս ընդն եւ եդ զաթոռ մեծին Նէրսէսի ի վերայ զամենայն եպիսկոպոսացն որ ժողովեալ էին և զպատրիարգին ևս, որ վասն հոգէմարտին Մանիքեանի էին գումարեալ։ Եւ մեծ... պատուով յղարկէր թագաւորն Թէոդոս զս. Ներսէս յաշխարհն Հայոց մեծաց։

с. 53—54. Բայց էր թագաւորն Վաղէս խմբեալ անհնարին հերձուածով ըստ Արիոսի ոչ խոստովանելով զՈրդի հաւասար Հօր... և զսուրբ կոյսն Մարիամ՝ ոչ աստուածածին, այլ մար-

Ист. император.

(Источн. общій съ Хоренскимъ).

с. 27—28 (рукоп. моей библ.). ...Թէոդոս մեծ ...ի սորա Դ. ամին եղև ժողովն ի Կոստանդնուպաւղսի ՃԾ. եպիսկոպոսաց վասն Մանիքեանի հոգեմարտի... եւ էր նա մեռեալ յառաջ քան զժողովոյն գումարիլ, յետ որոյ Դեմոյփիրոս արիանոս ունէր զեպիսկոպոսութիւն Կոստանդնուպաւղսի, զոր հանէր ի բաղաքէն Թէոդոս թագաւոր եւ տայր զտեղապահութիւնն Գրիգորի Աստուածաբանի մինչև ցհաւաքելժողովոյն... Եւ էին գլխաւորք ժողովելեացն՝ Կիւրեղոս Երուսաղէմ, Տիմոթեոս անստաց (sic!) Աղեքսանդրէ, Մելիտոս Անտիոքայ, Գրիգոր Նիսացի, Գեղանոս Կեսարիա Պաղեստինացւոց, Դամասիոս Հռովմայ, Գրիգոր Աստուածաբան Կոստանդնուպաւղսի, զորոյ աթոռ ընկալաւ Նեքտարիոս ձեռ-

М. Хоренскій.	Малала.	М. Сократъ.	Жит.св.Нерсеса	Ист. император.
[вар. въ Четьи-Мин. *Սուրբն Ներսէս ի Հայոց մեծաց*], Գրիգորիոս Նիւսացի, Գեղասիոս [вар. *Բասիլիոս*] Կեսարու, Գրիգորիս Նազիանձու, Սիլվեստրոս [1]) Իկոնիոն եւ այլ եպիսկոպոսք, միանգամայն հաւէր և յիսուն հարք, որք ողջեալ մերժեցին զՄաքեդոն եւ զամենայն հոգէմարտսն։	Ἡλιουπόλεως [τὸ τοῦ Βαλανίου, *Chron. Pasch.*, p.303 D.] τὸ μέγα καὶ περιβόητον τὸ λεγόμενον Τρίλιθον.	մեծարանօք մինչև հաւատն ապաստիցի ի ժողովն։ Եւ ողջեցան հարքն և յիսուն եպիսկոպոսք։	դաժին՝ ըստ հոգէմարտին Մաքեդոնի, որ ոչ տէր իսապրանէր ընդդէմ սուրբ և ոչ երկրպագիւր և ոչ փառաւորեալ ընդ Հօր, և ոչ եւ Որդին անիւսոր, այլ օտար ի բնութենէ Աստուծոյ հօր, և ստեղծան և ծառայ և պաշտօնեայ և աղքատն մինչ։	նագրեալ ի ժողովոյն... Եւ ողջեցին զՄաքեդոնն յետ մահուն իւրոյ...

[1]) Ср. у *Б. Сократа*, стр. 420: „...և Գրիգոր Նիւսայ Բասղի (sic!) եղբայր Կապպադոկայ և այս քաղաք, և Ա ա ռ ի ւ ս ս որ ի Հայս Մեղէսինայ զՀայրապետութիւն ժառանգեցին։ Իսկ Ասիականին հասանէին Անդիոքոսիս որ ի Կիլիկիոն...“

q) Аршакъ невольно отправляется къ Шапуху и не возвращается болѣе. r) Бѣдствія, постигшія Арменію отъ Шапуха и смерть Аршака.

М. Хоренскій. III, 34, 35.

III, 34. Դարձեալ պարապ առեալ Շապհոյ ի պատերազմացն, առաքէ ի վերայ Արշակայ զԱլանաղան ոմն պահլաւիկ՝ հզօր գնդաւ, որ էր ազգակից Արշակայ։ Յորմէ խոյս տուեալ Արշակայ, թափուր ի բազմաց մնայր նախարարաց. որոց յեռն դառնալ նախարարքն ՅԱլանաղանն, կամաւ երթային առ Շապուհ, տաղտկացեալ յիւրեանց արքայէն Արշակայ. եւ մեծարեալք ի նմանէ, դառնային յաշխարհս մեր... Ապա այնուհետեւ յոյժ նեղեալ Արշակ, յաւ կոծաց երթայ առ Շապուհ, եւ ի պահեստի լինի ի նմանէ. և բռնութեամբ հարկաւորեալ գրէ, զի Փառանձեմ կին նորա եկեսցէ ի դուռն։ Եւ Շապուհ հրամայէ ամենայն մեծամեծացն, զի ընդ Փառանձեմայ եկեսցեն։

III, 35. Իբրև զիտացին նախարարքն Հայոց, այնք՝ որ նախ քան զԱրշակ ձեռն տուեալ էին ի Շապուհ, թէև զնոցա կանայսն խնդրէ, որպէս զայնոցիկ՝ որք առ Արշակայ միամիտք էին, և զայն ևս տեսին՝ եթէ գնաց Ալանաղան, և գունդ փոքր է՝ որ վասն այնր է եկեալ, միաբանեալ հալածեցին զնոսա. և իւրեանց առեալ զկանայս և զորդիս՝ փախեան յաշխարհն Յունաց։ Նա և ոչ դշխոյն Փառանձեմ գնաց ի կոչ առնն իւրոյ, այլ հանդերձ դանձիւք անկաւ յամուրն Արտագերից. լուր առնելով առ որդին իւր Պապ, յուսայր ապրել ի ձեռաց Շապհոյ։ Ընդ որ զչարեալ Շապուհ կապէ զոտս Արշակայ երկաթեղէն շղթայիւ, և տայ տանել յերկիրն Խուժաստանի՝ Յունաց կուսակալ Բերդ։ Եւ բազում զբաս գումարեալ ի ձեռն Մերուժանայ Արծրունւոյ եւ Վահանայ Մամիկոնեայ ուրացողաց զՔրիստոս, արքայէն յաշխարհս Հայոց. որք եկեալ նոցան շուրջ զԲերդաւն Արտաքերից։ Եւ թէպէտ ոչ ինչ կարէին առնել նմա վասն անմատչելի աւրութեանն,

Фавстъ Византійскій.

IV, 38. Իսկ Աղյանաղանն, որ Պալհաւ էր ի տոհմէն Արշակունեաց, որ նա խրոխտացեալ առաջի Շապհոյ թագաւորին Պարսից, եւ գնայր գայր հասանէր ի սահմանս Հայոց։ Ապա այս վաղագոյն ազդ լինէր թագաւորին Հայոց Արշակայ. սոյնպէս եւ սա զիւր զօրքն կազմէր ի ձեռն Վասակայ իւրոյ սպարապետին։ Եւ զամենայն նախարարսն Հայոց ընդ նմա գումարեալ գայր հասանէր ընդ առաջ զօրացն Պարսից. հարկանէր կոտորէր զամենեսեան առ հասարակ եւ զմնացեալսն փախստեայս առնէին յերկիրն Պարսից...

IV, 50. Ցաղագս բակելոյ և բայբայելոյ թագաւորութեանն Հայոց, թէ ո՛րպէս ապստամբեցին բաղումք ի Նախարարացն Հայոց, եւ յեռեալն ի Շապուհ արքայն Պարսից... Զերեսուն և զչորս ամս ետուն պատերազմ երկիրս Հայոց ընդ թագաւորին Պարսից, եւ յետ այնորիկ ձանձրացան պարտեցան լքան աշխատեցան երկոքին կողմանքն։ Եւ սկսան սորսորել զնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին, թողին զլիւրեանց արքայն Արշակ...

IV, 53. ...Յայնհետեւ, թէ կամաւ կամաւ և թէ ոչ կամաւ, յարեաւ թագաւորն Հայոց Արշակ, առ ընդ իւր զզօրավարն սպարապետն Հայոց զգայեակն իւր, խաղաց գնաց յերկրէն Հայոց յերկիրն Պարսից առ Շապուհ արքայ Պարսից... անդրէն ի նոյն գունդ փուշտիպանաց ետուն զԱրշակ արքայ ի պահեստ։

IV, 54. ...Ապա տայր հրաման Շապուհ... բերել շղթայս և արկանել ի պարանոցն Արշակայ և յոտս եւ ի ձեռս նորա երկաթս, եւ խաղացուցանել զնա ի Յանդմշն՝ զոր Անուշ Բերդն կոչէր և պնդեալ զնա մինչև անդէն մեռցի...

IV, 55. Ապա արքայն Պարսից Շապուհ ի վերայ աշխարհին Հայոց երկուս ոմանս յիշխանաց անտի իւրոց, միումն Զիկ անուն և միումն Կարէն հինգ հարիւր բիւրով, զի եկեսցեն բրեսցեն բանդեսցեն զաշխարհն Հայոց... Ապա իբրև ետես տիկին աշխարհին Հայոց կինն Արշակայ թագաւորին Հայոց փառանձեմ զզօրս թագաւորին Պարսից... դիմեաց եմուտ ի բերդն Արտաքերից... Ապա եկին հասին ամենայն զբաս Պարսից, շուրջ զԲերդաւն Նոտքին... Եւ նստան շուրջ զբերդաւն ամիսք երեքտասան եւ առնուլ զբերդն ոչ կարացին, զի կարի ամուր էր տեղին։ Աւերեցին քանդեցին զերկիրն ամենայն... Իսկ Պապ որդին Արշակայ ոչ դիպեցաւ անդ ի Հայոց աշխարհին, զի առ թագաւորն Յունաց

М. Хоренскій.

բայց բարկութիւնն Աստուծոյ էր ի վերայ Արշակայ. մարդիկ ամրոցին ոչ անսացին մնալ համբաւոյն Պապայ, այլ անձնատուրք եղեն ի կամայ և ոչ ի բռնութենէ։ Զորս ֆերբեալ հանդերձ ֆանիւ-ֆն և դիւնոտ փառանիւնեան խաղաղութիւն ի յԱստուծոյն. և անդ ընդ սայլոցն հանեալ սատակեցին։ Ի նմին ժամու եհաս հրաման Շապհոյ, զի տանջեալ սաբեստեն զամրութիւն ամենայն քաղաքաց և զՀրէական խաղաղութիւն ի ֆերուինն, եւ զայն Հրեայսն՝ որ նոյն հրէութեան օրինօքն կային ի վանն Տուպայ, զոր ածեալ էր Բարզափրանայ Արշաունեաց յաւուրս Տիգրանայ. զորս քանիցեցոյց Շապուհ յԱսպահան։ Գերեցին և զայն Հրեայն՝ որք յԱրտաշատ և ի Վաղարշապատ, զոր ածեալ էր նոյն Տիգրանայ արտոյն, որ յաւուրս սրբոյն Գրիգորի եւ Տրդատայ հաւատացեալ էին ի Քրիստոս. ընդ որս և զԳուդիոյ երեց Արտաշատոյ։ Յայնժամ՝ մատուցեալ առ Շապուհ Մերուժան և Վահան չարախօսէին զԱրիութայ երիցուէ Արտաշատու, եթէ յայն սակս եկն ընդ գերութիւնն, զի խրատեսցէ զնոսա պինդ ունել զօրէնս քրիստոնէութեան։ Վասն որոյ Շապուհ հրամայեաց չարչարել զԱրիութայ, զի թողցէ զՀաւատս քրիստոնէութեան. որում ոչ հաւանեալ, կատարեցաւ։ Զայս ամենայն աղէտս թշուառութեանց լուեալ Արշակայ, սաւառղարար արար ընդ անձին իւրում. որ թագաւորեաց ամս երեսուն։

Фавстъ Византійскій.

դիպեցաւ... Իսկ յերկիրն Հայոց ստէպ առաքէին դեսպանս առ տիկին աշխարհին առ Փառանձեմ, զի ժուժկալ լինիցի բերդին և մի ձեռս տայէ ի Պարսիկս... Եւ եղև յետ չորեքտասաներորդ ամսեանն հարուածոյ՝ որ յԱստուծոյ հասին ի վերայ դաղթականին բերդնորդեացն, զի մահ անկաւ ի վերայ նոցա... Բայց մնաց ի բերդին Փառանձեմ տիկին երկու նաժշաօր... Իսկ դիւնոտ փառանիւնեան իրրև եաես՝ եթէ միայն մնացի, եթայ զգուռն բերդին եւ թողայցոյց զօրսն Պարսից մտանել ի բերդն... Ելանէին ի բերդն ի վեր զօրավարն Պարսից, ֆերբէին զքանիս թագաւորին Հայոց, որ կային ի բերդին... հանդերձ դիւնոտ խաղաղութեամբ։ Եւ յետ այսորիկ եկին ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ եւ առին զնա... Եւ խաղաղութիւն ի յԱրտաշատ ի քաղաքէ ինն հաղար տուն երդ հրէայս, զոր ածեալն էր ֆերբ Տիգրանայ արտոյն Արշակունեաց յերկրէն Պաղեստինայեաց... Առնուին և զվաղարշապատ քաղաք... Առնուին և զմեծ քաղաքն Երուանդաշատ ...Առին և զամուր քաղաքն վանն, որ է ի գաւառին Տուրբոյ... եւ խաղացուցանէին անտի երդս հինգ հաղար Հայ և ութ և տասն հաղար երդս Հրէայս... և ինքեանք զդիւնոտ փառանիւնեան առեալ հանդերձեալ ֆանիւ-ֆն և բազմութեամբ գերեօքն յերկիրն Պարսից խաղաղութիւնն... Եւ հրամայեաց (Շապուհ) ի հրապարակին իմն առնել հրապոյրս մեքենայից, որով հրամայեաց զկինն արկանել եւ արձակել տիկնոջն Փառանձեմայ ի խառնակութիւն պոռնկութեանն անասնական պղծութեանն։ Այսպէս սատակեցին զդիւնոտ Փառանիւնեան։ Իսկ զայլ գերին զամենայն տարան քանիցեցոյն, որ յԱստուծոյ, որ յերկրին Խուժաստանի։

IV, 23. ...Յանկարծօրէն պրպացաւեր զերկիրն Հայոց առնէին առաջնորդ Մերուժանաւ, զորս տային ի կոխումն փղաց և զկանայս ընդ դնոյ սայլից հանէին...

IV, 56. Ապա իրրև չոգան տարան յերկիրն Պարսից զամենայն գերութիւն Հայոց, և զԳուդիոյ երեց Արտաշատ քաղաքի ունէին կապանօք առաջի թագաւորին Պարսից Շապհոյ... Եւ ելին ոստիկանք արքունի հարցանել եթէ իցէ՞ յանձն առցէ պաշտել զօրէնս մոգութեանն, ոչ մեռցի։ Իսկ նա ոչ առնոյր յանձն, այլ կամեցեալ մեռանել խնդութեամբ վասն Աստուծոյ...

V, 7. ...Վայ ինձ Արշակայ (ասէ Արշակ ցԴրասատամատ). այսպէս և այս և յայսմ՝ չափու և այս անցք անցին ընդ իս։ Եւ զայս ասացեալ զդանակն զոր ունէր ի ձեռին... եհար ի սրտի իւրում, և անդէն... մեռաւ...

ГЛАВА XIV.

О Папѣ и Вараздатѣ.

а) Бѣдствія, постигшія насъ отъ Меружана. Воцареніе Папа въ Арменіи.

М. Хоренскій. III, 36.

Յետ մահուանն Արշակայ զումարեաց Շապուհ զոր բազում ի յԵրեւանս Մերուժանայ, եւ արձակեաց ի Հայս, ի նա հաւատալով զաշխարհս։ Եւ դարձեալ նոքա կին զոյր ի ղորձեալ դուխտ, և հրովարտակս բազում շինիլ և դաստակերտաց ի Պարսից աշխարհին, և խոստացան տալ նմա զՀայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն նուաճելով ի դեն հաղթելոյ զաշխարհս դարձցուցանէ։ Որոյ յանձն առեալ եւ եկեալ, եւ զբազումս ի նախարարաց կանոչ կալեալ՝ ի բերդս տայր պահել, զդարձ արանցն յուսալով։ Եւ զամենայն կարգ էրէրոնէութեան ջանայր խափանել։ Զեպիսկոպոսս եւ զքահանայս հարկաց պատճառաց կապեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել։ Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր՝ այրէր, եւ հրաման տայր մի՛ ուսանել զդպրութիւն յունարէն, այլ պարսիկ. եւ մի՛ որ իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել. այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեին մի՛ լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն եւ հաղորդութիւն սիրոյ. այլ ճշմարիտ՝ խափանել էրէրոնէութիւն ուսումն։ Զի

Фавстъ Византійскій.

IV, 50. ...Եւ Վահան եղբայր Վասակայ սպարապետին, ի Մամիկոնեան տոհմէն, անկաւ ի բանս հրապուրանաց նա ի Մերուժանայ Արծրունւոյ բեռորդւոյ իւրոյ։ Եւ սա ապստամբեաց յԱրշակայ արքայէն Հայոց և չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից Շապհոյ։ Եւ հաճեաց զմիտս նորա, եւ նախ ուրացաւ նա ի կենաց իւրոց՝ զոր ի Քրիստոսն ունէր և յանձն առ... ուրանալ զօրէնս քրիստոնէութեան... Եւ եղև նա այնուհետև սիրելի Շապհոյ արքային, և էր նա կին Վահանայ զՈրդեղ դուխտ էր։ և շնորհեաց նմա բարձ և զպատիւ՝ որ նոցուն լեալ էր նախնեաց եւ մտերիմ փեսայ արար զնա իւր թագաւորն... և խոստացաւ նմա կեանս մեծամեծս առնել...

IV, 58. ...Եւ եթող յաշխարհին զՁիկն եւ զԿարէնն զնոցա իշխանս զօրօք բազմօք. և զիշխանութիւն մնայորդացն եւ ի յԵրուանայ և Մերուժանայ և ինքն գնաց յԱտրպատական։

IV, 59. Այնուհետև Վահանն Մամիկոնեան եւ Մերուժանն Արծրունի, սոքա երկոքեան արք պիղծք անօրէնք էին, ապստամբեալք էին յուխտէ աստուածպաշտութեանն և զանաստուածն հաղթելոյ աղանդն յանձն առեալ պաշտէին, սկսան այնուհետև յերկրին Հայոց աւերել զեկեղեցիս զտեղիս աղօթից էրէրոնէից... Եւ նեղէին զբազում մարդիկ՝ զոր ի բուռն արկանէին, թողուլ զաստուածպաշտութիւն եւ ի պաշտօն քառնալ հաղթելոյն։ Եւ յետ այսորիկ տային հրաման Վահանն եւ Մերուժանն, զամենայն խնամս փախուցելոյն ընդ խառնարանն... ի բերդեանն զի նեղեսցեն զնոսա՝ դարձուցանել յօրէնս հաղթելոյն. եթէ ոչ առնուցուն յանձն սատակեսցեն զամենեսեան չարաչար... Իսկ Վահանայ էր բոյրաթիւ ի Մամիկո-

М. Хоренскій.

յայնժամ դիր դպրութեան Հայոց չև ևս էր լեալ, և յունականաւն վարէին եկեղեցւոյ կարգք։ Արդ իբրև լուաւ մեծն Ներսէս զչարիսն ամենայն, որ հասին ի վերայ Հայոց, եւ զմահն Արշակայ, աղաչեաց զինքնակալն Թէոդոս, ենդրբելով ի նմանէ օգնականութիւն։ Եւ Բաքուրէցոյն զՊապ որդի Արշակայ։ եւ ընդ նմա գումարեաց զօր բազում ի ձեռն բաց սպրարելոյն Տիրիդատիանոսի։ Եւ մեծին Ներսիսի առեալ զամենայն նախարարսն, որք կամակից էին ընդ տէրութիւնն Պապայ և որք ոչ և զապրեալ Կամսարականն Սպանդարատ, սոցա միաբանութեամբ ածէ զՊապ յաշխարհս Հայոց։ Ի՞ էին զամբարիշտն Մեսրոպն պետացեալ կալեալ զերիցս Հայոց։ եւ հալածական արարեալ՝ յինքեանս Բաքէն զաշխարհս։ Բայց Մերուժան հրամայէ պայակացն՝ զԲերդն պարսպացն խնդել զիշնայս նախարարացն, մինչև մեռցին։ եւ թողուլ նոյնպէս ի խնդրոցն զբիակունսն, զի լուծեալ անկցին զէշ՝ կերակուր լինել թռչնոց։

Фавстъ Византійскій.

նեան տոհմէն, քոյր Վարդանայ, Համազասպուհի... Իսկ անօրէնն Վահան և Մեսրոպն հրաման տային Բերդակալին, զի նեղեսցէ զնին, եթէ ոչ առցէ յանձն զօրէնս մազդեզանցն, տայր հրաման խնդել զբարձր աշտարակէն և սպանանել... և այնպէս մեռաւ ի խնդրոցն... մինչև կողոպտեցաւ ամենայն մարմինք դիցն։

v, 1. Ապա յետ այսր ամենայնի Մուշեղ որդի Վասակայ ժողովեաց զամենայն աղատագունդ մարդկանն մնացելոյն... և չոգաւ հանդերձ նոքօք առ Թագաւորն Յունաց։ Եւ եկոյց զպաղատանս աշխարհին Հայոց և զամենայն անցս տառապանաց, որ անցեալ էր ընդ նոսա, եւ խնդրեաց ի կայսերէն զՊապ զորդին Արշակայ ի վերայ Հայոց աշխարհին։ Մեծ Թագաւորն Յունաց Բաքուրէցոյն զՊապ ղրդին Արշակայ ի վերայ աշխարհին Հայոց... և մեծապէս թիկունք լինէր արքայն Յունաց և զՏիրիդատ անուն սպրարելոյն և զԱրքէ ոմն նոսա արձակէին ընդ արքային Պապայ յերկիրն Հայոց վեց հազար բիւրու... Իբրև գայր առաջապահն հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց, սպանանէր Մուշեղ զզօրագլուխ[ս]ն Պարսից զԿարէնն և զՋիկն եւ զամենայն զօրսն արկանէր ի սուր սուսերի իւրոյ... Ի՞ էին եմուտ Թագաւորն Պապ յերդիրն Հայոց... եւ Բաքէոյ յինքն զամուր ամուր բերդիցն... Եւ զօրսն Յունաց... բաշխէին ընդ ամենայն գաւառսն. բայց միայն Մեսրոպն չարագործ փախչէր միաձի...

b) Большое сраженіе, данное на Дзиравскомъ полѣ. Околѣваетъ нечестивый Меружанъ

М. Хоренскій. III, 37.

Ապդ արարեալ Մեր-ժանայ յերկիրն Խորասանայ առ Շապհ զամենայն օգնականութիւն Թէոդոսի՝ զոր արար առ Պապ, ելանէ հրաման ի Շապհոյ՝ ամենայն զօրաց Պարսից երթալ ընդ Մերուժանայ ի Հայս ի պատերազմ։ Դոյնպէս ապդեն ինքնակալին Թէոդոսի Պապ և Տէրէնդ զՇապհոյ, թէ ամենայն զօրացն հրամայեաց ելանել ի վերայ մեր, բայց ի դրանկացն։ Ապա Աւգոստոսն Թէոդոս հրամայեաց Աղբրեն կոչեն մեծի երթալ յօգնականութիւն Պապայ, առնուլ զամենայն զօրս Յունայց, ոչ զոր թողուլ՝ զոր ոչ առցէ. այլ և զկեռակս պահապանս բաղաքացն, որք զմատաբսեայսն ունէին զվիշապս։ Ե- ԿՈՄԷԷՅ- ՊԱՊԷՐԱՆ ի դաշտին, որ կոչի Զիրաւ, եւ մատեան ճակատ առ ճակատ։ Եւ Տանկանդն բաղ նախարարացն Հայոց ինքնակամ նահատակեալք, մտին ի մէջ ճակատուցն առաջնորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ Ասպետի, որդւոյ Բագարատայ, որ յազգէն Բագրատունեաց։ Ելին և ի զօրացն Պարսից համատիպ նոցա, եւ խաղացին ի մէջ ճակատուցն. և ցիր ընդ ցիր լինէր։ Եւ ի դառնալ Տանկանդն Պարսից, ընդ հուպ դարձեալ մերոյն զՀետ նոցա, օրինակ իմն որպէս փոթորիկ յանտառէ տերևաթափ, այնպէս երագ յերիվարացն առեալ Նիզակօր, դի ցուրտ յերկիր ընկենուին, ոչ կարելով նոցա յիւրեանց ճակատն մտանել։ Իսկ յորժամ պարսիկքն զմերն շրջէին, նոքա ի վանանդափն Յունայց ԷՔ ՅԱՆՈՐ ԽՈՊՈՒ մտանէին՝ առ ոչինչ վնասելոյ։ Քանզի այնպէս արար Գորգոնոս իշխան հետեակ զօրուն, իբր պարսպաւ պատեաց վանանք զճակատն Պապայ։ Քանզի զօրքն Յունայց վառեալ էին ի զէնս ոսկւոյ և արծաթոյ, եւ երիվարք նոցա նոյնպէս զարդու։ Եւ էր տեսանել իբրև ղպրիկս ինչ, յորոց յոլովք ի ջրղեայ և ի կաշեայ պահպանակաց զգեստուն. զկարծրութեան վիմայ բերէին երևոյթս. եւ ի վերայ նոցա անթալամ զէսք նշանք արձակեալք իբր զսաղարթ ինչ հովանաւոր ծառոյ։ Բայց զվիշապացն Տա-

Ф а в с т ъ.

V, 2. Ապա Մուշեղ որդի Վասակայ, ստրատելատն Հայոց մեծաց, ընտրեաց իւր արս ընտիրս միամիտս աղատս ազգայինս բառասուն հազար... Ապա յայնմ ժամանակի կազմեաց պատրաստեցաւ Շապհոհ արքայ Պարսից ամենայն կազմութեամբ զօրովք իւրովք, եկն եհաս յերկիրն Ատրպայականի. եւ Մեր-ժանն առաջնորդ գնդին բանակի նորա...

V, 43. Եւ զՆանդին Արտաւազդ, որդի Վաչէի, ընդ կանանին տայր հրաման երթալ Մանուէլ. իսկ նա ոչ հաւանէր, չառնոյր յանձն... Իսկ նա առ նորա ասանէ զնաց ընդ նոսա. բայց ապա յետոյ վառեալ կազմեալ պատրաստեալ զկնի պատերազմին...

V, 5. ...Եւ լեգէոն զօրուն բազմութիւնն, այսինքն Յունայց զօրացն սպարակիրն, սոյնպէս եւ Հայոց սպարակիրն զթիկունս ունէր զօրացն Հայոց, ՎԱՀԱՆԱՓ ՓԱՓԷԼՔ զինքեամբք՝ ԷՔԲԼ ՂՈՊՈՒ ՓԱՊԱՓ ինչ ի թիկանց լինիցի։ Յորժամ տարածանէին ինչ զօրքն Պարսից զզօրսն Յունայց եւ կամ զգունդ Նիզակաւորացն Հայոց, ի լեգէոն վահանաւորացն Հայոց կամ ի սպարակիրն Հայոց իբրև իբերդ մտեալ հանգչէին... և նոցա զվանանափանն բացեալ, զնոսա իբրև ի քաղաքորմ պարսպաւոր ամրացեալ ընդունէին...

V, 4. ...Իսկ Թադաւորն Պապ և եպիսկոպոսապետն ՆԵՐՍԷՍ կային Ի ՎԵՐԱՅ ՆՊԱՓ ԼԵՐՆԻՆ, և ս. Ներսէս զբազուկսն հանապազատարածան հանբաքշեալ յերկինս

М. Сократъ.

с. 479 — 483.

...Եւ հասեալ (Թէոդոս կայսեր) ի Գաղեայ յոլովք ի բարբարոսացն գան առ Թէոդոս մարտակից լինել ընդ նմա ԸՆԴԴԷՏ ԲՈՆԱԿԱԼԻՆ (Եւգինեայ)... ԵՒ ԿՈՄԷԷՅ- ՊԱՊԷՐԱՆ առ գետովն որ կոչի Փոիզգոն... Իսկ բարեպաշտն Թէոդոս ետեսպարտեալ և լբեալ զայլապգիսն, որ մարտակիցք նորա էին, ի մեծի հանդիսի լեալ ընդէց լինին [я читаю: զինքն, какъ у Б. Сократа] ի գետին եւ մեծաւ հառաչանօք և արտասուօքյՕՓՆՈՒՆՆ կոչէր զԱստուած... անդէն ՀԷՐՅԵԼ եղեն ՝ Ի ՔԷՐՆ ՀՕՐՈՒԹԵՆԷՆ ՀԷՐ Թագաւորին։ Զի Բակուրիոս զօրավար Թագաւորին... պատուէր զուգամ մարտին և ՔԱՐՅՈՒՆՔԷ Ի ՓԱԽՈՒՍ զմարտուցեալսն. եւ բազում մահս և վիրաւորս առնէր Ի ՐԵՆՈՒՆՆ։ Բայց լինէր և այլ զար-

М. Хоренскій

նոյնպէս ահագին բերանաբացութիւնք [1]) ուղուցեալ ի փչմանէ օդոյն, ոչ ինչ ուրեք կարեմ նմանեցուցանել, այլ միայն իբրև զլեառն ինչ ադամանդեայ խոնարհեալ ի ծով՝ զրովանդակ ճակատն Ցունաց ի պարսկական զօրսն։ Քանզի եւ զնոսա էր տեսանել իբրև զՀզոր ինչ դեսառ ի կողմն ի լայն ծաւալեալ. արդարև զՅրոյ զոյն զրահազգեստացն բերէր տեսութիւն։ Արդ իբրև եռեալ մեծն Ներսէս զայն ամենայն, եւ նա է կատար լերինն Նպոտոյ. և անբաղն զձեռս իւր յերկինս, անխոնարհելի պահելով ի խնդրուածս հանդոյն նախամարդարէին Մովսէսի, մինչ դարձեալ երկրորդն Ամաղեկ։ Իսկ ի ծագել արեգական ընդդէմ մերոց զօրացն, է պղնձագոյն վահանացն նշոյլ ալեբոնքիւն ֆայլաֆոկին իբրև յամպոյ մեծէ, և ի նոցանէ ի դուրս ոստէին ի մերոց նախարարացն քաջ զրահաւորք՝ որպէս [вар. ի] ֆայլաֆոկանոյ ճառագայթք [2]). Յորոց միայն ի տեսութենէն զանգիտեալ պարսկական զունդն, սակաւ ինչ և մերն՝ վասն ոչ կարել հայել ընդդէմ արեգականն ծագման։ Իսկ ի բախելն զմիմեանս՝ եղև ի վերայ հովանի ամպոյ, և հոգի սատանիկ ի մերոցն կուսէ ընդդէմ պարսկականին փչեալ։ Եւ ի խառնակել մարտին՝ պատահէ Կամսարականն Սպանդարատ խմբի մեծի, յորում էր քաջն Շէրդիր Ղեկաց արքայ, զղլուխ միջի գնդին պնդութեամբ զտեղի ճակատուն կալեալ։ Եւ յարձակեալ Սպանդարատ, և հերձեալ զխումբն, որպէս շանթահար յերկիր կործանէր զքաջն, եւ զխումբն պտուտեալ՝ է փախուստ դարձուցանէր։ Եւ այսպէս է ՔԷՐՆ ՕԳՆԱԿԱՆՈՒԹԵՆԷՆ ՀԱՍԱՐԱԿ ՀԷՐՆ Ցունաց եւ Հայոց, ԳԻԱԿԱՄԲԸ ԲՆՆԱՏԵՑ ԼՅԻՆ զդաշտն ամենայն, և զմնացորդսն ամենայն ի փախուստ շրջեալ հալածեցին։ Էնդ որս և զՄՈՒՇԵՂ Աղուանից արքայ, խոցոտեալ ի Մուշեղայ, որդւոյ Վասակայ Մամիկոնենի, հանին ի պատերազմէն։ Բայց ամբարշտին Մերուժանայ վիրաւորեալ ձին, ոչ կարաց երագել ընդ փախստեայսն. որում ածապարեալ հասանէ ապարանքն Հայոց Սմբատ, եւ զորս ընդ նմայն էին՝ կոտորէ. ձերբակալ առնէ զվաշուէրն յեղեր շամբին Կոգայովտի... այլ զտեղօքն գտանէ... զոմանս խորանաւորս հուր լուցեալ և շամփուր երկաթի ի միս խորովեալ. զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ և յոյժ արտաշնչ արարեալ... եդ ի ֆլոխ Մերուժանայ, և այնպէս սոդոմիցս զրաբ։ Եւ՝ յայնմհետէ խոյսդիցս երկիրն, ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ

Фавстъ.

խնդրէր ի Տեառնէ, զի անխայեսցէ Տէր ի յուխտ իւր. ...Եւ Մուշեղ սպարապետն Հայոց հարկանէր զզօրսն Պարսից...և հասանէր Ռոնայրէ արքային Աղուանից ի փախստեանն եւ նիզակարնաւն և կռուին մատուցեալ ծեծէր բաղում...

V, 43. ...Իսկ յորժամ զայն լսէր Մերուժան, անդէն վաղվաղակի նիզակ առեալ, յառաջ խաղացեալ, ախոյեան ելանէր Մանուէլն։ Սակայն յորժամ հարկանէին նիզակօքն, քանզի երկոքեան արքն յաղթք էին, երկոքեան ի ձիոյ յերկիր անկանէին, և անդէն նիզակակիցն Մանուէլի Բարիկ տէր գաւառին Սիւնեաց հասանէր, նիզակաւ ի վերուստ ի վայր ի կողին կարէր ընդ զետինն և ոչ կարէր յառնել։ Իսկ զսպարապետն Մանուէլ իւր վարաւանդասպասքն յերիվարն հանէին և զՄերուժանայ ըզգլուխն ի բաց հատանէին. և ամենայն զօրացն լինէր փախուստ, իբրև տեսին թէ Մերուժանն մեռաւ։

М. Сократъ.

մանալիր. հոգի ուժգին հարեալ ընդդէմ բռնակալին և զօրաց նորա եւ զնեաս իւրեանց ի ձրգոցն դարձուցանէր... մինչ պարդեցաւ բռնակալն։ Զի ոչ էր հնար նմա [въ печ. զնմա] փախչել՝ ի հեզութիւն թագաւորին վրստահացեալ ընթացեալ յոտս թագաւորին անկանէր, ապաչէր զփրկութիւն...իսկ անդէն զինուորքն հատին զքաջն զբռնակալին Եւզինի։ Եւ այսպէս բարձաւ քաջն ի միջոց Ի եղև խաղաղութիւն... Իսկ Սարգաստիոս [въ печ. Սոգոբոստիոս], որ այսքան չարեաց պատճառ եղև... փախուցեալ և ուղղաբանելոյ զերծանիլ ի հետամտիցն, ընդ ինքեան սուր եղեալ սպանցէ զանձն...

---

[1]) Ср. у *Гр. Назіанзина* (і облич. сл. на Юліана, рук. вѣн. мхит. № 217, стр. 182*б*): „ԶԼեռոցն հոսեալ բերանաբացութիւնքդ շնչեցեալք և ձգմամբ փողփողելք ճանապարհէն խոյսարդիս անկուածովքն հեշտալի միանգամայն և ահաւոր տեսութիւն առաջի անկանի զիմացու։“

[2]) Ср. *I кн. Макк.* (VI, 39): „Իբրև անտի արեգակն ծագրս արձակէր առ հասարակ է ընդհանուր պատենազէն զզնդոցդ վահանացն նշոյլ ալեբոնքիւնք ֆայլաֆոկիցն և ճառագայթք հատանէին լերանն ֆայլաֆոկանոյ հրոյ։“

c) Папъ даетъ св. Нерсесу смертоносный напитокъ и лишаетъ его жизни. d) Вступленіе на престолъ Шахака. Умерщвленіе Папа по приказанію Ѳеодосія.

М. Хоренскій. III, 38, 39.

III, 38. Յետ սպանելոյ պատերազմացն և խաղաղանալոյ երկրիս, մեծն Ներսէս գնէր վկայութիւն ի մէջ արքային և նախարարացն՝ զնալ յամենայն ճանապարհս արդարութեան... Յայնժամ արքայն Պապ դարձոյց ի Կամսարականն Սպանդարատ զամենայն ինչ՝ զոր յափշտակեալ էր հօր իւրոյ Արշակայ, զդաւառն Շիրակայ և Արշարունեաց... Բայց զի ամօթալի ախտիւ ջղրոփոքթ էր, և յանդգնեալ նշդոհէր ի մեծէն Ներսէսէ, ընդ ակամբ հայէր ի նա, խորհելով չարիս. և ուղէր ՅԻՆԸՆԱԿԱԼԷՆ ԹԷՈԴՈՍԷ յոյսն ինչ առնել նմա չարիս, զի Հոռոմ զաղանի արբուցեալ ս. Ներսիսի՝ ելոյծ ի կենցաղոյս. որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն ամս երեսուն եւ չորս։ Եւ փոխեալ յաշխարհէս երանելին Ներսէս ի քառասուն ելեղեաց, ի գեօղն որ կոչի Խոր, բարձեալ զնաւրն նորա արքային Պապայ՝ Խոռէնոյ ի Թիլն աւանին, զանխաբար ուսեալով զեղեալսն։

III, 39. Այլ տեսեալ Թագաւորին Պապայ սփոփեալ զամենայն Հայս ի վերայ երանելոյն Ներսիսի, հարկաւորեալ յուղեաց և եդիտ զոմն յաղգէ եւ ի ժառանգութենէ Աղբիանոսի, որում անուն Շահակ կոչիւր, ոչ հեռի ի գովութենէ, զոր կացոյց փոխանակ Ներսիսի առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու, որ կալաւ զաթոռն ամս չորս։ Բայց Պապայ լուեալ՝ եթէ մեծն Թէոդոս ել ի Բիւզանդիոյ ի Հռոմ կոյս և հրեալ ի Թիսաղոնիկ, հանդերձ սպայիւն, և յաղագս նվաստանին եղեալ խռովութիւն ընդ նա եւ ընդ փոքրագոյնսն, և հարոյ խռովութիւնսն, և յաղթեալ ինքն-

Фавстъ Византійскій.

IV, 44. Պապ որդին Արշակայ... սնաւ և աճեաց, և գործէր զմեղս... և ջղրուկ զարշութիւն...

V, 23. Այլ ս. Ներսէս... հանապազօր ընդդիմացեալ Թագաւորին Պապայ, նշդոհէր և յանդգնէր մեծաւ վկայութեամբ... Իսկ Թագաւորն Պապ լսելոյ նմա ոչ լսէր. այլ եւ ընդդիմացեալ ևս մեծաւ թշնամանօք, և մահու սպասէր նմա և կամէր սպանանել զնա յայտնի, բայց ի Թագաւորէն ցուցեալ յոյսն և անարգել անգամ բանիւք չէր։

V, 24. ...Իբրև յայտնի զայս ոչ մարթէր նմա առնել, կեղծաւորել կերպարանէր իբրև այն՝ թէ յուղղութիւն ինչ եկեալ է. աղաչէր զքահանայապետն Աստուծոյ տալ նմա ապաշխարութիւն։ Եւ կոչեցաւ յապարանս իւր ի Խոռ աւանի ի ելեղեաց քառասուն. արար նմա ընթրիս... և զի՞նչ հոռոմ ընդ կոտինդն խառնեալ մատուցանէր նմա... Բայց մինչ չև էր ծածկեալ զնշդոհն սրբոյն, ինքն Թագաւորն Պապ երթեալ պատեաց և խռոնեաց ի մարտիրոսական ի բնակութիւն... ի չբմեղս լինելով չլուելոյն առնէր, իբրև թէ իւր չիցէ գործեալ զայն։

V, 30. Այլ յետ սպանանելոյն Պապայ զս. հայրապետն Ներսէս... սփոփեն ամենայն ազատք եւ շինականք ծագէ ի ծագ ամենայն սահմանաց երկրին Հայոց...

V, 29. Եղև յետ մահուանն հայրապետին Ներսիսի կացոյց Թագաւորն Պապ զՑուսիկ եպիսկոպոս, որ էր ի զաւակէ Աղբիանոս եպիսկոպոսին Մանազկերտոյ... Բայց լուաւ եպիսկոպոսաքէն Կեսարու՝ թէ սպանին զմեծ հայրապետն Ներսէս և փոխանակ նորա տեղի նորուն զոր կացուցին զՑուսիկ՝ առանց նորա հրամանի եղեալ զի ոչ որպէս սովոր էին առ հայրապետն

Малала.

p. 347. Ὁ δὲ αὐτὸς Θεοδόσιος Βασιλεὺς ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἐξελθὼν ἐπὶ Ῥώμην εἰσῆλθεν ἐν Θεσσαλονίκῃ πολει· καὶ τοῦ ὄντος

М. Хоренскій.

նակալին՝ սպանէաց ի քաղաքացիսն
աբս հնձէդասան հաղաբ։ Զայս լսելով
Պապայ, վարկուցեալ յերկարել
այսպիսւոյ խռովութեան, արհա-
մարհեալ նշկահեաց. և գըր-
գռեալ զնա կորստեանն իւրոյ,
հալածեաց զՏէրենտիանոս հանդերձ
զօրուն, եւ սկսաւ պատրաստել ի
պատերազմ։ Եւ հասեալ հրաման
ի մեծէն Թէոդոսէ, ընդ կրունկն
դարձաւ բաջն Տէրենտիանոս։ Եւ
ըստ իւրում՝ պատահման բախտին
յանկարծակի անկեալ ի բանակն,
զոմանս կոտորեալ սրով և զոմանս
փախստեայս արարեալ։ ուր սաստ-
կապէս նահատակեալ բաջութեամբ
ընդդիմամարտ լինէր Գնել նահա-
պետ Անդիոքացւոյ եւ սպարապետ
Պապայ արևելեան զօրուն. զոր
յաղթողն Տէրենտիանոսի իւրովի
արարեալ սոսէբա կիսակուր
ՀԷՐԻ նորա, ըմբռնեաց զԲաքուրն
Պապ։ Եւ Պապայ յաղերս աղաչա-
նաց անկեալ, զի մի մեռցի, այլ
յանդիման լինել արքայի. և բա-
ջին Տէրենտիանոսի զթացեալ՝
շնորհեաց նմա զմաղթանսն։ Եւ
երկաթեղէն կապանօք երթեալ
առաջի մեծին Թէոդոսի, ըստ իւ-
րում անդգամութեանն սակրով վը-
ճարի, թագաւորեալ ամն եւթն։

Фавстъ Византійскій.

տանել ի Կեսարիա ի ձեռնադրու-
թիւն...

V, 32. Եւ շրջեաց զմիտս իւր թա-
գաւորն Պապ եւ խոտորեաց
զսիրտ իւր ի թագաւորէն
Յունաց եւ կամեցաւ խառնել
զսէր իւր և առնել միաբանութիւն
ընդ թագաւորին Պարսից... Այլ
իշխանքն Յունաց և զօրքն նոցին
տակաւին էին յերկրին Հայոց. եւ
անուն իշխանացն՝ միումն Տէրենտ,
միւսումն Ադէ։ Եւ յղեաց դեսպան
մի գաղտուկ թագաւորն Յունաց
առ իշխանսն զօրացն իւրոց՝ որ էին
յերկրին Հայոց, և հրաման տայր
սպանանել զթագաւորն Հայոց
զՊապ... Ապա զօրավարն Յունաց
Հաց մեծապէս գործեալ՝ յընթրիս
հրաւիրեալ կոչեցին զմեծ թագա-
ւորն Հայոց զՊապ... Իբրև ընդ
գինիս մտին... եւ լեգէոն սակրաւ-
որքն երկու ի թիկանց կուսէ կա-
յին ի սպասու ոսկիկմրէ վահա-
նօքն՝ յանկարծօրէն կից ի վեր ա-
ռեալ զսակուրսն, զարկանէին Բա-
քուրին Պապայ. մի կշիռ զուլն հար-
կանէր սէր-ն, եւ միւս ևս սակ-
րաւորն զաջ թաթ ձեռինն՝ որ
կայր ի վերայ դաստապանի նրա-
նին՝ հարկանէր, կարէր և ի բաց
ընդենոյր... Ընդ շփոթելոյ տաճա-
րին խռովութեան՝ Գնել տէր գաւա-
ռին Անդիոքացւոյ յոտն կայեալ յիւրմէ
բազմականէն, հարեալ զիւր սու-
սերն՝ հարկանէր զմի ի լեգէոնաց
անտի սպանանէր յայնցանէ, որ
հարին զթագաւորն։ Ապա Տէրենտ
զօրավարին Յունաց զիւր սոսէբն
հանեալ ածէր, տարակաց ի քլիոյն
Գնելոյ զսկաւառակն գլխոյն ի վերայ
աչացն ի բաց ընդենոյր...

Малала.

μετ᾽αὐτοῦ στρατιωτικοῦ πλήθους διὰ μιτᾶτα ταράξαντος τὴν πόλιν, ἐστασίασαν καὶ ὕβρισαν τὸν βασιλεά οἱ Θεσσαλονικεῖς. Καὶ θεωρήσας ἱππικὸν ἐντῇ αὐτῇ πόλει γέμοντος τοῦ Ἱππικοῦ ἐκέλευσε τοξευθῆναι· καὶ ἀπώλετο πλῆθος χιλιάδων δεκαπέντε.

e) Царствованіе Вараздата. Заключеніе его въ оковы.

М. Хоренскій. III, 40.

Բայց Աւգոստոս բարեացապարան Թէոդոս, որ եւ մեծ, ի քսաներորդ ամին իւրում Ղեփասորէցոյց Հայոց փոխանակ Պապայ զՎարազդատ ոմն ի նմին տոհմէ Արշակունեաց։ Այս Վարազդատ էր տիրոք հանուն, սրտեայ, անձնեայ, ուժեղ, լի ամենայն գործովք արութեան, և յոյժ խրովք նեռաձգութեամբ։ Որ ի ժամանակի փախստենէն Շապհոյ գնացեալ ի դուռն կայսեր նահատակեցաւ, նախ ի Պնոաս զբռնաճարդիկն յաղթելով, դարձեալ յԱրեգ քաղաքի Ելլադացւոց յօր հասարակի կոտորեաց առեւծս, յորում փառս Ողնպայ խաղուն հանդիպի յըմբշամարտկացն երևի և յարգի... Որ եկեալ Թագաւորութեամբ յաշխարհս մեր ի յիսուն և հինգ ամին Շապհոյ, առաջին մարտին պատահեաց աւազակաց ոմանց Ասորւոց ի գժուարս Դարանաղւոյ, եւ փախստեայս արարեալ հետամուտ լինէր։ Իսկ նոցա անցեալ ընդ Նեղուցս Եփրատայ կամրջին, ընկեցին զփայտն զկնի իւրեանց. այլ նորա հասեալ, վազեաց զԵփրատաւ առաւել քան զՂաւոնացին Քիոնեայ [1]) վազն։ Եւ էրկոյս կոնքնոց չափ։ Եւ անդ էր դեսանել նոր զոմն Աթէլ ընդ Սիմանդրոս գեր վաղեալ... Յաղագս որոյ արբեալ ի մանկութեանն արութիւնս, առ այսոքիւկ և Թագաւորութեանն, ոչ հնազանդէր խրատու վերակացութեան զորացն Ցունաց։ Վասն որոյ առաքէ հրեշտակս առ Շապուհ, զի տացէ ի գստերաց իւրոց նմա կնութեան, և սա դարձուսցէ առ նա զաշխարհս Հայոց... Իսկ կայսրն Թէոդոս հրամայեաց զնա ունել, եթէ ոչ իւրովք կամօք երթիցէ ի կոչ ինքնակալին։ Վասն որոյ հարկեալ երթայ կամօք իւրովք, յուսացեալ խուտ հանել զԱւգոստոսն։ Իսկ կայսրն և ոչ տեսութեան արժանի արար, այլ երկաթի կապանօք ետ տանել ի Թուղիս կղզի Ովկիանու, որ Թագաւորեաց ամս չորս...

Фавстъ Византійскій.

v, 34. Եւ եղև յետ մահուն Պապայ... Ղեփասորէցոյց Թագաւորն Ցունաց զՎարազդատ ոմն ի նոյն տոհմէն Արշակունի ի վերայ աշխարհին Հայոց։ Եկն բազում շքով եմուտ յերկիրն Հայոց եւ Թագաւորեաց յերկրին Հայոց։ Եւ էր նա հանուն յաւուրց, լի արութեամբ, խրովք ձեռօք, քաջ սրտիւ, և ի մտաց Թեթև, մանգաբարոյ, տղայահանձար մանկամիտ... Եւ սպարապետն Հայոց Մուշեղ առաջնորդէր Հայոց...

v, 35. ...Այլ Բատ, որ նահապետն էր ազգին Սահռունեաց, դայեակ սնուցիչ Թագաւորին Վարազդատայ, կամեցաւ նա զգործ զօրավարութեան սպարապետութեանն Մուշեղայ յինքն յափշտակել ի նմանէ։ Վասն այսորիկ սկսաւ քսիս մատուցանել զնմանէն առ Թագաւորին Վարազդատայ... Եւ եղև յաւուր միոջ հրաման ետ Վարազդատ... ընթրիս մեծ գործել... և կոչել... զմեծամեծս և զզօրավարն Մուշեղ... Եւ անդէն Բատ Սահռունի... զնրանն՝ զոր յիւրում ազգերն ունէր՝ հանեալ անցոյց ընդ փողս զօրավարին Մուշեղի...

v, 37. ...Թագաւորն Վարազդատ եւ սպարապետն Մանուէլ զնիզակս առեալ, միմեանց յարձակեալ ախոյեանք ելանէին... Եւ արբայն Վարազդատ ի փախուստ դառնայր յերեսաց զօրավարին Մանուէլի...

Ibid. Եւ զԹագաւորն Վարազդատ հալածեցին ի յերկրէն ի սահմանացն Հայոց, չոգաւ գնայ ի յերկիրն Ցունաց. անդ եկաց որչափ եւ եկեաց, եւ անդէն մեռաւ։

Каллисѳенъ.

c. 23—24. Եւ Աղեքսանդրոս... ասէ. Հա՛յր, աղաչեմ զքեզ հրամայեա ինձ նաւել ի Պնոաս։ Ասէ Փիլիպպոս. կամի՞ս տեսանել զհանդէս ողնպայն... զի ոչ կոիւս ոչ բռնաճարդիկ հանդէս եւ ոչ այլ ինչ կրթութիւն վարժից գիտես։ Աղեքսանդրոս ասէ. կառավարել կամիմ, հայր...

c. 60. Եւ դեսանել զԱյսոհանդրոս գեր ընդ որ վաղեաց Աթէլ լեռս, զի եւ հինգ կանգնոյ ոչ էր լայնութիւն..

---

[1]) Ср. у *Евсевія* (Chronicon, I, 135): Ցունաց Ողմպիադք. ԻԹ. Քիոնէս Ղաւոնացէ ի ստադին, որոյ մի վազ էր ԻԲ հանգոնդ։

ГЛАВА XV.

Объ Аршакѣ III и раздѣленіи Арменіи. О Хосровѣ III и Врамшапухѣ.

а) Царствованіе Аршака и Вахаршака.

М. Хоренскій. III, 41.

Ապա փոխանակ Վարազդատայ թագաւորեցոյց Հայոց Թէոդոս մեծ զերկուս որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ և զՎաղարշակ, այսպիսի ինչ խորհեցեալ՝ որպէս թէ ոչ միաբանեսցին երկոքին յապստամբութիւն։ Եւ անդէն պահելով զմայր մանկանցն, արձակէ զնոսա հանդերձ վերակացուօք յինքեանէ, արամբք հաւատարմօք և զօրու։ Որ եկին կալան զաշխարհս, և տիրեցին սմա արիաբար մարտիւք ընդ Պարսս։ Եւ առին իւրեանց կանայս, Արշակ՝ զդուստր Բաբկան Սիւնեաց նահապետի, և Վաղարշակ՝ զդուստր Սահակայ ասպետի, որ ի նմին ամի վախճանեցաւ։ Բայց յերկրորդ ամին Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետութիւնն Հայոց Աստուրէս ամս հինգ, ապզական Շահակայ և Զաւենայ։ Իսկ մեծն Թէոդոս ելեալ ի պարերաց ի Սեղեւլանն [вар. Միզուղանոն] հեռանայեալ մեռաւ, թողեալ զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրոյ...

Фавстъ Византійскій.

v, 37. ...Եւ սպարապետն զօրավարն Հայոց Մանուէլ նուաճեաց զաշխարհս, և զամենայն մեծամեծսն և զնախարարսն Հայոց առ ինքն ժողովէր... Եւ զկինն Պապայ արքայի զՎարդանդուխտ տիկին հանդերձ որդւովք Արշակունովք, առեալ զնոսա՝ ի տեղի թագաւորի կալեալ ի պատիւ շրջեցուցանէր...

v, 44. Ապա յետ այսր ամենայնի զօր արարեալ զօրավարն սպարապետն Մանուէլ, հանդերձ Արշակունի տիկնաւն եւ մանկամբքն երկոքումբք՝ Արշակաւն և Վաղարշակաւն հանդերձ ամենայն բանակաւն Հայոց... հասանէր ի գաւառն Կարնոյ, և ամենայն տանուտերքն ընդ նմա։ Եւ տայր սպարապետն Մանուէլ զդուստր իւր Վարդանդուխտ կին Արշակայ մանկանն Արշակունոյ և փեսայ իւր առնէր զնա։ Առնէր հարսանիս և եղբօր նորին Վաղարշակայ և տայր նմա զդուստր ասպետին Բագրատունոյ, ի Սպեր գաւառէ, որ թագաւորէն [я читаю: թագաւորին] թագակապքն լեալ էին ի ընմէ ազգին թագաւորութեան Արշակունոյ... և Խաչատրէցոյց զմանուկն զԱրշակ երկրին Հայոց և Վաղարշակ երկրորդ նմին...

vi, 4. Ապա յետ մահուն Շահակայ եպիսկոպոսի (որ եկաց գլուխ եպիսկոպոսաց փոխանակ Զաւենայ) եկաց գլուխ եպիսկոպոսաց Աստուրէս ոմն ի գաւակէ Աղբիանոսի... և առաջնորդեաց դրանն Խոսրովու...

Малала.

p. 348. Ὁ δὲ αὐτὸς Θεοδόσιος βασιλεὺς ποιήσας πρόκενσον ἀπιὼν ἐπὶ πόλεμον, ἐν Μιζουλάνῳ ἠρρώστησε καὶ τελευτᾷ...

b) Раздѣленіе Арменіи на двѣ части.

М. Хоренскій. III, 42.

Ցաղագս բաժանելոյ Հայոց ընդ երկոս... Իմացեալ Շապհոյ՝ թէ թերուղիղ է Արկադ, խօսի ընդ նմա խաղաղութիւն... վասն որոյ հաւանեալ՝ կամաւ յանձն առին բաժանել զՄիջագետս եւ զՀայոց աշխարհս կրկին սահմանագրութեամբ։ Վասն որոյ Խոսրով Արշակայ զբոն թագաւորութիւն հարց երոց զԱյրարատ և զամենայն հան բաժնին Պարսից, քնաց տիրել արևմտեայ կողմանց աշխարհս մերոյ, որ է հան է բաժնից Յունաց. ոչ միայն մօրն աղագաւ, որ էր ի կայսերական բազաբէն, այլ լա հաճարեալ նուազ կողմանն տիրել և ծառայել քրիստոնեայ խաբարի, և ոչ յոլովից իշխել և մտանել ընդ լծով հեթանոսաց։ Գնացին զհետ նորա հանդերձ կանամբք և որդւովք նախարարութիւնք՝ որ ի բաժնի Շապհոյ... Զայս լուեալ Շապհոյ՝ թագաւորեցոյց Հայոց ի վերայ բաժնի իւրոյ զԽոսրով ումն է նմին ազգէն Արշակունեաց...

Фавстъ Византійскій.

VI, 1. Ապա յետ մահուն Մանուէլի զօրավարին Հայոց ոչ իմն կարաց հաստատել ի վերայ աշխարհի թագաւորութեանն Արշակայ. այլ բազումք ի Հայոց նախարարացն անտի ելեալ զատեան գնացին առ թագաւորն Պարսից և մատնեցին նմա զաշխարհն Հայոց, և խնդրեցին ի նմանէ թագաւոր Արշակունի։ Եւ նորա յանձին կալեալ մեծաւ խնդութեամբ... զտաներէր ի նոցն տոհմէ մանուկ մի անուն Խոսրով և կապեաց թագ ի գլուխ նորա, եւ ետ նմա կին զքոյր իւր զԶրուանդուխտ... Իբրև ետես Արշակ արքայ զնոսա, մերժեցաւ տեղի ետ չոգաւ գնաց ի սահմանս Յունաց. և էին թիկունք Արշակայ թագաւորին Հայոց, և Խոսրովու՝ թագաւորն Պարսից։ Ապա եկին զօրքն Յունաց թագաւորին ի Թիկունս. և թագաւորն Արշակ զեկեղեաց գաւառաւ և զօրքն Պարսից և արքայն Խոսրով յԱյրարատ գաւառին։ Ապա դեսպանք եւ հրեշտակք երկուց թագաւորացն, Յունացն և Պարսից, միմեանց առ միմեանս երթևեկէին... Եւ հաստատեցին զայս խորհուրդ. ընդ երկոս զաշխարհն բաժանեցին։ Բաժին կողմանն Պարսից էր թագաւորին Խոսրովու, և բաժին հանին Յունաց էր թագաւորին Արշակայ...

Лазарь П'арпскій.

c. 19. Եւ ի բաժանելն զթագաւորութիւն Արշակունեայն յերկուս առ ի հնազանդեցուցանել զերկոսին աշխարհս հայոց՝ թագաւորին Յունաց՝ ընդ իշխանութեամբ իւրոյ տէրութեանն, զկողմն արևելից խոնարհեցուցանելով դառն և բռնաւոր ծառայութեամբ՝ արքային Պարսից...

c. 22. Եւ խորհելով զայս ամենայն Արշակ թագաւորն ի միտս իւր՝ լքեալ մերժեալ Խոսրով զբարի և զքնքշ ժառանգութիւն նախնեաց երոց զգաւառն Այրարատ...

c. 29. Ցաղագս որոյ յուղղն անկեալ գնայր յԱյրարատեան գաւառէն որպէս ի գերութիւն Արշակ թագաւորն հայոց. լա հաճարեցա երթալ զհետ սուղ սակաւ բաժնի յերկիրն հաւատացեալ և կալ ի հնազանդութիւն Յունաց խաբարին, քան թէ կալ ի փափուկ գաւառի այսպիսի վայելչութեանց և տեսանել հանապազօր զայպանումն հաւատոց... յամբարհաւաճ իշխանացն Պարսից տէրութեանն..

c) Сурэнъ, Ваханъ и Ашхадаръ съ сокровищами Аршака приходятъ къ Хосрову.
d) Побѣжденный Хосровомъ Аршакъ умираетъ отъ болѣзни.

М. Хоренскій. III, 45, 46.

III, 45. *Սուրենայ Խոսրովունւոյ եւ Վահանայ Առաւեղենի եւ Աշխադարայ Դիմաքսենի գտեալ ժամ պատեհ, զի էր հանեալ զգանձսն Արշակայ յամրոցէն Հանւոյ՝ տանել յաշխարհն Ծոփայ. զոր յափշտակեալ և կամեցեալ անցանել առ Խոսրով, ոչ ժամանեցին։ Քանզի ամապարեալ Սամելի Մամիկոնենի մտերմի Արշակայ, յուվշեալն գնդաւ զնեալ տարեալ գերեալս արքունի յամուր այրս ի գաւառին Մանանաղւոյ, յոր հոդ ոչ գոռանէր. բայց ի կողմանէ գոյզն եւ էին առ ի բաւալ և առաջի գրոց այրին՝ սեպ էր սղղերդ դիպաղաղ. և ի վերուստ պաղանիս քուաւոր, որ հայի յանդունդս խորաձորոյն... Վասն որոյ տարակուսեալ Սամել վարանէր առ անհնարութիւն տեղեացն։ Եւ ապ արարեալ Արշակայ, հրամայեաց արքն գործել երկաթեայս և գալ արանց ի նեբս հոգանել և զնդեալս շղթայսդոս կարկառ ի վերոսդ ի վայր նկանել ի գրաբս այրին...*

III, 46. *Թէպէտև և ոչ եղեն ձեռնտու Շապուհ և Արկադ Խոսրովայ և Արշակայ, լինել զօրավիգ օգնականութեան՝ առ ի տալ ընդ միմեանս պատերազմ, սակայն և ոչ արգելին զնոսա... Գնաց և Խոսրով ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Գեղամայ, զոր Մուրան կոչեն, ընդ առաջ Արշակայ, զի մի՛ ի սահմանս իւր իջցէ. եւ ոչ այնչափ ապրիլեայ ամապարել մինչև եգիտ զԱրշակ իջեալ յիւր սահմանն, ի գաւառին Վանանդայ։ Եւ պատահեն միմեանց ի դաշտին՝ որ կոչի Նբեալ[1])։ Եւ տան պատերազմ ընդ միմեանս սաստիկ յոյժ։ Հարկանի զօրն Արշակայ, մեռանի և սպարապետն նորա Դարա Սիւնի ի պատերազմին, եւ փախստական լինի Արշակ սակաւուք... եւ գնաց Արշակ յԵկեղեց. և հիւանդացեալ անդ հաղարայական ախտիւ՝ զքրանի հնձամբ...*

Іосифъ Флавій.

Ant. Jud., XIV, 15, 5. Ὑπὸ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον Ἀντώνιος μὲν ἔτριβεν ἐν Ἀθήναις, κατὰ δὲ Συρίαν Οὐεντίδιος Σίλωνα μεταπεμπόμενος ἐπὶ τοὺς Πάρθους ἐπέστειλε πρῶτα μὲν Ἡρώδῃ συλλαμβάνεσθαι τοῦδε τοῦ πολέμου, ἔπειτα δὲ καὶ δ᾽ἐπὶ τὸν σφέτερον καλεῖν τοὺς συμμάχους. Ὁ τοὺς ἐν τοῖς σπηλαίοις λῃστὰς ἐπειγόμενος Σίλωνα μὲν ἐξέπεμψεν Οὐεντιδίῳ, αὐτὸς δ᾽ἐπ᾽ἐκείνους ἐξώρμησεν. Ἦν δ᾽ἐν ὄρεσι τὰ σπήλαια τελέως ἐξερρωγόσι καὶ κατὰ τὸ μεσαίτατον ἀποκρήμνους ἔχοντα τὰς παρόδους καὶ πέτραις ὀξείαις ἐμπεριεχόμενα. Ἐν δὴ τούτοις μετὰ πάντων τῶν οἰκείων ἐφώλευον. Ὁ δὲ βασιλεὺς λάρναχας ἐπ᾽αὐτοὺς πηξάμενος καθίει ταύτας σιδηραῖς ἁλύσεσιν ἐκδεδεμένας διὰ μεχανῆς ἀπὸ κορυφῆς τοῦ ὄρους, μήτε κάτωθεν ἀνιέναι διὰ τὴν ὀξύτητα τοῦ ὄρους δυναμένων, μήτε ἄνωθεν καθέρπειν ἐπ᾽ αὐτούς. Αἱ δὲ λάρνακες πλήρεις ὁπλιτῶν ἦσαν ἅρπας μεγάλας ἐχόντων, αἷς ἔμελλον τοὺς ἀνθεστῶτας ἐπισπώμενοι κτείνειν καταφερομένους.

Филонъ.

(См. *Акад. Слов.* п. с. *սակեալ*.)

ու այնուհետ գերեալս գրեալս։ De Prov., p. 68.

Եւ զՓիլիպպոս հաղարայական ախտիւ, քանզի կրկին է յաղագս նորա բան, զքրանիկնձամբ, կամ զի յարայ մեհենին կորնչել այրելով։

---

[1]) Ср. у *Фавста* (IV, 22): „...Ապա զայր սպարապետն Վասակ, գտանէր զառաջին առաջն զօրացն Պարսից զՀազարաւուխան, զի հասեալ էին ի գաւառն Վանանդայ, ի տեղւոջն որ կոչեր յԵրեալ...“

e) Возвращеніе къ Хосрову нахараровъ, бывшихъ у Аршака. f) Хосровъ заключенъ въ оковы. Наслѣдуетъ его корону братъ его Врамшапухъ. g) Саакъ В. отправляется въ Тизбонъ и возвращается съ почестями и дарами.

М. Хоренскій. III, 48, 50, 51.

III, 48. Տեսեալ նախարարացքն Հայոց, եթէ ոչ կացուցին Ցոյնք ի վերայ նոցա թագաւոր, և դժուարին վարկուցեալ զանառաջնորդն լինել, խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին Խոսրովու։ Նմին իրի զրեն առ նա թուղթ... Բայց Սմբատ Մամիկոնեանն յինքն ըմբռնեալ զթուղթն Խոսրովու և զպատճէն թղթոց նախարարացն, զատուցեալ ի նոցանէ՝ գնաց առ կայսրն Արկադ։ Քանզի էր սպանեալ նորա զհայր ի վրդան՝ յաղագս ուրացութեանն և զհայր ի Տաճատուրի, երկնչելով ի Պարսից և ի բեռեաց իւրոց Արծրունեաց, ոչ իշխէր զատչել ի Ցունաց...

III, 50. Բայց Շապուհ էր ցասմամբ ընդ Խոսրովայ ի բարեկամանալն Արկադեայ անձամբ եւ անհրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն զմեծն Սահակ. վասն որոյ յղեալ մեղադրութիւն՝ հանդերձ սպառնալեօք, ըմբոստացաւ Խոսրով... Եւ իսկոյն խօսեցաւ ընդ Արկադայ... Նոյնհետայն առաքէ զորդի իւր զԱրտաշիր զօրու մեծաւ ի Հայս... Իսկ Արտաշիր ընկենուլ զնա ի տէրութենէն, փոխանակ կացուցանելով զվանշապուհ եղբայր նորին ոչ զմեծն Սահակ եւ ոչ զոք ի նախարարացն կարգելոց Խոսրովայ եթող, այլ վրդովեաց [Ламбр. и другіе списки имѣютъ чтеніе: Խոսրովայ վրդովեաց] ի պատուոյ իւրաքանչիւր... Եւ թողեալ զունդ ստուար ինքն ի Տիզբոն փութայր հասանել ի ծերութենէ հօրն ակն ածելով. ընդ իւր ունելով զԽոսրով գնել յԱնուշն կոչեցեալ բերդի. որոյ թագաւորեալ ամս հինգ...

Фавстъ.

IV, 59. Այնուհետև Վահան Մամիկոնեան եւ Մերուժան Արծրունի, սոքա երկոքեան արք պիղծք... սկսան այնուհետև յերկրին Հայոց աւերել զեկեղեցիս... Ատրուշանս շինէին ի բազում տեղիս... և զորդիս և զաղջիկս իւրեանց տային յուսումն մագդէզանց։ Ապա որդի մի Վահանայ, անուն Սմբատ, եհար սատակեաց զվահան զհայր նորա, եւ զՈրմիզդուխտ զհայր՝ զքոյր Շապհոյ Պարսից թագաւորին, եւ ինքն փախստական լինէր յերկիրն Խաղտեաց։

Лазарь П'арпскій.

с. 346. ...Բայց յղէր (արքայն Պարսից Պերոզ) առ երանելի կաթողիկոսն Գիւտ, թէ մինչև ցայժմ քո իշխանութիւնդ առանց իմ հրամանի կալեալ է, և ծառայ մարդիկ են, որոց քեզ զայդպիսի մեծ գործ տուեալ է, և ոչ ինչ յինէն ունիս վստահութիւն։ Բայց այժմ եթէ զիմ կամս առնես և զիմ օրէնս ունիս... զքեզ պատուով արձակեմ... Ապա թէ յամառեալ չհաւանիս կատարել զկամս իմ, զեպիսկոպոսութիւնդ ի բաց առնեմ ի քէն...

с. 30—33. Իսկ յետ ժամանակի ինչ անցելոյ բերեալ ատելութիւն նախարարացն Հայոց, որ ընդ Պարսից իշխանութեամբն էին, ընդ թագաւորին իւրեանց Խոսրովու... երթեալ այնուհետև առնէին բանսարկութիւնս առ Շ-

Разр. спис.

М. Хоренскій.

III, 51. *Սուրբք ոմանք երևելիք առաջինք... որդէծնութեամբ իջեալ ի մեծն Սահակ, զգաղարումն եղև ուստերայ նորա, ունելով զոսորդ զ Սահականդշ կոչեցեալ, զ զոսոր յամուսնութիւն Հռոմաղասպայ Մոմիկոնեանի։ Եւ ի մեռանել բաղ սպարապետին Հայոց Սահակայ ասպետի ի տեղի նորա ազատէր կարգել Խոսրովայ արքայի և զկնի կապանայ՝ եղբօր նորա Վռամշապհոյ. այլ սա հրաժարէր առանց արքայից արքայի առնել զայն... վասն որոյ առեալ ի սմանէ թուղթս, ի թախանձելոյ դատերն՝ ինքնին չոգաւ առ Աղուանս...Եւ Դիզբրի ի նմանէ յոյժ.նախ՝ վասն բաղատոհմիկ ազգին Պահլաւկաց, զարքնեալ և զի առաջի անհաւատից արդոյ և պատուական ցուցանէ Աստուած զնոսա նոքա։ Որոյ զբնաւ կատարեալ խնդիրս,նախ վասն փեսայի նորա Հռոմաղասպայ, զարձեալ և վասն մեացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն Կամսարականաց և Սմբատունի, որ սուղեալ զբնաւ էին յանյայտ տեղիս... Բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհքան զբաղումս մատուցեալ նախարարս ի կարգ կրտսերագունից պատրաստել։ Իսկ զազգն համաղասպայ, որ է տոհմ Մոմիկոնեան, ի վեր մատուցանել, զի կարգեսցին ունել զենիփերոյթ գահ նախարարացն Հայոց, և զ գրիգոր իւրումզրել...Բայց յորժամ եկն մեծն Սահակ և զամենայն պարգևեալսն հաստատեաց, զոսոր արքայն Պարսից Արտաշիր, և փոխանակ նորա Խաֆորիոյ վրաց որ և Կրճանն կոչեցաւ ամս տասն։ Եւ զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ աշխարհս Հայոց...

Ф.

Лазарь П'арпскій.

պոհ արքայն Պարսից, եթէ Խոսրով զինքն կարծեցուցանէ քեզ սիրելի և հնազանդ... զի գաղտ ուխտ իւր և խորհուրդ ընդ թագաւորին Յունաց է... Եւ Շապհոյ թշնամանեալ զնա (զԽոսրով) պատուհասէր. այլ թերևս և վասն յօժարութեամբ մերժելոյ զնա ի թագաւորութենէն... վաղվաղակի մերժեալ ընկենոյր զԽոսրովայ ի շխանութենէ իւրոյ թագաւորութեանն և ուխտէր՝ այլ ոչ ևս տեսանել զաշխարհն հայոց, անդէն կալեալ յաշխարհին Պարսից պահէր։ Իսկ իրրև մերժեալ լինէր Խոսրով ի թագաւորութենէն, խնդրէին Հայք ընդ Շապուհ այլ թագաւոր իւրեանց, և նա հաւանեալ թագաւորեցուցանէր նոցա զվրոնչապոհ զեղբայր նորին Խոսրովու յազգէն Արշակունեաց...

с. 103. ...Եւ վասն զի ոչ գոյր իւր (մեծին Սահակայ) արու որդի, բայց միայն զոսոր զ, զոր էր զոսոր-ել կնութեան Հռոմաղասպայ տեառն Մոմիկոնէից և Հայոց սպարապետի, որ ծնաւ ի Համաղասպայ երիս արու որդիս... որոց ետ եւ կնքեաց ս. այրն Աստուծոյ Սահակ զստացուածս զիւղից իւրոց և ազարակաց...

с. 65. ...Եւ թագաւորն Արեաց Վռամ հրաման տայր միայն ընդ միայն կոչել առ ինքն զս. կաթողիկոսն Հայոց զՍահակ. քանզի մեծարէր զնա, նախ՝ վասն ազգականութեան առնն, և զարքնեալ զի առաջի անհաւատից յարգոյ և պատուական ցուցանէր զսուրբ ծառայս նոր Աստուծոյ...

с. 340. Իսկ լաւ որ այր յանկարծ և կամ արժանաւոր թէպէտ և էր ի ժամանակին, որպէս լաւ այր Բարիկն Սիւնի և կամ սքանչելին Առնակն Ամատունի... ի ծերպս վիմաց և կամ ի մացառուտ դեղն մայրեաց ղողեալ թաքչէին...

с. 48—49. ...Եկաց յետ այսորիկ թագաւորն Վռամշապուհ ամս քսան և մի և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ յանկողնի իւրում խաղաղական հանգիստս յաշխարհիս Հայոց։ Յետ այսորիկ Դրամ և Շապուհ որդին Պարքոյ և Ռաֆորիոյ վրաց որդի նորա որ էր Կրճան արքայ...

Разряд. спис.

(См. у *Алишана*, „Айрарат").

[Ս]հակայ խընդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի որ Տիսպոն խաւսեցեալ եթէ ես զռամականն զնամա որ Աղուանքն ի քեզ տեսի... և զիր արարի ես Սահակ կաթողիկոս թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ հայոց աղատաց և տանուտէրանց որպէս յառաջ առ հայոց ազգին նոյնպէս և ի ձերում դիւանի... հայոց աղատաց և տանուտէրանց գահ ի յայտ լինէր... Առաջին իշխանն Հայոց և Մախազան. Ա. (слѣд. Բ.) Սիւնեաց տէր. Բ. (слѣд. Գ.) Ասպետն. Գ.(слѣд.Դ.)Արծրունեաց տէր. Դ. (слѣд. Ե.) Մոմիկոնէից տէր. . . . . ԺԲ. (слѣд. ԺԳ.) Կամսարականն... . . . . ԺԵ. (слѣд. ԺԶ.) Ամատունի տէր...

h) Вторичное воцареніе Хосрова, а за нимъ парса Шапуха. i) Событія, совершившіяся по отъѣздѣ Шапуха изъ Арменіи.

М. Хоренскій. III, 55, 56.

III, 55. Վրամշապուհ թագաւորեալ ամս տասն և դ՝ մեռանի, թողլով որդի տասնամեայ՝ անուն Արտաշէս։ Յայնմ ժամանակի երթեալ մեծին Սահակայ ի դուռն արքային Պարսից Յազկերտի՝ խնդրել զկապեալն Խոսրով որ զկնի մահուանն Արտաշիրի լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վռամայ։ Եւ Յազկերտ հաւանեալ՝ կոչեաց զՀայոցուածսն, տալով նմա զտէրութիւնն՝ արձակեաց ի Հայս... Խոսրով մի և եթ ի կրկնումն թագաւորեալ ամ։ Յետ որոյ Յազկերտ ոչ ևս ի նոցանէ, այլ զՇապուհ ղրդէ ի բռնաբռնցուցեալ Հայոց, հնարս դառնութեան խորհելով իբր թէ այնպէս հանապազ առ նմա նախարարքն յանդգնէին խօսել, դուրևարել, խրախճանութեամբ և զբօսանս որոց, այլ և կամուտ հարազատութեամբ մերձաւորեսցին խնամութեամբ. զի մարթ լիցի զնոսա եւ ի դեն մաղթելանց սաղապեցուցանել որով ամենևիմբ զարդնէին ի Յունաց. ուր գիտելով անմիտն, թէ Տէր ցրուէ զնուրհուրդս հեթանոսաց. թէպէտ առ ժամայն աչողեցաւ։ Քանզի մեռեալ համազասպայ և ի սգի մեծի եղեալ Սահակայ, ոչ ոք ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդս Հայոց... և ոչ արքայօրէն մեծարէին զնա (զՇապուհ) յորս կամ ի խաղս։ Էր երրեմն զկեա երամակաց ցոուց յանդգնագոյնս արշաւեալ... յորմէ կասել սկսաւ Շապուհ... և նորա զնոյնցուածսն յերկիս բաժանեալ [1]) այսր անդր բերեալ լինէր երիվարաւն... Այլ երրեմն ի մականական խաղսն երկիցս պատահեաց Շաւասպայ Արծրունւոյ զգնդակն հանել ի Շապհոյ... Եւ զայս ասացեալ (Շաւասպայ) յոյժ փոքանքաբար ի ձիարձակարանէն աբգիայոցնայ լինէր [2])։ Դարձեալ երբեմն ի խնջոյսն ուրախութեան Խոսրով Գարդմանացի ի գինւոյ զեղխեալ առաջի

Лазарь Пʻарпскій.

с. 48—52. ...Եկաց յետ այսորիկ թագաւորն Վրամշապուհ ամս տասն և դ եւ հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ... Յետ այսորիկ մեռաւ եւ Շապուհ արքայն Պարսից, և թագաւորեաց Վռամ որդի նորա որ էր Կրման արքայ [3])։ Եւ յետ մահուան Վռամայ արքային Պարսից թագաւորէր Յազկերտ եղբայր Վռամայ՝ որդի Շապհոյ ի վերայ աշխարհին Պարսից. յորմէ խնդրեցին իւրեանց Հայք թագաւոր զնոյն միւսանգամ Խոսրով զեղբայր Վռամ-շապհոյ, զոր յառաջնումն բանսարկութեամբ եռուն մերժել զնա Հայք Շապհոյ արքային Պարսից ի թագաւորութենէ Հայոց։ Եւ նորա կոչեալ զԽոսրով զիրս նոցա, թագաւորեցուցանէր զարձեալ զԽոսրով՝ զայր յոյժ ծեր։ Եւ եկեալ Խոսրով յաշխարհս Հայոց եւ կեցեալ ամիսս ութ՝ վախճանէր առ հարսն յաւելեալ։ Եւ ոչ կամեցեալ Յազկերտ թագաւորեցուցանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց յաղգէն Արշակունեաց, նաբաբորեցուցանէր ի վերայ նոցա զնոր որդին, որում անուն էր Շապուհ ըստ անուն հօր իւրոյ. խորհեալ չարաչար իմացմունս առն ի միտս իւր... Արդ ի թագաւորել յաղգէս մերմէ ի վերայ աշխարհին Հայոց՝ յամենայն այգպիսի կասկածանաց անհոգացեալ լինի թագաւորութիւնս մեր. եւ նորա ցանկ երկիւղիւ եւ դողութեամբ։ ծառայեն մեզ, եւ օտարոտիս ինչ եւ վնասակարս ինչ ոչ խորհին։ Է զի սովորութիւն առնուն յանդգնել յօրէնս մեր հանապազ խօսել ընդ միմեանս եւ ընդելական բարեկամութեամբ ի զբօսնուն որոց, ի խաղս որ լինին ի մէջ նոցա. այլ և ամուսնութեանց դուրեարեալք առ միմեանս, զարդուցեալք այնուհետև որոշին ի սիրոյ նոցա (Յաա-

---

[1]) Ср. у *Григорія Нисскаго:* „Արտասուալից աչօք հայեցեալ ի փայլումն արդն և զհոյնցուածսն յերկիս բաժանէաբ“ (Слово его *Отрокамъ Виѳлеемскимъ*, Յայսմաւուրք, 1834, կ.-Պօլիս, Յ։ ելեալած, стр. 1).

[2]) Ср. у *Филона* (De animal., p. 142): „կարի յոյժ փոքանքաբար արբիբնոց լինին (հաւբալք)“։

[3]) О чтеніи этого мѣста см. выше, въ I части настоящаго изслѣдованія, стр. 300, въ примѣчаніи.

М. Хоренскій.

Շապհոյ, զբէն ոչ ինչ դոյժ ելանել [1]) զհետ ընարահար փաղանգաց [2]) կնոջ կրթէր։ Ընդ որ ցասուցեալ Շապհոյ, հրամայէ ունել զնա ի դահլճին պահել. այլ նա ի վաղ-հաւրն հասուցանէ [3]) զանձն... յիւր տունն անցեալ գնայր...

III, 56. Զքառեամ անարգարար թագաւորեալ Շապհոյ, հասանէ նմա համբաւ հիւանդութեան հօրն, և գնայ փութանակի, իւրում տեղակալին հրամայելով զօրագլխի՝ ունել զմեծամեծս Հայոց և տանել ի Պարսս։ Իբրև եղև հասանել Շապհոյ ի Տիսբոն, դառաւ հայրն նորա Յազկերտ։ թագաւորեալ ամս մեռասան։ Ի նոյն աւուր և նա անդէն ի գրանէ մարդկանն ներգեալ սատակեցաւ։ Իսկ ի ձեռն բաջին և բարեբախտին Ներսիսի ճիճրակացւոյ զօրագլուխ եղելոյ ժողովեալ նախարարացն Հայոց հանդերձ զօրօք իւրեանց տան ընդ գնդին Պարսից պատերազմ... Ուստի աղմկաւ և բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս... Ընդ նոյն աւուրս լինէր Ռափաւորեալ Պաքոյր վրաց երկրորդ, և զբէն վրիժուց խնդրեաց ի մերմէ աշխարհէս. խաղաղութիւն առնելով ընդ Յոյնս՝ ոչ ի բաժին նոցա հպի։

Лазарь Փարпскій.

նոց) և յօրինացն։ Եւ սորա խորհելով զայս այսպէս, զքիրեր զբան սուրբ հոգւոյն՝ որ ասէր, Թէ Տէր ճանաչէ զխորհուրդս մարդկան, զի են ընդունայն։ Որ փութանակի եւ արդեամբք վճիռ եառուն զրեալքն՝ իրացն եղելոցն. բանզի էև ևս յերկարեալ ի թագաւորութեանն՝ դառնէր Յազկերտ. ի նոյն աւուր և զորդի նորին զՇապուհ՝ զոր ի տեղի Արշակունոյն թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհիս, անդրէն դաւով յարբունիքն սատակիցին։ Եւ յետ մահուանն Յազկերտի, որդւոյ Շապհոյ թագաւորին Պաքոյր, Ռափաւորեաց վրաց որդի նորա ի վերայ աշխարհին Արեաց...

---

[1]) Ср. у *Филона* же (тамъ же, p. 150): „Իբր թէ դարձեալ ի խառնակութիւն վարարել զբէն ոչինչ դոյժ ելանել զհետ երթայ (արու կոկորդիլոս զիգին)։“

[2]) Ср. у *Филона* же (*in Exod.*, II, 34): „Երաժշտանալ զդաշնակաւորն և զփաղանգն։“

[3]) Ср. у *Григорія Нисскаго* (тамъ же, стр. 1): „Բայց թէ արդեաք զթագաւորակաղ զձեռն զգեցեալ... և ի պատեան վաղհաւրին հասուցեալ զանձն...“

j) Построеніе города Карина, названнаго Ѳеодосіополемъ.

М. Хоренскій. III, 59.

Անատոլեայ զօրավարի ընկալեալ զհրամանն արքունի, եկեալ յաշխարհս մեր եւ շրջեալ ընդ բազում կողմանս մեր, հաճի ի գ�՝ Կարնոյ իբրև ի միջոցի շինել զքաղաքն արքանդաստող, ըստ ասելոյ [1]) և բերբի. իբր միջոց վարկուցեալ զվայրսն, ոչ կարի ի բացեայ ի տեղեացն, ուր Եփրատայ մասինն ինչ բղխեն աղբիւրք ականց, և հանդարտ գնացիւք յառաջացեալ ծովանան մօրարար երեւութիւք. յորում անքաւութիւնք յիանոյ եւ զանազան հաւոյ ճարակաւորաց, յորոց ի յոյ միոյն կերակրեալ լինէին ընակիչքն։ Եւ զեղերք մօրին շամբք և բազմութիւն եղէգանց. և դաշտն ունին զլանջութիւն խոտոյ և զբաշարերութիւն սերմանաւոր պրտղոց։ Եւ լերինքն լի են երկոփ ինձլաքաշեաց և որոճայնոփ. նա և զանասուն պաճարս բազմացուցանեն, մեծահասակս, քաջամարմնս և յոյրս ցոյանէն համակեալս ի գերութենն։ Եւ առ ստորոտով մի գեղեցկանկոյ լերինն գտեալ բազում աղբիւրս ականակիս և մանուանս բղխեալ անդ ետեղագրեաց զքաղաքն, զորով շրջափակեալ խոր գոնի, անդնդալիր հաստատեաց զհիմունս պատուարին. եւ ի վերայ բարձրարերձ աշտարակս ահագինս շինեաց յորոց զառաջինն Թէոդոս անուանեաց ի պատիւ Թէոդոսի։

Лазарь Փարпскій.

с. 22—27. ...զգաւառն Այրարատու, զհոյակապն և զհռչակաւորն... զամենարդյան, զամենարուղն... զքաջաբերմեծատարածս և որսալիցս, զլերինս շուրջանակի գեղեցկանկոյս և պարարտարօտս, զհոծեալս երկոփն ինձլաքաշենի և որոճայնովն... յորոց ի վերուստ ի կատարացն ջրոց հոսմունք... մատակարարէ անքաւ բազմութեամբ յոստանն... զանուշահոտ զմեղրահամ բաղցրութիւն բանջարացն և զզանազանութիւն իւղարուղիս սերմանցն... թանձրախիտ ածմունք խոտոցն՝ զանթիւ արօտականս ընդանի իշանց և զանհամբոյր բոյս վայրենի երէոցն յաղեցուցեալ թանձրաթաղանթս, առոգաւակս, սոնքացեալս գերութենէն զբնաւ հարմնն ցոյանէն... Եւս և գետոցն գնացք բազմակերպ յիանէ մեծամեծօք և փոքրումբք զանազանեալ համովք... Սնուցանէ յինքեան երկիրն ջրովք արուեստիւք և զառաւելութիւն հաւոցն... սորամուտ երամս կաքաւացն և սալամբացն և կամ եղէգնարնակ թփամուտ մայառաղոզ պարարտաճարմն զանուշահամ ազդ ագարացն վայրենեաց... մեծանձունք և յաղթաճարմնոփ հաւն... և բազմազան վայրենի հաւուց ձագս և յոյս ի կղզեաց գետոյն՝ բերեալ մատուցանեն ընծայս իշխանացն...

Прокоп. Кесс.

De Aedif., III, 5.
...ἡνίκα Θεοδόσιος ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς τὴν Ἀρσάκου ἐπικράτειαν ἔσχεν, ἥπερ μοι ἔναγχος δεδιήγεται, φρούριον ἐπίτινος τῶν λόφων ὠκοδομήσατο τοῖς προσιοῦσιν εὐάλωτον, ὃ δὴ Θεοδοσιούπολιν ἐπωνό-

---

[1]) Ср. у *Филона* (Жизнь мудрец., стр. 68): „Արքանդաստող և զարքոր էր գաւառն։"

М. Хоренскій.

Եւ ի նմանէ և անդր շինեաց աշտարակս ժայռաւորս նբեալ շնաւոյսն և առանց քարանց քարէ խորշեր՝ որք ընդդէմ Հային լերինն։ Սապէս եւ ընդդէմ դաշտին Հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արևելից եւ արևմտից կանգնեաց աշտարակս բոլորաձևս։ Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակ վայրի մեծ բանոյս բազմապատիկս շինեաց և Աւգոստիոն անուանեաց ի պատիւ Աւգոստոսի։ Եւ այլ ջուրս ընդ յոլով տեղիս ածեալ մտոյց անյայտ գնացիւք։ Եւ նոյն շինս և պահապան գնդեր՝ զքաղաքն և անուանեաց Թէոդոսուպոլիս։ զի յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն։ Եւ ի վերայ ջերմն բղխեալ աղբերացն յարկս ի վիմատաշ քարանց շինեաց։

Лазарь

Прокопій Кессарійскій.

μασε. Τοῦτο Καβάδης τότε ὁ Περσῶν βασιλεὺς, ἡνίκα δὴ Ἀμίδης εὐθὺ ἵετο, παριὼν εἶλεν. Ἀναστάσιος δὲ ὁ Ῥωμαίων αὐτοκράτωρ οὐ πολλῷ ὕστερον πόλιν ἐνταῦθα ἐδείματο τὸν λόφον ἐντὸς τοῦ περιβόλου πεποιημένος ἐφ᾽ οὗ δὴ φρούριον τὸ Θεοδοσίου εἱστήκει. Καὶ τὸ μὲν αὐτοῦ ὄνομα τῇ πόλει ἀφῆκεν, ἐξίτηλον δὲ τὰ Θεοδοσίου ποιεῖσθαι τοῦ πρότερον οἰκιστοῦ ἥκιστα ἴσχυσεν... τοῦτο δὲ Θεοδοσιουπόλεως τεῖχος εὐρύνετο μὲν ἱκανώτατα, οὐ κατὰ λόγον δὲ τοῦ εὔρους ἀνεῖχε. τὸ γὰρ ὕψος αὐτῷ ἐς τριάκοντα ἐξικνεῖτο μάλιστα πόδας... διὸ δὴ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἀντεμηχανήσατο τάδε. πρῶτα μὲν τάφρον ὡς βαθυτάτην ἐν κύκλῳ ὀρύξας, χαράδραις αὐτὴν ὀρῶν ἀποτόμων ἐμφερεστάτην εἰργάσατο. ἔπειτα δὲ χῶρον τὸν ὑπερπεφυκότα κατατεμὼν ἔς τι ἀνεκβάτους κρημνοὺς καὶ σήραγγας ἀδιεξόδους μετεστήσατο τὴν αὐτοῦ φύσιν... τὰς δὲ ἐπάλξεις ἀποσφίγξας ἐν στενῷ μάλιστα ὅσον ἐνθένδε βάλλειν τοὺς τειχομαχοῦντας δυνατὰ εἶναι... πύργον ἕκαστον φρούριον ἐχυρὸν τεκτηνάμενος. οὗ δὴ τὰς δυνάμεις ἁπάσας καὶ τὸν ἐν Ἀρμενίαις στρατηγὸ ἱδρύσασθαι καταστησάμενος κρείσσους τοὺς Ἀρμενίους διεπράξατο τὸ λοιπὸν εἶναι ἢ δεδιέναι τὴν Περσῶν ἔφοδον.

ГЛАВА XVI.

О Врамшапухѣ и просвѣтительной дѣятельности Свв. Саака и Маштоца.

a) Блаженный Месропъ. b) Саакъ В. вступаетъ на первосвященническій престолъ. c) Письмена Даніила. d) Письмена Месропа, дарованныя черезъ посредство Божіей благодати. e) Письмена арменскія, иверскія и аѯванѯскія. f) Месропъ отправляется въ Византію. Копіи съ пяти писемъ. g) Ученіе въ западной части нашего отечества. Водвореніе общаго мира. Воцареніе Арташира. h) Месропъ вторично является проповѣдникомъ. Переводчики отправляются въ Византію.

Хоренскій, III, 47, 49, 52, 53, 54, 57, 58, 60.

III, 47. *Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, և զխռովութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ, որ էր ի Հոյեկոյս Տարօնոյ, սնեալ և ուսեալ առ մեծին Ներսիսի, և յետ ելից Նորա աշխարհէ՝ ի գրան արքունի կարգեալ քարտուղարս սիրելեաց ընտիրոցն զվարս. որպէս ասացումն, ի նաւահանգիստ փութայ նաւ խռովեալ, և անձն ժուժկալ խնդրէ զանապատ, նոյնպէս և Նորա փախուցեալ յաշխարհական զբաղմանց, և ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն, զհետ ընթանայր երկնաւորին. Եւ երթեալ ի գաւառն Գողթն բնակէ, ընդոյնոլեցոլեան վարս ստացեալ. Եւ որ ինմա զղղեալ աղանդն հեթանոսական, թաքուցեալ յաւուրսն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց, զայն երարձ օգնականութեամբ նշխանի գաւառին, որում անունն էր Շաբիր. Ուր նշանք աստուածայինք լինէին՝ որպէս առ սրբովն Գրիգորիս. Հալածական լեալ զնոսա մարմնաւոր տեսլեամբ անկանէին ի կողմանս Մարաց. Եւ ոչ ինչ յայնցանէ պակաս արարեալ գտանի և Սիւնեաց աշխարհին, օգնականութեամբ Նորին իշխանին, որ կոչէր Վաղինակ. Եւ ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթեցող և թարգմանող. և եթէ այլ ոք ընթեռ-*

Корюнъ.

Изд. 1833 г., стр. 6--8... *Առն զոր ի նախակարգ բանիս նշանակեմք... էր Մաշթոց անուն ի Տարօնական գաւառէն, ի Հոյեկոյս գեղջէ, որդի առն երանելւոյ Վարդան կոչեցելոյ. Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն, եկեալ հասեալ ի գաւառն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանին առ հաղարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց Սուրենայ ուրումն. Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, ցանկալի եղեալ զենուորական արուեստիւն իւրոց զօրականացն, և անդէն ուշ եդեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց... Եւ յետ այնորիկ ըստ աւետարանական չափուցն՝ ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, մերկանայր այնուհետև զիշխանակիր ցանկութիւնսն ... և անդէն վաղվաղակի ի մոլանակեցոլեան կարգ մտանէր... Առեալ այնուհետև երանելոյն զհաւատացեալս իւր, գիմեալ իջանէր յանկարգ և յանդարման տեղիս Գողթան։ Այլ և ընդ առաջ ելանէ նմա նշխանն Գողթան, այր երկիւղած... Իսկ երանելւոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զքարոզն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ նշխանին... Եւ յորժամ ի նոսա զբանն կենաց սերմանեալ... Նշանք մեծամեծք երևէին, կերպակերպ նը-*

նոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ։ Վասն որոյ եդ ի մտի հնարել գտանել նշանագրս հայոց լեզուիս. և արկեալ ջանն ի ջանս, պէսպէս գրչիւ տաժանէր։

III, 49... Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետն Ասպուրակէս, ի տեղի նորա յաջորդէ Խոսրով Սահակ որդի մեծի Ներսիսի, որդւոյ Աթանագենի, որդւոյ Ցուսկան, որդւոյ Վրթանեսի, որդւոյ ս. Գրիգորի... Սա նա եկեալ Մեսրոպ յաղագս խնդրոյ նշանագրաց հայոց, եթէր զնա առաւել ևս փափագող այնմ։ և յետ բազում ջանից և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով։ Եւ մեկնեալ ի միմեանց, գնաց Մեսրոպ ի դաղարս իւր. և յանձն առեալ զհաստատութիւն վարուց ճգնէին առաւել քան զառաւել։

III, 52... Վասն հրամայեաց Վռամշապհոյ մեր թագաւորին իջանել ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարգեսցէ զնոսա, և համար իւրաքանչիւրոցն հատցէ գործակալացն։ Եւ իջեալ նորա և կարգեալ զայս ամենայն, ոչ փոքր ինչ կրէ աշխատութիւն յաղագս քարտուղարի. զի մինչև գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն ոչ զոք ի ճարտարաց գտանէր անդ ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով. վասն որոյ մտաւուցեալ առ արքայն քահանայի որումն՝ Հաբէլ անուն կոչեալ խոստանայր հայկականացս լեզուս առնել նշանագիր, յարմարեալ ի Դանիէլ եպիսկոպոսէ՝ յիւրմէ մերձաւորէ։ Զորով անփոյթ արարեալ արքային և եկեալ ի հայս, գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ դպրութեան հայոց, զոր զգացուցին ուրուցն։ և նա պատմեաց զասացեալսն վանականին։ Զոր նբրեալ լուան, թախանձէին զնա՝ զիւրն զանպիսեացն առնել պիտոյից։ Վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց

մանութեամբ ջիւրոցն փախստական լինելով անխնդիր ի քաղաքս Մարաց։ Նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր... եթէ որպիսի արդեօք ելս իրացն գտանիցէ։

с. 8. Եւ իբրև աւուրս բազումս անդէն ի Նմին դեգերէր, յարուցեալ այնուհետև հասանէր առ սուրբ կաթողիկոսն հայոց մեծաց, որոյ անունն ճանաչէր Սահակ, զոր պատրաստական գտանէր Նմին փութոյ հաւանեալ... Ապա ելանէր նոցա պարգևական յամենաբարին Աստուծոյ ծնողքն զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, և գիրս նշանագրոյ հայաստան ազգին, հասանել բազում հարց գրոյն. և քննութեան ջանին պարապեցուցանել և բազում աշխատութեանց համբերեալ, ազգ առնէին ապա և զկանխագոյն խընդրելին իւրեանց թագաւորին հայոց, որոյ անունն կոչէր Վռամշապուհ։ Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն Ասորւոյ եպիսկոպոսի աղնուականի Դանիել անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագրս աղիսաբետաց հայերէն լեզուի։ Եւ նբրեալ պատմեցս նոցա յարքայէ վասն գրելոյն [я читаю: գրելոյն] ի Դանիէլէ, յօժարէին ղարքայ՝ զիւրն առնել վասն պիտոյից այնոցիկ։ Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անուն հրովարտակաւ առ այր մի երէց, որոյ անունն Հաբէլ կոչէին, որ էր մերձաւոր Դանիէլի եպիսկոպոսի։ Իսկ Հաբէլին զայն լուեալ փութանակի հասանէր առ Դանիէլ, և նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրոյն, և ապա առեալ ի Նմանէ առա-

[стр. 9] քէր առ արքայն յերկիրն հայոց, ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր։ Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբովն Սահակա և Մաշթոցիւ՝ ընկալեալ զնշանագիրսն ի հաբելէն, ուրախ լինէին։ Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտն, խնդրէին հայցէին ևս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն մարթեսցեն։ Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ դեղեկանային, ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել. որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ երանելին հասանէր. և իբրև ամ երկու կարգեալ զվարդապետութիւնն իւր և նովին նշանագրովք տանէր։ Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ, թէ չէն բառական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղբայս և զկապս հայերէն

հրեշտակութեամբ ղայր մ պատուական և հաւատարիմ իւր՝ Խաղունի ազգաւ՝ Վահրիճ անուն, յոյժ փափագող նորին գործոյ, առ հարէլն այն։ Զոր առեալ և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Դանիէլ, կարգեալ ըստ ձևոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ։ Որոց ուսեալ և թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամ սակաւս, գէ-նիէլոցեալ գիտացին՝ ոչ լինել բառական այնու նշանագրաց ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հագներգաբար մուրացածոյիւն այնուիկ գծագրութեամբ։

III, 53. Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ իջեալ ի Միջագետս՝ հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ և յԵդեսայ առ Պղատոն [вар. Պղատոս] ոմն ճարտասան հեթանոս՝ իշխան դիւանին, Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, և շատ ջանացեալ և ոչ օգտեալ, զգիտութիւն խոստովանեաց հոիտորն։ Եւ զայլ ոմն ասելով յոյժ հասու, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն գրեան ի նոյն դիւանէն Եդեսայ, և գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատաց—որոյ անուն Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գտցես լցուցանել զփափաքդ քո։ Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն ի Բաբելոն եպիսկոպոսէ գրտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ ի Սոսոդիմ. քանզի Եպիփանու վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հռոփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ, որ ի Սամոս էր միայնացեալ։ Առ սա երթեալ Մեսրոպայ և յայսմ ևս անշահ մնացեալ, յաղագս ապաւինի. և տեսանէ ոչ ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի [вар. Ա. Ե. Է. Ը. Ի. Ո. Ի.]. զի որպէս ի ձեան վերջք գծին կուտեալ ունէր քարն։ Եւ ոչ միայն երևութացաւ, այլ և հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ

լեզուին, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք և յարուցեալք դիպեցան։ Յետ այսորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային... Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի դաս մի մանկուց հրամանաւ արքայի և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալ ի միմեանց համբուրիւ սրբութեան՝ խաղայր գնայր ի հինգերորդ [я читаю: յեօթներորդ, т. е. է. вм. Ե.] ամի Վռամշապհոյ արքային Հայոց, և երթեալ հասանէր ի կողմանս Սրամի՝ ի քաղաքս երկուց Ասորոց, որոց առաջին Եդեսա կոչի և երկրորդն Ամիդ անուն։ Ընդդէմ լինէր ս. եպիսկոպոսաց, որոց առաջնոյն Բաբիլաս անուն և երկրորդին Սակակիոս, հանդերձ կղերականօքն և իշխանօքն քաղաքին պատահեալ, և բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն ընդունէին հոգաբարձութեամբ ըստ Քրիստոսի անուանելոցն կարգի։ Իսկ աշակերտասէրն վարդապետին զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութեանն կարգէր և զոմանս յունական դպրութիւնն, անտի ի Սամոսատական քաղաքն գումարէր։ Եւ նորա իւրովք հաւասարօք զսովորականն առաջի եդեալ ղաղօթս և զտքնութիւնս... [с. 10] Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ։ Որում պարգևէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ հայրական չափու ծնեալ ծրնունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աջոքն իւրով նշանագրս հայերէն լեզուին։ Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ յօրինէր աղաքս։ Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց, հանդերձ օգնականօք իւրովք իջանէր ի քաղաքն Սամոսատացւոց... Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրչաց ոմն հելլենական դպրութեան հռոփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն ըստ նրբագոյնսն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ, ի Նարբոնական դառնային հանդերձ արամբք երկուք աշակերտօք իւրովք, որոց առաջնոյն Յովհան անուն կոչէին յԵկեղեաց գաւառէն, և երկրորդին Յովսէփ անուն ի Պաղանական տանէն։ Եւ եդեալ ոմանք նախ յԱռաքելոյն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն

ի միտս նորա հաւաքեցաւ։ Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, եատեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ հոգեանոցի կերպաձեւեալ զգիրն Մեսրոպայ առձեռն պատրաստ փոխադրելով զՀայկէն աթուիայսն ըստ անսայթաքութեան սիրելեաց հելլենացոց։ Եւ իսկոյն ի Բարբառն ձեռնարկեալ, խորհրդաբար պանելով Սուրբ Գրոց բովանդակ զքսան և երկու յայտնիս և զնոր Կտակս յեղուլ ի Հայրան, նա և աշխէրդ նորա Յովհան Եկեղեցոյն և Յովսէփ Պաղնացոյ. միանգամայն և զարուեստ գրչութեան սահմանել տալով իւրոց հանկագոյն աշակերտացն։

III, 54. Վախճանեալ Արկադայ փոխանակ թագաւորէ Նորին որդի, որ կոչեցաւն Թէոդոս փոքր. և զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքային մերում Վռամշապհոյ. բայց զմնան իւր նմա ոչ հաւատաց, այլ ինքեան գործակալաք կալաւ. և խաղաղութիւն արար ընդ Յազկերտի արքայի Պարսից։ Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, և հրամանաւ Վռամշապհոյ և մեծին Սահակայ՝ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս, ուշեղս և քաջասունս, փափկաձայնս և երկարոգիս, և դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս, և ուսոյց զընաւ խոշնաս բաժնոյն Պարսից՝ բայց ի Յունաց մասէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն սուգանեցան՝ վիճակեալ յաթոռն Կեսարու, վարել յունական դպրութեամբ և ոչ ասորւով։ Իսկ Մեսրոպայ՝ երթեալ յաշխարհն Վրաց, առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն ի վերուստ շնորհաւ, հանդերձ Ջաղայիս ոմամբ Բարբառաս հելլէն և հայ լեզուի. ձեռնտու լինելոյ արքայի նոցա Բ-կրոյ և եպիսկոպոսին Մովսէսի։ Եւ ընտրեալ մանկունս և յերկուս բաժանեալ դասս, և վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր Խորէնոյն և զՄովսէ Տարօնէցի։ Եւ ինքն յԱղուանս նկնեալ առ

ընծայեցուցանէ լինել... Որ և գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի, հանդերձ ոսոսոցանելով հանդերձ գրչիս նմին դպրութեան։

Стр. 11... Եւ արդ եկեալ յիշելին (Մաշտոց) մերձ ի թագաւորական քաղաքն, ազգ լինէր թագաւորին և սրբոյ եպիսկոպոսին... (стр. 13)... Որ և սկսան իսկ սիւնք եկեղեցւոյ՝ միջամուխ ձեռամբ գործ աւետարանչացն Քրիստոսի գործել. գումարել ի կողմանս, ի գաւառս, ի տեղիս տեղիս Հայաստան ազգին, դաս դաս զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհաստատելոցս ի կատարումն գիտութեան... (с. 14) Յետ այնորիկ առնոյր հաւանութիւն երանելին Մաշթոց, որպէս զի Տէր եպիսկոպոսն ի Կայենականն, և նա սիրուս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցեն։ Եւ հրաժարեալք ի նոցանէն հանդերձ այլովքն ևս օգնականօքն, որոց առաջնումն Տէրայր անուն ի Խորենական գաւառէն, և երկրորդին Մուշէ անուն ի Նահանգէ Տարանոյ... երթեալ ճգանէր առ ոտս տանն Գողթան՝ յառաջին դաստակերտն իւր։ Եւ (անդ) ընտելական սովորութեամբն ի կիր արկեալ զվարդապետութիւնն հաւասարութեամբն բարեպաշտին Շաբուհոյ, լի առնէր զգաւառն ողջունիւ աւետարանին Քրիստոսի... Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակիցս ի Սիւնական աշխարհն ելանէր. և անդ աստուածասէր հնազանդութեամբ ընկալեալ զնա իշխանին Սիւնեաց, որ էր Վաղենակ անուն, բազում օգնականութիւն գտեալ ի նմանէն... Եւ ժողովեալ մանկունս առ ի նիւթ վարդապետութեանն առաւել զգաղանամիտ զվայրենագոյն զճիւաղարարոյ կողմանցն... մինչև ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն եպիսկոպոս տեսուչս եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգել, որոյ անունն կոչէր Առանխ...

с. 15... Յորում ժամանակի պարգևեալ Յաստուծոյ հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն Սիւնեաց՝ քաջն Սիսականն Վասակ, այր խորհրդական և հանճարեղ... Դարձեալ յետ ժամանակի ընդ մէջ անցելոյ՝ հոգ ի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի և վասն բարբարոսական կողմանն. և առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին ըստ շնորհելոյ նմա ի Տեառնէ... և երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին, որում անունն էր Բակուր և եպիսկոպոսի աշխարհին Մովսէս... Եւ գտեալ զայր մի Բարբառն վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Ջաղայ...

с. 18... Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց աղուան ազգով, Բենիամին անուն.

М. Хоренскій.

Արովաղէն[1]) թաքաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Եբեդեայ. որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, եթոռն մանկունս ընտիրս. Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սկենեայ տէր՝ ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ ընդունաքիր կոկորդաթոս աղխազուր խժական խեցբեկագունին այնորիկ գարգարացուց լեզուին, Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովհաննն, միանգամայն և փոխանայս կացուցեալ զբանն արքունի, ինքն դառնայ ի հայս. և գտանէ զԵղեշն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորւոյն՝ յոչ լինելոյ յուսի. Քանզի նախ ի Մերուժանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս հայոց՝ շտային Պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել դպրութիւն ումեք յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի.

III, 57. Իսկ իբրև ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս ի մասինն Պարսից, գնաց նա զկողմամբք արևմտից մերոյ աշխարհիս ի բաժին մասինն Յունաց և ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ. վասն որոյ յղէ զՄեսրոպ և զՎարդան թոռն իւր ի Բիւզանդիոն առ էյսրն Թէոդոս Թղթով. [слѣдуютъ: письма Саака Өеодосію, патріарху константинопольск. Аттику и полководцу Анатолію]. Խաղաղասիրի կայսեր տեառն իմում Աւգոստոս Թէոդոսի՝ Սահակ Հայոց եպիսկոպոս ի Տէր խնդալ... Սահակ եպիսկոպոս Հայոց, Վարդապետ մեր Ադրենոս եպիսկոպոս աշխարհաշատ դրանդ, օրհնութեամբ ողջոյն... Սահակ եպիսկոպոս Հայոց՝ բաջի զօրավարի

Корюнъ.

և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս... Եւ ապա յետ այնորիկ հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից, և երթեալ նկանէր յաշխարհն. և հասեալ ի թագաւորական տեղիսն, տեսանէր զսուրբ եպիսկոպոսն Աղուանից, որում անուն Եբեդիա կոչէին, և զնոցին թաքաւոր, որում Արովաղ էր[1]) անուն, ամենայն ազատաբար հանդերձ... Տային ևս հրաման... գումարել՝ ըստ արժանաւոր և պատեհ տեղեաց, դասս դասս դպրոցաց և ուղիղս կարգել ի դարմանս... Եւ զոմանս յիւրոց աշակերտացն վերակացուս իւրեանց կացուցանէր, հանդերձ արամբ փոխանայիս արքունական դրանն, որում անուն Յովհան կոչէին... խաղացեալ գայր ի կողմանցն Աղուանից, անցանել յաշխարհն Վրաց... և յանձն արարեալ զնոսա սրբոյ եպիսկոպոսին Սամուէլի... ինքն դառնայր ի կողմանս հայոց մեծաց. և եկեալ ի սովորական տեղիսն, զընդեղական ողջոյնն ս. Սահակայ և ամենայն պատահելոցն տուեալ, պատմէր նոցա վասն այնր ևս նորագործ իրացն... Յետ այնորիկ ուշ եղեալ երկոցունց երանելեացն զիւրեանց ազգին դպրութիւն առաւել յարգել և գիւրացուցանել, ձեռն ի գործ արկանէր ի թարգմանել և ի գրել զԵղեշն Սահակ՝ ըստ յառաջագոյն սովորութեանն.

c. 16. ...Եւ յորժամ այնպէս ընդ ամենայն տեղիս լի առնէր (Մաշտոց) զսուրբ աւետարան Տեառն... խորհուրդ առնոյր այնուհետև վասն կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ Թագաւորին Հոռոմոց. Եւ փութացեալ գնայր հանդերձ աշակերտօք բազմօք անցանել ի կողմանս Յունաց. և վասն առաւելագոյն բարեգործ համբաւուց յարաջքոյն ընդունէանդ ի հիւսիսական կողմանց հոչակելոց առաւել միամտութեամբ ընտաներարս... պատուել, մանաւանդ ի սպայապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անտիոխ [варіантъ Անտիոսի], ի մուտ ճանապարհին, որ զիրս առաջի եղեալ գրով ցուցանէր կայսերն, որում անուն Թէոդոս կոչէին, որդի Արկադու կայսեր. ուստի և հրաման եղանէր վայելուչ մեծարանօք զսուրբն Ակուսիտ անուն կոչեցելոյ. Իսկ նորա զբաշխութիւն աշխիերդոցն տարեալ ի փաղաքն Մեծիերինացւոցն, յանձն առնէր ս. եպիսկոպոսի

---

[1]) Чтеніе имени Արովաղէն у Хоренскаго произошло, по-видимому, по ошибкѣ: историкъ принялъ существительный глаголъ 3-яго лица ед. ч. за часть собственнаго имени. Впрочемъ, это искаженіе могло быть и въ томъ спискѣ Корюна, которымъ пользовался Хоренскій.

М. Хоренскій.

Անատոլեայ խնդալ... Զայս տեսեալ Անատոլեայ միանգամայն և զլուր առաքինութեանն Մեսրոպայ յիշեալ, որ յոլովքոյն հնչեցեալ էր ընդանէ, ոչ փոքր արար նոցա ընդունելութիւն, մինչև ի ձեռն փոփոխ ընթացից էրով զգացուցանել իւրեանս։ Առնու հրաման՝ արժանապէս առաքել փութով։ Վասն որոյ արգելեալ է տուրքն Մելիտինէ զբաղնոցին աշխերոց, զորս ընդ ինքեան ածեալ հանդերձ քէլեաորան նոցա Ղէոնդիոս, առ եպիսկոպոսին Անկայ թողու։ Եւ իւր առեալ զՄեսրոպ և զՎարդան՝ տայ զեպիսկոպոսն Դերջանոյ զԳնէն և բարեփառութեամբ զնոսա յուղարկէ։ Որով մտին ի Բիւզանդիոն, և յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին, առին զոր յուսային և զոր ոչն յուսային, եւ դարձան հանդերձ թղթով. [Слѣдуетъ грамота императора Сааку]. Գրեաց և մեծ եպիսկոպոսն Ադոնիոս... Եւ առաւել ընդ այս զարմանամբ, եթէ զնամրդ թողեր զաբեր եկեղեցոյ [1]) զՀայր մեր ս. Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքն... Եւ զառաքեալս ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկեղեսիաստիկոս։

III, 58. Եկեալ Մեսրոպայ և Վարդանայ ստրատելատի՝ գտին զզօրավարն Անատոլ հուպ ի մերս եկեալ սահման. որոյ ընկալեալ զերդմանն արքունի, առաւել յոխորտարար և քաջալերեալ յեռանդիոնէն զգործն ի կատարածն աւարտեաց։ Քանզի նշխանք... ի մի վայր եկեալ հանդերձ ամենայն քահանայական աղգաւն ընդհանուր, նէր յոստոստաստատ յոյնք հրաւիրեալ [2]) զոր անյապաղաբար սկսեալ ուսուցանել, երազապէս վարդապետեցին զկողմն արևմտեայն, որպէս զարևելեայսն... Քանզի գիտացեալ արքայն Պարսից [3]), եթէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհն, հաշտութիւն խօսեցեալ ի ձեռն Սմբատայ ասպետի։ Վասն որոյ թողու զՄեսրոպ ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արևմտից և առ նմա զթոռունսն իւր զՀնայնէ և զՀռոմանոսեան զեղբարսն Վարդանայ [3]) ստրատելատի։ Հրամայէ քննել զժանդագործ բոբիրիոնան, և եթէ ոչ հեղութեամբ և ոչ սաստիւ գայցեն յողջունիւն, չարչարանօք հալածել... Եւ ինքն... առաքէ զՍմբատ ասպետ և զՎարդան ստրատելատ զթոռն իւր ի դուռն արքային Պարսից։ Եւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն, մուրկամ մոռացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդրոյ նոցա թոփաւոր կացուցանելով զԱբրաշէս որդի Վռամշապհոյ [3]). և փոխեալ զանուն, Արտաշիր կոչելով, զաշխարհս Հայոց ի նա հաւատաց առանց պարսիկ վերակացուի, որ տիրեաց ամս վեց։

Корюнъ.

քաղաքին, որ Ամիդոն կոչէին, եւ քէլեաորդ աշակերտացն թողոյր զայն, որում Ղէոնդիոն կոչէին, այր հաւատարիմ և ճշմարտապաշտ։ Եւ առեալ երանելոյն զպատուական եպիսկոպոսն (с. 17) Դերջանոյ, որոյ անուն կոչէր Գինն, և սակաւս յաշակերտաց անտի... հասանէին ի թագաւորական քաղաքն Կոստանդինական, զորմէ խսկոյն պատմէին յարքունիսն. և մտեալ առաջի պատուական ամբոխոյն յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն և հայրապետին սրբոյ կաթուղիկոսին աշխարհնոր դրան, որում Ադոնիոս կոչէին, յորոց և գտեալ շնորհս՝ հրամայեալ լինէր ժամանակս ինչ անդէն ի դիեղերքն տուրքն մեծարել... Եւ մեծամեծ պարգևս գտեալ, դային հասանէին ի ժամադիր կողմանս. և անդէն վարվարակի պատահեալ սպարապետին Հայոց՝ հանդերձ սակերօք կայսեր յանդիման լինէին։ Եւ նորա առեալ սակերս կայսերական նշանօք, տուեալ վարվարակի ընդառաջեալ կոչեալ և հրեշտակս արձակեալ այնուհետև ի գաւառս կէս ազգին Հայոց յիշխանութեան կայսեր բարմութիւն մանկուց ժողովել եւ նոցին ոռճիկս կարգել ի պատերազմն տեղիս...

с. 18. Ապա յետ այնորիկ յեռանարքանէր զգժպատեհ և զկամակոր Բոբիրիոնոս աղանդն հանելոյ. եւ իբրև ոչինչ գտանէր հնարս յողջունիւն ածելոյ, առեալ ի գործ արկանէր զիշխաւառացուցիչ գաւազանն ծանրագոյն պատուհասիւք...

---

[1]) Ср. у *М. Сократа* (стр. 542): „Ո՛վ երանելիդ Յովհան, զբէր եկեղեցոյ։“

[2]) Ср. у *Каллисѳена* (стр. 33): „Եւ ժողովեալ ամենայն այր... և եկեալ հասանէին ամենեքին ի Մակեդոնիա ինքնակամ կամաք նէրբա յոստոստաստատ յոյնք հրաւիրեալ...“

[3]) Ср. у *Лазаря*, с. 52: „...Եւ եկեալ էլեանք աշխարհին Հայոց առաջի վռամայ արքայն Պարսից, ինդրէցին իւրեանց թագաւոր յազգէն Արշակունեաց։ Եւ նա թոփաւոր եցոյց ի վերայ